

MEMO

EXAMENKATERN

MAX

GESCHIEDENIS 4/5

HAVO

NAAM EN KLAS

MALMBERG

MEMO

BOVENBOUW **HAVO** EXAMENKATERN

Auteurs

Eelco Beukers
Sanne van den Dries
Stephan Klein
Katja Krediet
Greetje Ligthart
Judith Tadema

Eindredactie

Katja Krediet
Judith Tadema

Vakdidactisch advies

Stephan Klein

Met medewerking van

Pieter de Bruijn
Vincent Kolodziejak
Mike van Raak
Jack Veraart

RELEASE 6.0

Malmberg 's-Hertogenbosch
www.memo-malmberg.nl

Inhoud

VOORWOORD	3
OVERZICHT KENMERKENDE ASPECTEN	5

HISTORISCHE CONTEXT | 1 Het Britse Rijk 1585-1900 6

DEELCONTEXT 1.1 Amerikaanse koloniën (1585-1833)	8
DEELCONTEXT 1.2 India en het Britse Rijk (1765-1885)	14
DEELCONTEXT 1.3 Sociaal-economische ontwikkelingen in het thuisland (1750-1900)	20
EPILOOG De pijnlijke actualiteit van het Britse Rijk	26
AFSLUITING	27

HISTORISCHE CONTEXT | 2 Duitsland in Europa 1918-1991 32

DEELCONTEXT 2.1 Opkomst van nazi-Duitsland (1918-1945)	34
DEELCONTEXT 2.2 Duitsland na de oorlog (1945-1961)	40
DEELCONTEXT 2.3 De hereniging van Duitsland (1961-1991)	46
EPILOOG Duitsland – een gewantrouwde grootmacht	52
AFSLUITING	53

HISTORISCHE CONTEXT | 3 Nederland 1948-2008 60

DEELCONTEXT 3.1 De Nederlandse maatschappij (1948-1978)	62
DEELCONTEXT 3.2 De Nederlandse maatschappij (1978-2008)	70
EPILOOG Zestig jaar Nederland: een verbazingwekkend verschil	78
AFSLUITING	79

Examentraining 84

Kenmerkende aspecten	85
Volgordevraag	88
Historisch perspectief	89
Bruikbaarheid	90
Spotprenten	92
PROEFEXAMEN Het Britse Rijk 1585-1900	94
PROEFEXAMEN Duitsland in Europa 1918-1991	96
PROEFEXAMEN Nederland 1948-2008	98

Register	100
Colofon	102

Voorwoord

Je bent je al een tijdje aan het voorbereiden op het centraal examen geschiedenis. Je hebt inzicht verworven in de belangrijkste historische ontwikkelingen in de Nederlandse en Europese geschiedenis. In het examenprogramma heet dat 'oriëntatiekennis'. De 'kenmerkende aspecten' zijn een belangrijk onderdeel van die oriëntatiekennis, want ze geven je houvast bij het leren.

Daarnaast heb je oefeningen 'historisch denken' gedaan, waarbij je hebt geleerd om kritisch na te denken over hoe historische verhalen tot stand komen en door wie ze worden verteld.

Voor het eindexamen is de oriëntatiekennis op sommige punten verder uitgediept, en moet je meer specifieke gebeurtenissen en processen kennen en – vooral – kunnen gebruiken. Voor het centraal examen havo zijn drie 'historische contexten' vastgesteld. Deze contexten vind je in dit examenkatern. Het examenkatern sluit af met een Examentraining zodat je goed voorbereid je examen kan ingaan. Al het materiaal vind je ook in de digitale leeromgeving.

Hoe werkt dit examenkatern?

Introductie

Dit examenkatern bevat drie historische contexten. Elke historische context start met een introductie. Deze hoeft je niet te leren, maar zal je wel helpen om de relatie tussen de context en de oriëntatiekennis te begrijpen. De tijdbalk maakt deze relatie zichtbaar.

Deelcontexten

Elke historische context bestaat uit een aantal deelcontexten. Elke deelcontext bevat de volgende onderdelen:

- een introductie met hoofdvraag, kenmerkende aspecten en een aantal voorkennisvragen daarover;
- een dikgedrukte inleiding die kort aangeeft waarover de leertekst gaat;
- de leertekst met verwerkingsvragen;
- examenvragen die je voorbereiden op het centraal examen.

Hoofdvraag van de deelcontext

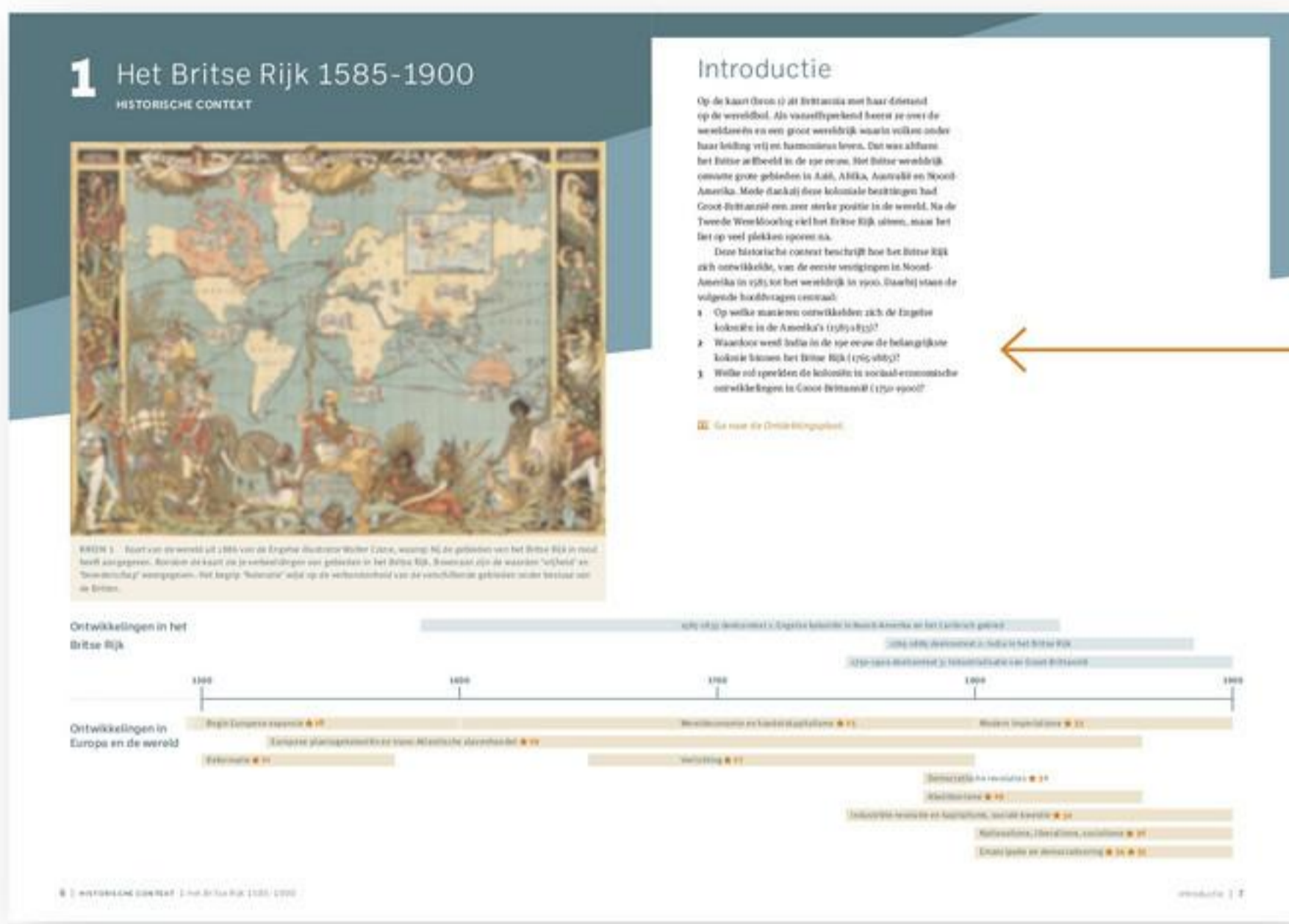
Inleiding van de leertekst

Kenmerkende aspecten in de deelcontext

Vragen die voorkennis ophalen

Tijdbalk

Kenmerkende aspecten worden aangeduid met een ★
Hoofdvragen van de context

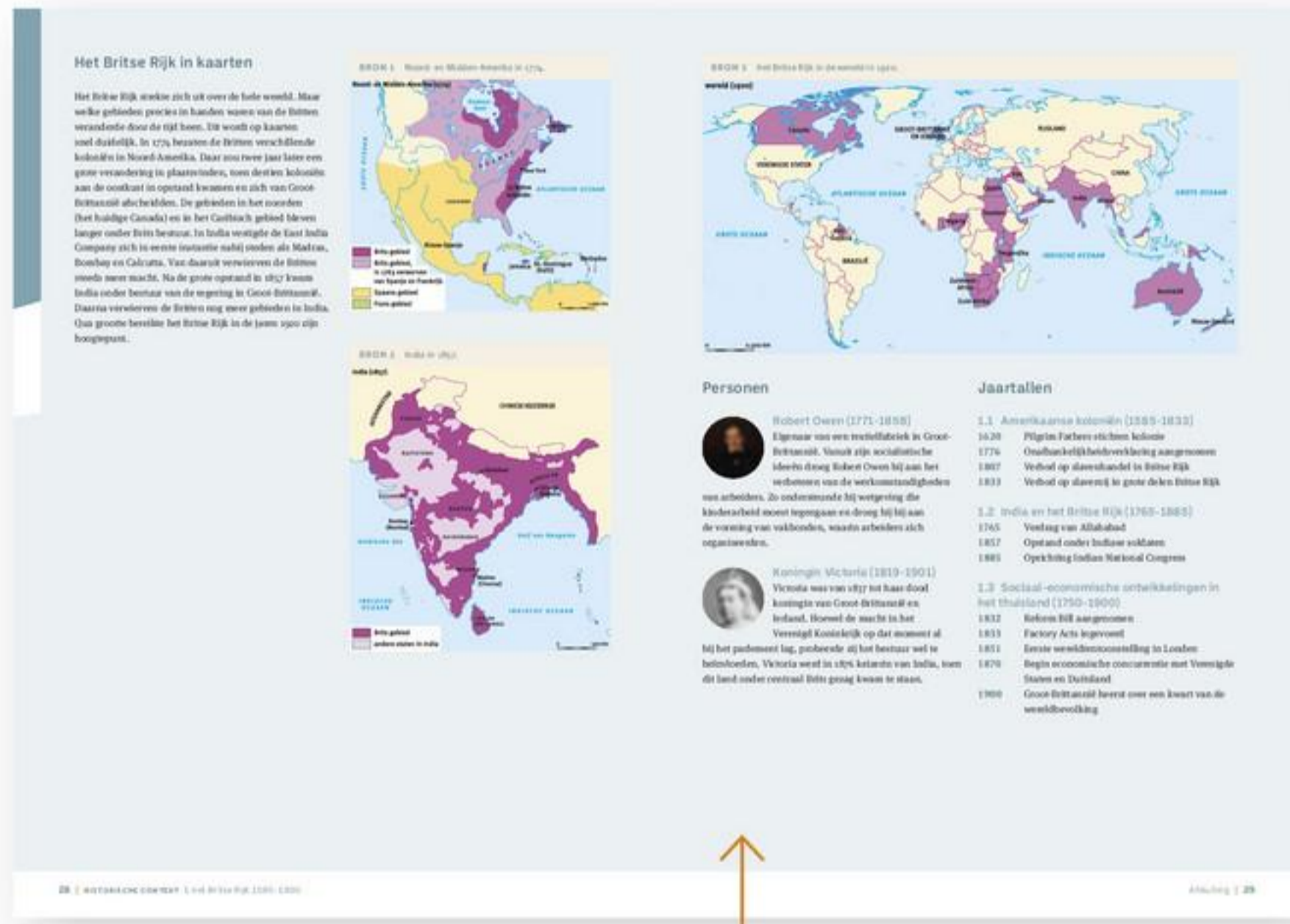
Epiloog

Na de deelcontexten volgt altijd een epiloog. Dat is een extra opdracht die bedoeld is om aandacht te geven aan de betekenis van de historische context in de huidige tijd. Het is geen verplichte stof, maar helpt je wel om na te denken over het belang van het onderwerp.

Afsluiting

Elke historische context sluit af met een overzicht van de stof. De afsluiting start met een samenvattingsopdracht aan de hand waarvan je de drie deelcontexten kunt samenvatten. De overige onderdelen van de afsluiting (Personen, Jaartallen, Begrippen en Controleer jezelf) vormen een handig overzicht waarin alles staat wat je moet kennen.

Kaarten helpen met een goed begrip van de context

De belangrijkste personen en begrippen uit de context

Een overzicht van de jaartallen die je moet kennen

Kenmerkende aspecten

Op de volgende pagina staan alle kenmerkende aspecten die je moet kennen voor het centraal examen geschiedenis. Een uitgebreide uitleg van alle kenmerkende aspecten staat in je leeropdrachtenboek. In de digitale leeromgeving staat een *Trainer kenmerkende aspecten*. Daarmee kun je alle kenmerkende aspecten nog eens oefenen.

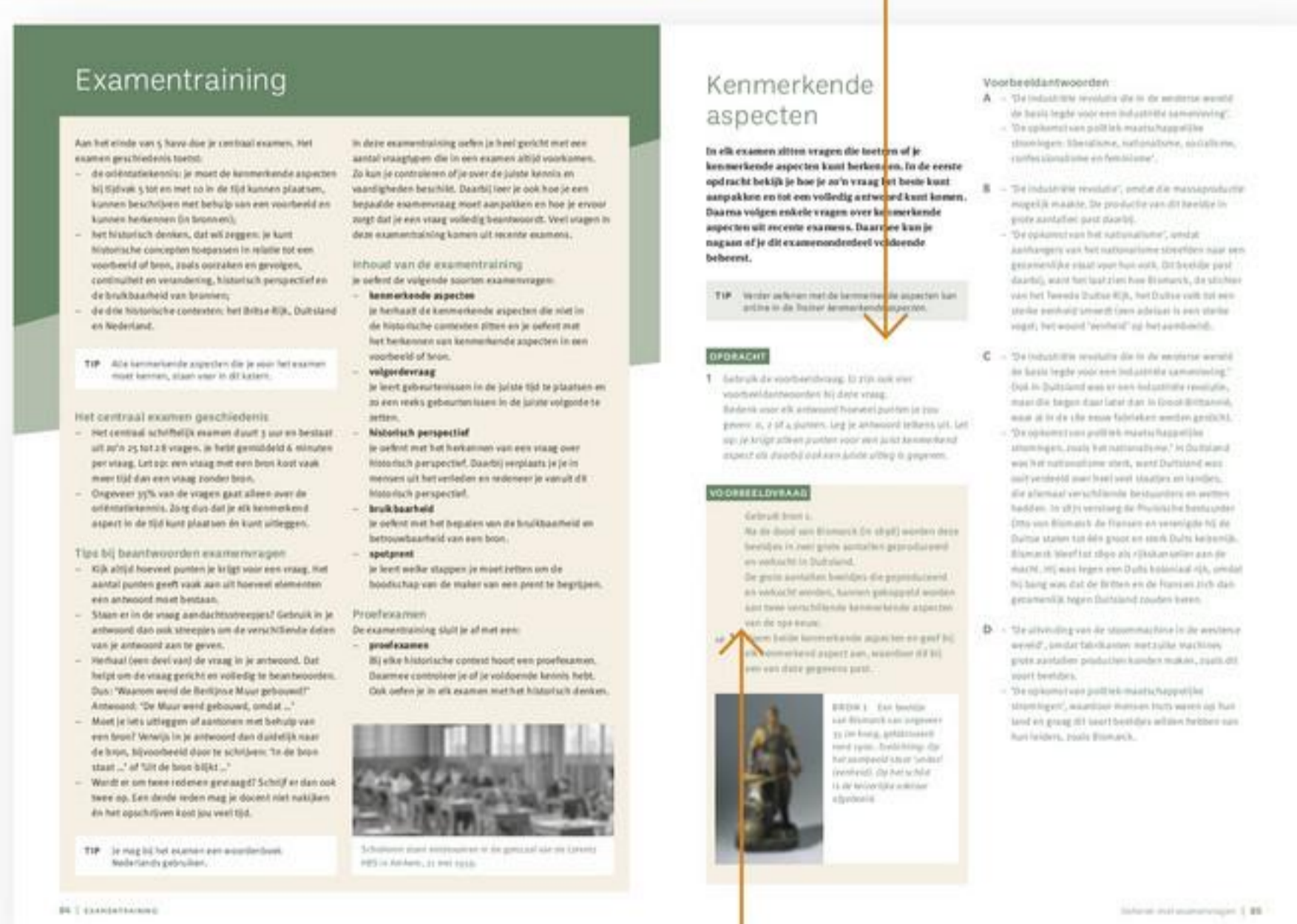
Digitale leeromgeving

In dit examenkatern wordt regelmatig verwezen naar de digitale leeromgeving. Bij de introductie hoort een digitale Ontdekkingsplaat. Je kunt de Lesstof online lezen en alle opdrachten digitaal maken. Na het maken van *Test jezelf* heb je inzicht in hoeverre je de stof beheerst en kun je met *Oefentoetsen* verder oefenen. *Flitskaarten* helpen je bij het leren van de begrippen in de stof.

Examentraining

Om je goed voor te bereiden op het centraal examen, moet je veel oefenen. Daar is dit katern voor gemaakt. Na elke deelcontext zijn er examenvragen. Daarnaast is er een hoofdstuk Examentraining. Daarin oefen je met verschillende vraagvormen die vaak in een examen voorkomen. De Examentraining sluit af met een profexamen. Per context is er een profexamen met vragen zoals je die op het examen gaat tegenkomen.

Opdracht waarin je oefent met een aanpak bij dit soort examenvragen

Je oefent met examenvragen uit recente examens

Aandacht voor het formuleren van een volledig antwoord op een examenvraag

Overzicht kenmerkende aspecten

Periode	Tijdvak	Nr	Kenmerkend aspect
Vroegmoderne tijd 1500-1800	Ontdekkers en hervormers 1500-1600	★18	Het begin van de Europese overzeese expansie
		★19	Het veranderende mens- en wereldbeeld van de renaissance en het begin van een nieuwe wetenschappelijke belangstelling
		★20	De hernieuwde oriëntatie op het erfgoed van de klassieke oudheid
		★21	De protestantse Reformatie die splitsing van de christelijke kerk in West-Europa tot gevolg had
		★22	Het conflict in de Nederlanden dat resulteerde in de stichting van een Nederlandse staat
	Regenten en vorsten 1600-1700	★23	Het streven van vorsten naar absolute macht
		★24	De bijzondere plaats in staatkundig opzicht en de bloei in economisch en cultureel opzicht van de Nederlandse Republiek
		★25	Wereldwijde handelscontacten, handelskapitalisme en het begin van een wereldeconomie
		★26	De wetenschappelijke revolutie
	Pruiken en revoluties 1700-1800	★27	Rationeel optimisme en 'verlicht denken' dat werd toegepast op alle terreinen van de samenleving: godsdienst, politiek, economie en sociale verhoudingen
		★28	Voortbestaan van het ancien régime met pogingen om het vorstelijk bestuur op eigentijdse verlichte wijze vorm te geven (verlicht absolutisme)
		★29	Uitbouw van de Europese overheersing, met name in de vorm van plantagekoloniën en de daarmee verbonden trans-Atlantische slavenhandel, en de opkomst van het abolitionisme
		★30	De democratische revoluties in westerse landen met als gevolg discussies over grondwetten, grondrechten en staatsburgerschap
Moderne tijd 1800-nu	Burgers en stoommachines 1800-1900	★31	De industriële revolutie die in de westerse wereld de basis legde voor een industriële samenleving
		★32	Discussies over de 'sociale kwestie'
		★33	De moderne vorm van imperialisme die verband hield met de industrialisatie
		★34	De opkomst van emancipatiebewegingen
		★35	Voortschrijdende democratisering, met deelname van steeds meer mannen en vrouwen aan het politieke proces
		★36	De opkomst van politiek-maatschappelijke stromingen: liberalisme, nationalisme, socialisme, confessionalisme en feminisme
	Wereldoorlogen 1900-1950	★37	De rol van moderne propaganda- en communicatiemiddelen en vormen van massaorganisatie
		★38	Het in praktijk brengen van de totalitaire ideologieën communisme en fascisme/nationaalsocialisme
		★39	De crisis van het wereldkapitalisme
		★40	Het voeren van twee wereldoorlogen
		★41	Racisme en discriminatie die leidden tot genocide, in het bijzonder op de joden
		★42	De Duitse bezetting van Nederland
		★43	Verwoestingen op niet eerder vertoonde schaal door massavernietigingswapens en de betrokkenheid van de burgerbevolking bij oorlogvoering
		★44	Vormen van verzet tegen het West-Europese imperialisme
	Televisie en computer 1950-nu	★45	De verdeling van de wereld in twee ideologische blokken in de greep van een wapenwedloop en de daaruit voortvloeiende dreiging van een atoomoorlog
		★46	De dekolonisatie die een eind maakte aan de westerse hegemonie in de wereld
★47		De eenwording van Europa	
★48		De toenemende westerse welvaart die vanaf de jaren zestig van de twintigste eeuw aanleiding gaf tot ingrijpende sociaal-culturele veranderingsprocessen	
★49		De ontwikkeling van pluriforme en multiculturele samenlevingen	

1 Het Britse Rijk 1585-1900

HISTORISCHE CONTEXT

BRON 1 Kaart van de wereld uit 1886 van de Engelse illustrator Walter Crane, waarop hij de gebieden van het Britse Rijk in rood heeft aangegeven. Rondom de kaart zie je verbeeldingen van gebieden in het Britse Rijk. Bovenaan zijn de waarden ‘vrijheid’ en ‘broederschap’ weergegeven. Het begrip ‘federatie’ wijst op de verbondenheid van de verschillende gebieden onder bestuur van de Britten.

Ontwikkelingen in het Britse Rijk

Ontwikkelingen in Europa en de wereld

1500

1600

Begin Europese expansie ★ 18

Europese plantagekoloniën en trans-Atlantische slavenhandel ★ 29

Reformatie ★ 21

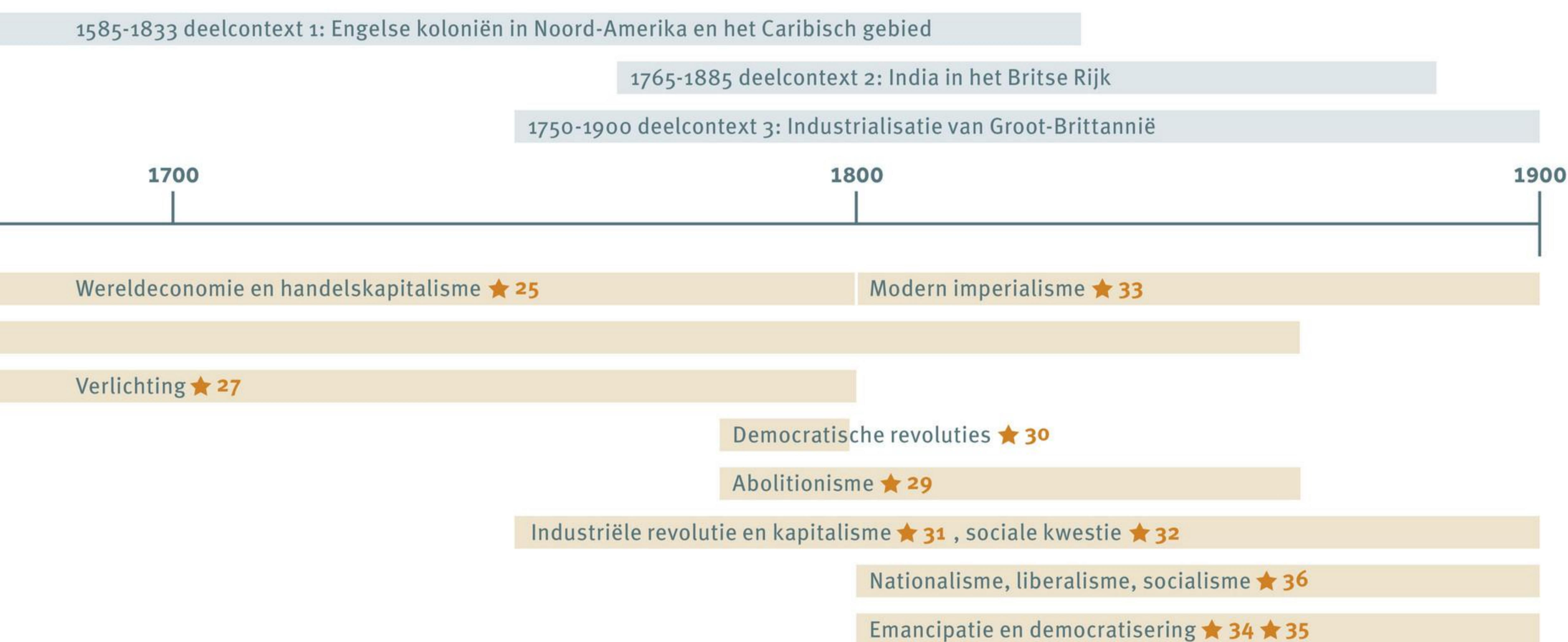
Introductie

Op de kaart (bron 1) zit Brittannia met haar drietand op de wereldbol. Als vanzelfsprekend heerst ze over de wereldzeeën en een groot wereldrijk waarin volken onder haar leiding vrij en harmonieus leven. Dat was althans het Britse zelfbeeld in de 19e eeuw. Het Britse wereldrijk omvatte grote gebieden in Azië, Afrika, Australië en Noord-Amerika. Mede dankzij deze koloniale bezittingen had Groot-Brittannië een zeer sterke positie in de wereld. Na de Tweede Wereldoorlog viel het Britse Rijk uiteen, maar het liet op veel plekken sporen na.

Deze historische context beschrijft hoe het Britse Rijk zich ontwikkelde, van de eerste vestigingen in Noord-Amerika in 1585 tot het wereldrijk in 1900. Daarbij staan de volgende hoofdvragen centraal:

- 1 Op welke manieren ontwikkelden zich de Engelse koloniën in de Amerika's (1585-1833)?
- 2 Waardoor werd India in de 19e eeuw de belangrijkste kolonie binnen het Britse Rijk (1765-1885)?
- 3 Welke rol speelden de koloniën in sociaal-economische ontwikkelingen in Groot-Brittannië (1750-1900)?

 [Ga naar de Ontdekkingsplaat.](#)

1.1 Amerikaanse koloniën (1585-1833)

DEELCONTEXT

BRON 1 Kort na 1600 probeerden de Engelsen zich permanent in Noord-Amerika te vestigen. Op deze prent van Theodor de Bry zien we de Engelse koopman John Guy handelen met de inheemse bevolking van Newfoundland in 1612. De eerste kolonie hier bleek niet winstgevend, waardoor de Engelsen weer vertrokken.

Hoofdvraag

Op welke manieren ontwikkelden zich de Engelse koloniën in de Amerika's (1585-1833)?

Kenmerkende aspecten

- ★ 18 Het begin van de Europese overzeese expansie
- ★ 21 De protestantse Reformatie die splitsing van de christelijke kerk in West-Europa tot gevolg had
- ★ 25 Wereldwijde handelscontacten, handelskapitalisme en het begin van een wereldeconomie
- ★ 27 Rationeel optimisme en 'verlicht denken' dat werd toegepast op alle terreinen van de samenleving: godsdienst, politiek, economie en sociale verhoudingen
- ★ 29 Uitbouw van de Europese overheersing, met name in de vorm van plantagekoloniën en de daarmee verbonden trans-Atlantische slavenhandel, en de opkomst van het abolitionisme
- ★ 30 De democratische revoluties in westerse landen met als gevolg discussies over grondwetten, grondrechten en staatsburgerschap

VOORKENNIS

- 1 Geef een korte omschrijving van de volgende verschijnselen.
 - Europese expansie
 - Reformatie
 - handelskapitalisme
- 2 Leg uit wat 'Europese plantagekoloniën' en 'trans-Atlantische slavenhandel' met elkaar te maken hebben.
- 3 Gebruik de tijdbalk in de introductie en zo nodig het overzicht van kenmerkende aspecten voor in dit boek.
 - a Wat valt je op aan de datering van 'Europese plantagekoloniën en trans-Atlantische slavenhandel' in de tijdbalk, in vergelijking met het kenmerkend aspect dat bij dat verschijnsel past?
 - b Bedenk ook waarom de makers van dit boek voor deze datering zullen hebben gekozen.
- 4
 - a Wat was de Verlichting?
 - b Abolitionisme en democratische revoluties kwamen onder meer voort uit de Verlichting. Leg dat uit.

Aan het begin van de 17e eeuw stichtten de Engelsen enkele koloniën in Noord-Amerika. Deze koloniën groeiden uit tot een belangrijk deel van het Britse Rijk. Maar eind 18e eeuw kwam daar een eind aan: de Noord-Amerikaanse kolonisten maakten zich los van Groot-Brittannië en stichtten een nieuw, zelfstandig land: de Verenigde Staten.

Eerste nederzettingen in Noord-Amerika

Eind 15e eeuw hadden Spaanse en Portugese ontdekkingsreizigers de weg naar Amerika opengelegd. Zij koloniseerden grote gebieden in Zuid- en Midden-Amerika. Niet veel later veroverden de Fransen gebieden in Noord-Amerika. Pas rond 1585 begonnen ook de Engelsen Noord-Amerika te verkennen als mogelijke locatie om zich te vestigen. Dat gebeurde in opdracht van de Engelse vorst, die daarvoor verschillende redenen had.

- De vorst had een politieke reden. Tijdens de Reformatie, aan het begin van de 16e eeuw, had de Engelse kerk zich losgemaakt van de katholieke kerk. ★ 21 De Engelse koning was voortaan het hoofd van de Anglicaanse kerk, een staatskerk waartoe alle Engelsen behoorden. Daardoor ontstond in 1585 een conflict met de Spaanse koning, die zichzelf als beschermer van de katholieke kerk zag. De Engelsen zochten toen in Noord-Amerika naar een goede uitvalsbasis voor hun strijd tegen het katholieke Spanje, dat toen al veel koloniën in Zuid- en Midden-Amerika had.

- Daarnaast speelden economische motieven een rol. Spaanse schepen brachten ladingen goud en zilver naar Europa. De Engelsen hoopten deze kostbaarheden ook in Noord-Amerika aan te treffen. ★ 18

De eerste Engelse nederzettingen in Noord-Amerika waren geen succes. Vrijwel alle kolonisten stierven door honger en ziekten. Pas in de 17e eeuw wisten Engelse kolonisten aan de oostkust van het continent hun eerste permanente nederzettingen te stichten. ★ 25 Daarna trok een groter aantal Engelsen naar Amerika. Zij hadden andere motieven dan de eerste groep kolonisten.

- Engelse handelscompagnieën speelden een belangrijke rol: ondernemers die in de koloniën landbouwproducten wilden gaan verbouwen om te verkopen. Zij probeerden mensen naar de koloniën te lokken door hun landbouwgrond in het vooruitzicht te stellen.
- Sommige kolonisten trokken om religieuze redenen naar Noord-Amerika. Dat gold met name voor een groep protestanten die in 1620 een belangrijke nederzetting stichtte, die zou uitgroeien tot een van de eerste koloniën. Tien jaar eerder waren deze protestanten Engeland ontvlucht, uit angst dat zij daar om hun religieuze opvattingen zouden worden

vervolgd. Ze hadden namelijk scherpe kritiek op de Anglicaanse kerk, die volgens hen nog te katholiek was. In Amerika wilden deze protestanten een geheel nieuwe samenleving opbouwen. Vanwege hun religieuze motieven worden de stichters van deze kolonie **Pilgrim Fathers** genoemd. Een pelgrimage ofwel bedevaart is een reis naar een heilige plaats.

In de loop van de 17e eeuw trokken steeds meer Engelsen naar Noord-Amerika en groeide de groep kolonisten gestaag. Zij kwamen in aanraking met volken die het land al zo'n 140.000 jaar bewoonden en die werden aangeduid als indianen. Aanvankelijk onderhielden de kolonisten goede handelscontacten met de oorspronkelijke bevolking. Maar de kolonisatie zou uiteindelijk leiden tot grote sterfte onder deze groep. Ten eerste namen de Engelsen ziekten mee waartegen deze bevolking geen weerstand had. Ten tweede ontstonden er al snel conflicten over de vraag wie eigenaar was van bepaalde gebieden. Dit had bloedige oorlogen tot gevolg. Dankzij het bezit van betere wapens wonnen de kolonisten deze oorlogen bijna altijd.

Ontwikkeling van plantagekoloniën

Uiteindelijk zouden de Engelsen aan de oostkust van Noord-Amerika dertien koloniën stichten. De noordelijke daarvan waren **vestigingskoloniën**, met een economie die was gericht op landbouw, handel en nijverheid. De belangrijkste reden om hiernaartoe te trekken was een nieuw leven op te bouwen. De koloniën in het zuiden ontwikkelden zich tot **plantage-economieën**. ★ 29 Daar lag de focus vrijwel uitsluitend op het grootschalig verbouwen van gewassen als tabak en katoen voor de export. Ook ten zuiden van Noord-Amerika lagen Engelse plantagekoloniën, zoals op de Caribische eilanden Barbados en Jamaica. Deze plantagekoloniën waren veel winstgevender dan die in Noord-Amerika.

Voor het werk op de plantages waren veel arbeiders nodig. Daarom werden mensen uit Afrika als slaaf naar Amerika gehaald en op de plantages tewerkgesteld. Alle Engelse koloniën maakten gebruik van deze slavenarbeid, maar in de zuidelijke plantagekoloniën vormden deze mensen een veel groter deel van de bevolking.

De handel in slaven vormde deel van de **driehoekshandel** tussen Europa, Afrika en Amerika. ★ 29 Handelsschepen vertrokken vanuit Britse havens met textiel, wapens en andere kostbaarheden. In West-Afrika ruilden handelaren deze producten tegen slaven, die ze in Noord-Amerika en het Caribisch gebied weer verkochten. Volgeladen met producten van de plantages voeren de schepen terug naar Europa. De Engelsen verdienden veel aan deze driehoekshandel. De **Royal African Company**, een Engelse handelscompagnie die was gericht op de handel met West-Afrika, legde zich hier dan ook al snel

BRON 1 Pamflet, uitgegeven door provo's in 1966.

In Holland staat een huis. En in dat huis woont niemand. Het staat op de Dam in het hart van Amsterdam. Het Paleis op de Dam is het image* van de woningnood.

[...]

De werkgroep Wittehuizenplan nam de volgende initiatieven:

1. Het uitroepen van het Paleis op de Dam tot stadhuis van Amsterdam. [...]
2. De wekelijkse uitgave van een lijst met adressen van leegstaande huizen die 's zaterdags om 10 uur op de Dam verspreid werd.
3. Het wit schilderen van de deur en deurpost van leegstaande woningen ten teken dat iedereen erin wonen kon.

* *image: gezicht*

BRON 2 Affiche uit 1983. Op ieder melkpak staat het woord 'gastarbeider'. Op de prullenbak staat het woord 'afgewerkt' en een kaart van Europa met pijlen.

BRON 3 Fragment uit een artikel dat in 2013 verscheen in de krant *Trouw*.

Turkse pleegouders voor Turkse kinderen.

Christelijke gezinnen die een opvoeding garanderen met christelijke waarden en normen. Is dat in de 21ste eeuw nog wel nodig? We hebben in Nederland toch juist de verzuiling doorbroken?

Die vraag is eigenlijk niet relevant, stelt Suleyman Gogus, Nederlander van Turkse origine en oprichter-directeur van Sensa Zorg, gespecialiseerd in hulpverlening aan cliënten met een niet-westerse achtergrond. 'Wij hebben een achterban die vraagt om zorg op een manier die bij hen past. Mensen met een bepaalde identiteit zoeken elkaar nu eenmaal op.' Bart Nitrau, bestuursvoorzitter van SGJ christelijke jeugdzorg, gaat nog een stap verder. Hij ziet het belangrijkste element van de verzuiling, het omzien naar elkaar, terugkomen, en hij juicht die terugkeer toe. 'Naarmate de overheid afstand neemt, groeit de behoefte aan onderlinge betrokkenheid en verantwoordelijkheid voor elkaar. En daar worden we niet slechter van.'

BRON 4 Demonstranten houden een bord vast met het opschrift: 'Gezocht: Ruud Lubbers [...] heeft het voornemen om met zijn bende op massale wijze zieken, kreupelen, werklozen en ouden van dagen f 5 miljard (5.000.000.000 gulden) af te pakken!' (Foto uit 1983.)

Register

A

abolitionisme	11, 30
antisemitisme	36, 56
appeasementpolitiek	37, 56
arbeidsdienst	37, 56

B

babyboom	64, 81
Berlijnse Muur	43, 57
beurskrach	36, 56
Blokkade van Berlijn	42, 57
Bondsrepubliek Duitsland (BRD)	42, 57
Brezjnevdoctrine	47, 58
Brits-Indisch leger	15, 30

C

Comecon	43, 57
communisme	35, 56
consumptiemaatschappij	64, 81

D

Dawesplan	35, 56
dekolonisatie	64, 81
detente	47, 58
digitale revolutie	73, 82
dolkstootlegende	35, 56
driehoekshandel	9, 30
Duitse Democratische Republiek (DDR)	42, 57

E

East India Company	15, 30
emancipatie	16, 30
Europese Economische Gemeenschap (EEG)	63, 81
Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal (EGKS)	42, 57, 63, 81
Europese Unie (EU)	48, 58, 72, 82

F

factorij	15, 30
Factory Acts	22, 31
federale staat	10, 30

G

gastarbeider	64, 81
geallieerden	35, 56
geleide loonpolitiek	63, 81
gidsland	71, 82
glasnost	47, 58
globalisering	72, 82

H

handelingsonbekwaamheid (van de vrouw)	66, 81
handelskapitalisme	21, 31
<i>Heimatvertriebene</i>	41, 57
herstelbetaling	35, 56

I

Indian National Congress	16, 30
individualisering	73, 82
industriële kapitalisme	21, 31
industriële revolutie	21, 31
invloedssfeer	41, 57

J

jeugdcultuur (ook: jongerencultuur)	66, 81
-------------------------------------	--------

K

Koude Oorlog	41, 57, 63, 81
--------------	----------------

M

maakbare samenleving	63, 81
machtigingswet	36, 56
Marshallplan (ook: Marshallhulp)	41, 57, 63, 81
modern imperialisme	16, 30
Mogolrijk	15, 30
multiculturele samenleving	74, 82

N

natuurlijke rechten	10, 30
nazificatie	36, 56
Noord-Atlantische Verdragsorganisatie (NAVO)	42, 58, 63, 82
NSDAP	36, 57

O

oliecrisis	72, 82
ontzuiling	65, 82
Oostblok	42, 58
<i>Ostpolitik</i>	47, 58

P

parlementaire democratie	35, 57
perestrojka	47, 58
Pilgrim Fathers	9, 30
planeconomie	42, 58
plantage-economie	9, 30
polarisatie	74, 82
poldermodel	72, 82
privatisering	72, 82
propaganda	36, 57

R	
rechtsstaat	37, 57
Reform Bill	22, 31
Republiek van Weimar	35, 57
Rijksdagbrand	36, 57
rooms-rode regering	63, 82
Royal African Company	9, 30
Royal Navy	15, 30
S	
sociale klasse	22, 31
spinning jenny	21, 31
Staatssicherheidsdienst (Stasi)	42, 58
Suezkanaal	16, 30
T	
totalitair regime	36, 57
trias politica	10, 30
Trumandoctrine	41, 58
tweede feministische golf	66, 82
V	
val van de Berlijnse Muur	48, 58
val van Srebrenica	71, 82
Verdrag van Allahabad	15, 30
Verdrag van Maastricht	72, 82
Verdrag van Schengen	71, 82
Verdrag van Versailles	35, 57
verzoeningspolitiek	35, 57
verzorgingsstaat	64, 82
vestigingskolonie	9, 30
Volksdemocratie	41, 58
<i>Volksgemeinschaft</i>	36, 57
volkssoevereiniteit	10, 30
vrijemarkteconomie	21, 31
W	
Warschaupact	43, 58
wederopbouw	63, 82
wereldtentoonstelling	22, 31
Wirtschaftswunder	42, 58

Colofon

We danken Peter Seixas en Tim Morton voor hun toestemming om de uitwerking van het historisch denken in *Memo* te baseren op: Peter Seixas & Tim Morton, *The Big Six Historical Thinking Concepts* (Toronto 2012). De concepten zijn niet altijd letterlijk vertaald, maar in verschillende opzichten aangepast aan de Nederlandse examenvoorschriften. Voor de Nederlandse versie draagt Malmberg de verantwoordelijkheid.

Bij het ontwikkelen van het kaartmateriaal in *Memo* is gebruik gemaakt van kaarten uit F. Hayt, J. Grommen, Dr. R. Jansen. A. Manet, X. Adams, W. Moreau en L. van de Broeck, *Atlas van de algemene en Belgische geschiedenis*, Van In (Wommelgem), 2015.

Bureauredactie

Nelly van de Mortel, Deurne

Ontwerp

Bianca Enthoven, Rotterdam

Vormgeving

Crius Group, Hulshout (België)

Beeldresearch

Beeldbalie, Utrecht

Cartografie

Van Oort Redactie en Kartografie, Almere

Technisch tekenwerk

Sittrop Grafisch Realisatiebureau, Rotterdam

Beeld- en tekstverantwoording

Foto omslag: Getty Images, Corbis Premium

© The Trustees of the British Museum: blz. 13; Affichemuseum Hoorn, Opland: blz. 71; AKG Images: blz. 8; ANP, AFP / Pierre Guillaud: blz. 55; ANP, AFP / Y. Lizunov: blz. 55; ANP, Akg Images: blz. 55; ANP, AP, Marcus Brandt: blz. 52; ANP, DPA / Wolfgang Kumm: blz. 48; ANP, DPA: blz. 46, 70; ANP, Kippa: blz. 81; ANP, Rias Immink: blz. 78; ANP, Steye Raviez: blz. 66; ANP: blz. 55, 72; Anti Discriminatie Overleg: blz. 77; Atria, Rinke Doornekamp: blz. 69; Belfast Telegraph: blz. 26; BPK Images, Anton von Werner: blz. , 32; BPK Images, Bernhardt Walter, Ernst Hofmann: blz. 37; BPK Images, Deutsches Historisches Museum, Berlin: blz. 85; BPK Images: blz. 97; Bridgeman Images, British Library Board: blz. 21; Bridgeman Images, D.R. Fitzpatrick: blz. 42; Bridgeman Images, John Heartfield: blz. 39; Bridgeman Images: blz. 14, 19, 23, 25; Bundesarchiv, Engelbert Reineke: blz. 55; Bundesarchiv: blz. 89; Bundesarchiv, Katherine Young: blz. 55; Cornell University, PJ Mode Collection: blz. 6; Daily Express, Sidney Strube: blz. 92; Frankfurter Allgemeine Zeitung, Fritz Behrendt: blz. 93; Fritz Behrendt: blz. 74; Fritz Behrendt: blz. 97; Gemeente Amsterdam: blz. 73; Getty Images, DeAgostini: blz. 10; Getty Images, Hulton Archive / Allan Jackson: blz. 40; Getty Images, Hulton Archive: blz. 55; Getty Images, Universal Images Group: blz. 41; Getty Images: blz. 43; Wouter Hagens: blz. 84; Imageselect, Alamy / John Heartfield: blz. 36; Imageselect, Alamy / John Leech: blz. 95; Imageselect, Alamy, Dennis Hallinan: blz. 34; Imageselect, Alamy: blz. 15, 17, 55; Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis: blz. 99; Jos Collignon: blz. 49; Len Munnik: blz. 77; Library of Congress, Edmund Valtman: blz. 47; Library of Congress, W.D. Cooper: blz. 11; Nationaal Archief / Anefo, Marcel Antonisse: blz. 99; Nationaal Archief, Anefo / Carel Blazer: blz. 63; Nationaal Archief/Collectie Spaarnestad/ANP/Fotograaf onbekend: blz. 67; Nationaal Archief/Collectie Spaarnestad/ANP/Peter van Zoest: blz. 65; Nationaal Archief/Collectie Spaarnestad/Dijkstra/Ger Dijkstra: blz. 81; Nationaal Archief/Collectie Spaarnestad/Dominique van Rossum: blz. 73; Nationaal Archief/Collectie Spaarnestad/Fotograaf onbekend: blz. 60; Nationaal Archief/Collectie Spaarnestad/Kees Jansen: blz. 62; Nationaal Archief/Collectie Spaarnestad/Louis Drent: blz. 72; National Portrait Gallery, London, Alexander Bassano: blz. 29; National Portrait Gallery, London: blz. 16; onbekend: blz. 95; Peter van Straaten: blz. 93; PostNL: blz. 72; publiek domein, Fritz Meinhard: blz. 45; publiek domein, William Henry Brooke: blz. 29; publiek domein: blz. 35; Punch, William Augustus Sillince : blz. 45; Reclame Arsenaal: blz. 64; Regionaal Archief Nijmegen: blz. 87; Science Museum, London, Godfrey Sykes : blz. 20; Stasimuseum Berlijn, John Steer: blz. 51; The British Library, Thomas Annan: blz. 22; Tropenmuseum: blz. 65; University of Kent, Nicholas Garland : blz. 51; Volkskrant, Opland: blz. 69
Illustraties: Sittrop Grafisch Realisatiebureau: blz. 6-7, 32-33, 39, 60-61; Van Oort Redactie en Kartografie: blz. 28, 29, 54, 80

MALMBERG

ISBN 978 94 020 8217 3
Release 6.0, tweede oplage

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16b Auteurswet 1912 j° het Besluit van 20 juni 1974, St.b. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, St.b. 471, en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp).

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden. © Malmberg, 's-Hertogenbosch

Ondanks vele inspanningen is het de uitgever misschien niet gelukt alle rechthebbenden te achterhalen. Wie denkt rechthebbende te zijn, kan zich wenden tot de uitgever.

Auteurs

Eelco Beukers
Sanne van den Dries
Stephan Klein
Katja Krediet
Greetje Ligthart
Judith Tadema

Eindredactie

Katja Krediet
Judith Tadema

Vakdidactisch advies

Stephan Klein

Met medewerking van

Pieter de Bruijn
Vincent Kolodziejak
Mike van Raak
Jack Veraart

Amelia Earhart (1897-1939) was vliegenier in een tijd waarin vrouwen vooral moeder en huisvrouw hoorden te zijn. 'Act like a lady!' zeiden mensen tegen haar. Andere tijdgenoten hadden bewondering voor haar eigenzinnigheid. Earhart was de eerste mens die solo de Stille Oceaan overvloog. In 1937 begon ze aan een recordvlucht rond de wereld. Haar vliegtuig verdween echter spoorloos. Amelia Earhart is nooit teruggevonden.

Elke periode kent mensen die zich anders gedragen dan de samenleving van hen verwacht. Ze worden pioniers met visie genoemd, of lastposten die onrust stoken. Wat leert dit ons over de normen en waarden van hun tijd? Hoe beïnvloedden zij de tijd waarin zij leefden? En waarom verandert het oordeel over deze mensen door de tijd heen?

Met Memo leer je dit soort vragen te stellen, en na te denken over de manier waarop je naar het verleden kijkt.

Je mag dit boek houden.
Handig als naslagwerk.

Je mag in dit boek schrijven
en aantekeningen maken.

Je hebt ook toegang tot
de online leeromgeving.

Release 6.0

ISBN 978 94 020 8217 3

9 789402 082173

605086-02

MALMBERG

op toe. De handel ging gepaard met veel geweld. De handelscompagnie had het recht om forten te bouwen en handelsschepen waren zwaarbewapend. Dat was nodig om zich de Nederlandse en Franse concurrenten van het lijf te houden en de slaafgemaakten in bedwang te houden.

Strijd voor onafhankelijkheid

De Britse koloniën in Noord-Amerika vielen onder het bestuur van de Britse overheid. In Groot-Brittannië – zoals de koninkrijken Engeland en Schotland vanaf de 18e eeuw werden genoemd – regeerde de koning samen met een machtig parlement. In de loop van de 18e eeuw kwam in de Britse koloniën in Amerika steeds meer verzet tegen het Britse bestuur. Dat had drie belangrijke oorzaken.

- Veel kolonisten voelden helemaal geen band meer met Groot-Brittannië. De koloniën hadden eigen wetten en kenden verregaand zelfbestuur.
- De kolonisten vonden het oneerlijk dat zij wel belastingen moesten betalen, maar niet vertegenwoordigd waren in het parlement van Groot-Brittannië, waar de politieke besluiten werden genomen.
- De kolonisten kwamen in aanraking met denkbeelden uit de Verlichting. ★ 27 Daardoor kregen zij nieuwe

ideeën over de verdeling van de macht en de rechten van burgers, en stelden zij de macht van de Britse koning ter discussie.

Drie verlichte denkbeelden hadden grote invloed, namelijk: **trias politica**, volkssoevereiniteit en natuurlijke rechten. Volgens het idee van de **trias politica** moet een overheid een strikte scheiding aanbrengen tussen het maken van wetten, de uitvoering van wetten en de rechtspraak. Dat ging in tegen het oude idee van een koning als belangrijkste wetgever en hoogste rechter. **Volkssoevereiniteit** houdt in dat de macht van een overheid berust op de wil van het volk. Met andere woorden: de hoogste macht ligt bij het volk zelf en niet bij een koning. En met **natuurlijke rechten** bedoelt men dat mensen van nature rechten bezitten die hun nooit kunnen worden afgenomen, zoals het recht op leven, bezit en vrijheid.

In 1776 kwamen de kolonisten in opstand. De koloniën verklaarden zich onafhankelijk van Groot-Brittannië en vormden een **federale staat**, een samenwerkingsverband van deelstaten met een eigen bestuur, onder een gemeenschappelijke nationale overheid. In deze Verenigde Staten van Amerika kozen burgers met kiesrecht hun eigen bestuur. De Verenigde Staten werden pas na een oorlog van enkele jaren door Groot-Brittannië erkend. ★ 30

BRON 2 Deze tekening van een suikerplantage in het Caribisch gebied is in 1820 gemaakt door de Britse kunstenaar William Clark. Hij bezocht hiervoor het eiland Antigua, waar hij door lokale plantagehouders was uitgenodigd. Clark baseerde zich dus op eigen ervaringen, maar zijn tekeningen laten weinig zien van het geweld dat bij het systeem van slavernij hoorde.

BRON 3 Amerikaanse kolonisten gooien thee in zee uit protest tegen de Britse *Tea Act*, een wet die bepaalde dat een Britse handelsonderneming geen belasting hoefde te betalen op de invoer van thee in de koloniën. Die wet riep grote woede op, omdat de kolonisten in de jaren daarvoor nieuwe Britse belastingen opgelegd hadden gekregen.

Afschaffing slavernij

De Amerikaanse staten legden afspraken over het bestuur van de federatie en de rechten van burgers vast in een grondwet. Daarin was gelijkheid een belangrijke waarde. Maar lange tijd gold dit alleen voor een kleine groep van witte mannen met geld. Mannen met weinig geld en vrouwen hadden geen politieke invloed en het principe gold ook niet voor leden van de oorspronkelijke bevolking en de Afro-Amerikanen, van wie de meesten als slaaf leefden.

Tussen 1750 en 1850 was er in het Caribisch gebied een aantal massale opstanden van tot slaaf gemaakte mensen. Vanaf het einde van de 18e eeuw groeide ook in de Verenigde Staten en in Europa de kritiek op het systeem van slavenhandel en slavernij. Die kritiek kwam gedeeltelijk voort uit het verlichte denken: sommigen vonden slavernij in strijd met de fundamentele gelijkheid van mensen. Anderen hadden religieuze argumenten: sommige christenen vonden dat slavernij strijdig was met de naastenliefde die Christus had gepredikt. De tegenstanders van slavernij vormden een beweging die streed voor afschaffing van slavenhandel en slavernij: het **abolitionisme**. ★ 29

De abolitionisten hadden voor het eerst succes in Groot-Brittannië. In 1807 werd in het Britse Rijk de slavenhandel verboden. Daardoor kwam er officieel een einde aan de aanvoer van nieuwe slaven door Britse schepen. Dat betekende een grote economische neergang voor de plantagekoloniën Barbados en Jamaica. In 1833 verbood Groot-Brittannië in grote delen van het rijk ook de slavernij zelf. In de Verenigde Staten was er veel verzet tegen de afschaffing van de slavernij. Daardoor gebeurde dit hier pas dertig jaar later.

VRAGEN

- 5 De rivaliteit met andere Europese landen was een belangrijke reden voor het feit dat de Engelsen juist het noordelijk deel van het Amerikaanse continent verkenden als vestigingsplaats. Leg dit uit.
- 6 De stichters van een van de eerste Engelse koloniën in Noord-Amerika worden wel de ‘Pilgrim Fathers’ genoemd. Leg uit waarom.
- 7 Benoem het verschil tussen vestigings- en plantagekoloniën. Geef ook aan waar welk type kolonie vooral was gevestigd.
- 8 Vanaf de 17e eeuw werd Noord-Amerika door Europeanen gekoloniseerd. Daardoor kwamen hier steeds meer Europeanen te wonen. In de Engelse koloniën had de kolonisatie nog twee andere gevolgen voor de bevolkingssamenstelling. Noem deze gevolgen en geef voor allebei een verklaring.
- 9 De Royal African Company had haar hoofdkwartier aan de Afrikaanse westkust, in het huidige Ghana. Leg uit waarom dit voor deze compagnie een logische locatie was.
- 10 In 1765 leidde de invoering van een belasting op onder andere vergunningen, kranten en pamfletten tot felle protesten in de Noord-Amerikaanse koloniën. Leg uit hoe deze gebeurtenis verband houdt met de onafhankelijkheid van de Verenigde Staten.

- 11** Een stelling: ‘De naam “Verenigde Staten” is een goede weergave van de bestuursvorm die de Noord-Amerikaanse koloniën met hun onafhankelijkheid aannamen.’
Leg de stelling uit.
- 12 a** Amerikaanse revolutionairen lieten zich inspireren door ideeën uit de Verlichting.
Benoem er daarvan drie. Leg ook kort uit wat deze ideeën inhielden.
- b** Welk van deze drie denkbeelden inspireerde abolitionisten? Leg uit op welke manier dat gebeurde.
- 13 a** Deze deelcontext over de Britse koloniën in de Amerika’s beslaat de periode 1585-1833.
Verklaar de keuze voor het begin en het einde van deze deelcontext.
- b** Beschrijf twee fasen of keerpunten die je kunt onderscheiden in de ontwikkeling van de Britse koloniën in Noord-Amerika.

EXAMENVRAGEN

Op het ontstaan van de Verenigde Staten van Amerika bestaan verschillende visies. Zo beweren sommigen dat de oorsprong ervan ligt in een religieuze gemeenschap die alleen de vrijheid wilde hebben om God te kunnen vereren.

- 2p **14** Leg uit:
- naar welke gebeurtenis aan het begin van de 17e eeuw deze visie verwijst en
 - dat de Engelsen ook andere motieven hadden om naar Amerika te trekken.

Twee gegevens over een Engelse kolonie op het Amerikaanse continent in 1660:

- De economie wordt grotendeels bepaald door de grootschalige productie van suiker voor de export naar andere landen.
 - De kolonie levert meer handel en kapitaal op dan alle andere Engelse koloniën bij elkaar.
- 2p **15** Beargumenteer op basis van deze gegevens:
- om wat voor soort kolonie het ging en
 - waar in Amerika deze kolonie gelegen was.

Gebruik bron 4.

Josselyn beschreef gebeurtenissen in het gebied dat toen de Engelse kolonie New England was.

- 2p **16**
- Verklaar de grote sterfte onder de inheemse bevolking *voordat* de Engelsen daar kwamen en
 - noem een oorzaak van deze sterfte na de komst van de Engelsen waarover de bron zwijgt.

Gebruik bron 5.

De bron gaat over de relatie tussen de Britse koloniën en de Britse overheid in 1762-1763, toen John Stuart politiek leider was van Groot-Brittannië onder koning George III.

- 4p **17**
- Beargumenteer met twee verwijzingen naar de bron of de tekenaar het standpunt van de kolonisten of de Britse overheid verbeeldt en
 - verklaar om welke reden deze prent in 1776 verscheen.

Gebruik bron 6.

In deze bron geeft de schrijver zijn mening over de afschaffing van de slavenhandel.

Stel, je doet onderzoek naar deze discussie en je hebt twee onderzoeksvragen:

- Welke economische gevolgen had de afschaffing van de slavenhandel in het Britse Rijk?
- Op welke manier debatteerden de Britten aan het eind van de 18e eeuw over het abolitionisme?

- 4p **18** Voor welke onderzoeksvraag bevat deze bron de meest betrouwbare informatie? Leg je antwoord uit door de betrouwbaarheid van de bron te bepalen voor beide onderzoeksvragen. Verwijs in beide gevallen naar de bron.

Edward Colston was een succesvol koopman en handelaar, die in de 17e eeuw leefde in de Engelse stad Bristol. In 1680 werd hij lid van de Royal African Company en negen jaar later trad hij zelfs toe tot het bestuur. Colston werd lange tijd geroemd om de investeringen die hij in zijn woonplaats deed in bijvoorbeeld armenhuizen, een school en een ziekenhuis. In de 20e eeuw werd hij echter steeds meer een controversiële figuur.

- 2p **19** Leg aan de hand van een kenmerkend aspect uit de 20e eeuw uit waarom Colston in die tijd steeds meer een controversiële figuur is geworden. Tip: voor in het boek vind je een lijst met alle kenmerkende aspecten.

 Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

BRON 4 In 1674 schrijft John Josselyn over de reizen die hij tussen 1638 en 1663 maakte naar de Engelse kolonie New England.

Niet lang voordat de Engelsen in dit gebied kwamen, was er sprake van een grote sterfte onder hen [de mensen die dit land bevolkten], vooral daar waar de Engelsen zich later vestigden. De oostelijke en noordelijke delen waren zwaar getroffen door de besmetting; eerst door de pest, daarna – toen de Engelsen kwamen – door de pokken. De drie koninkrijken of *sagamore*-rijken* van het Massachusettsvolk waren zeer dicht bevolkt, [...] maar door de pest werden ze teruggebracht van 30.000 naar 300 [inwoners].

* Met de titel 'sagamore' duiden volken in Noordoost-Amerika hun leider aan.

BRON 5 Spotprent uit 1776 waarop een aantal mannen een gans slacht. De man met de sabel (rechts) is John Stuart. Op de grond ligt een kaart van Noord-Amerika en een zak met eieren met het opschrift 'belastingen'. De tekst links- en rechtsboven is op rijm. Er staat onder andere: 'Maar boven alles wat zij bezaten, was een mooie gans, volgens iedereen een uitzonderlijk dier dat je zelden ziet. Iedere dag legde zij een ei van goud. Dit maakte hen enorm rijk en deed hen hebzuchtig verlangen naar meer. [...] [Ze] begonnen twijfelachtige en vreemde methoden te gebruiken om de ongevaarlijke vogel twee eieren te laten leggen. [...] En om hun dwaasheid compleet te maken, stampten zij op haar vleugels en poten. Maar dit had geen enkel effect en zorgde ervoor dat zij tegenspartelde, fladderde en gilte, en dat zij deed wat elke gans zou doen die haar vrijheid in zicht had. Toen een meer vooraanstaand iemand schreeuwde: "Laten we haar keel doorsnijden", deden zij dat, maar een ei werd niet gevonden. Wel stroomde er bloed uit de wond.'

BRON 6 Fragment van een artikel uit de Engelse krant *The Diary, or Woodfall's Register*, 16 april 1789.

Over het kapitaal dat is geïnvesteerd in landbouwbedrijven in de koloniën, wordt gezegd, en ik geloof het echt, dat het neerkomt op een bedrag tussen de 60 en 70 miljoen [pond]. Twee derde of meer daarvan behoort toe aan de mensen die in dit koninkrijk wonen. Engeland verkeert in een ingewikkelde positie en heeft op dit moment een schuld van 240 miljoen pond. Kan het zich veroorloven om zo'n immens bedrag te verliezen? Want zonder de handel die u zo ondoordacht om zeep wilt helpen, is er geen landbouw mogelijk en kan de productie van suiker etc. niet worden voortgezet. [...] U spreekt over deze handel ten onrechte alsof uzelf er niet bij betrokken bent; kortzichtig moet de man zijn die zich zo voor de gek laat houden. Ik heb goede reden om te geloven dat minstens een derde van de handel van dit koninkrijk afhankelijk is van de Afrikaanse handel, direct of zijdelings.

1.2 India en het Britse Rijk (1765-1885)

DEELCONTEXT

BRON 1 Op 1 januari 1877 werd een grootse bijeenkomst georganiseerd om te vieren dat koningin Victoria was uitgeroepen tot keizerin van India.

Hoofdvraag

Waardoor werd India in de 19e eeuw de belangrijkste kolonie binnen het Britse Rijk (1765-1885)?

Kenmerkende aspecten

- ★ 25 Wereldwijde handelscontacten, handelskapitalisme en het begin van een wereldeconomie
- ★ 29 Uitbouw van de Europese overheersing, met name in de vorm van plantagekoloniën en de daarmee verbonden trans-Atlantische slavenhandel, en de opkomst van het abolitionisme
- ★ 31 De industriële revolutie die in de westerse wereld de basis legde voor een industriële samenleving
- ★ 33 De moderne vorm van imperialisme die verband hield met de industrialisatie
- ★ 34 De opkomst van emancipatiebewegingen

VOORKENNIS

- 1 Vanaf 1605 bezat de Nederlandse VOC handelsposten in Coromandel, een streek in India. Katoenen stoffen uit deze streek werden in de Molukken (Oost-Indië) met winst geruild tegen specerijen die in Europa zeer gewild waren.
 - a Hieruit blijkt dat er sprake was van een wereldeconomie en van handelskapitalisme. Leg dat voor beide begrippen uit.
 - b Beredeneer dat de Europese aanwezigheid in Azië de uitbouw van het aantal plantages daar stimuleerde.
- 2 Gebruik de tijdbalk in de introductie. De groei van het Britse Rijk vanaf de 18e eeuw viel samen met een belangrijke economische ontwikkeling.
 - a Welke ontwikkeling was dat?
 - b Vergelijk de Europese aanwezigheid in Azië in de 17e en 18e eeuw met de Europese aanwezigheid in de 19e eeuw. Noem een verschil.
- 3
 - a Wat is een emancipatiebeweging?
 - b Bedenk wat het streven van een emancipatiebeweging van de inheemse bevolking in een Europese kolonie geweest zou zijn.

Na de onafhankelijkheid van de Verenigde Staten verschoof het zwaartepunt van het Britse Rijk naar India. Dat was geen vestigingskolonie, zoals veel Britse koloniën in Amerika. De Engelsen richtten zich aanvankelijk alleen op de handel met Indiase vorsten. Maar vanaf 1765 vergrootte Groot-Brittannië zijn greep op het gebied en werd het onderdeel van het Britse Rijk. Dat leidde tot verzet onder de bevolking.

Handel in Azië

Begin 17e eeuw hadden de Engelsen de **East India Company** opgericht. Deze handelscompagnie richtte zich op de handel in producten als katoen en specerijen, met name in India. Dit gebied maakte indertijd onderdeel uit van het islamitische **Mogolrijk**, dat een groot deel van Zuid-Azië omvatte. De Mogolvorsten hadden dit rijk verworven door verschillende vorstendommen te veroveren. De onderworpen volken wisten ze aan zich te binden door hun leiders een plek te geven in het bestuur en door zich verdraagzaam op te stellen ten opzichte van het hindoeïstische geloof. Om met de vorsten van het Mogolrijk handel te drijven, vestigde de East India Company vanaf het begin van de 17e eeuw **factorijen**. Dat waren versterkte handelsposten waar Engelse en inheemse handelaren zakeneden met elkaar en waar de compagnie haar handelswaar opsloeg. ★ 25

De East India Company streefde naar economisch gewin en was lange tijd niet geïnteresseerd in politieke macht in India. Dat zou veranderen. Een belangrijke oorzaak hiervan waren politieke strubbelingen in het Mogolrijk: leiders van onderworpen volken gehoorzaamden de Mogolvorst niet langer of vochten onderling. Daardoor begon de positie van de Mogolvorsten te verzwakken. Tegelijkertijd voelden de Engelsen zich bedreigd door de aanwezigheid van andere Europese handelscompagnieën, die ook wilden profiteren van de handel in India.

Mede om hun eigen bezittingen te beschermen, gaven de Engelsen militaire steun aan lokale bevolkingsgroepen en trokken ze met hen op tegen hun vijanden. In ruil voor deze diensten verwierf de compagnie nieuw grondgebied, waardoor zij geleidelijk over steeds meer delen van het land zeggenschap kreeg.

De Britse politieke betrokkenheid in India werd definitief toen in 1765 de regerende Mogolvorst en de East India Company het **Verdrag van Allahabad** tekenden. De compagnie mocht voortaan in een deel van India belastingen innen, in naam van de vorst. Deze belastingen waren voor de Britten een belangrijke inkomstenbron. Bovendien verkregen de Britten voor het eerst een vorm van bestuur in India. Later zou dat bestuur zich verder over het land uitbreiden. Dit verdrag geldt daarom als het begin van het Britse Rijk in India.

BRON 2 Muhammad Khan Bangash, de gouverneur van twee provincies van het Mogolrijk in India rond 1730. Hij wordt vergezeld door enkele muzikanten en een bediende.

Brits bestuur

Om greep te houden op India en handelscontacten af te dwingen, maakten de Britten gebruik van zowel militaire als politieke middelen. De East India Company beschermde haar bezittingen met eigen legers, waarin Indiase soldaten vochten onder leiding van Britse officieren. Deze legers groeiden later uit tot het **Brits-Indische leger**. Tegen de dreiging van andere Europese landen op zee kreeg de compagnie steun van de **Royal Navy** (de Britse koninklijke oorlogsvloot).

Ook op politiek-bestuurlijk gebied maakten de Britten gebruik van de lokale bevolking. Formeel bestuurden beampten van de East India Company slechts enkele kleine nederzettingen. Maar in de praktijk bestuurden zij grote delen van India: inheemse machthebbers voerden opdrachten van deze Britse ambtenaren uit. Anders dan in de Amerikaanse koloniën vestigden zich maar weinig Britten definitief in India. Het bestuur van miljoenen Indiërs bestond uit slechts een kleine groep ambtenaren, die na afloop van hun carrière meestal terugkeerden naar Groot-Brittannië.

De Britten wezen veel religieuze en sociale gebruiken in India af. Vanuit hun christelijke overtuiging zagen zij niets in het hindoeïstische geloof, dat bepalend was voor de Indiase samenleving. Ondanks deze afwijzende houding accepteerden veel Indiërs het Britse gezag. Toch kwam het in 1857 tot een opstand onder Indiase soldaten in de legers van de East India Company, omdat

ze ontevreden waren over het Britse bestuur. De Britten sloegen deze opstand hard neer en reorganiseerden het bestuur van India vervolgens om herhaling te voorkomen. De Indiase bezittingen van de East India Company kwamen onder direct gezag te staan van de Britse regering. Later in de 19e eeuw werd de East India Company opgeheven en de Britse koningin Victoria gekroond tot keizerin van India.

BRON 3 Een vooraanstaand officier van de East India Company ontmoet een generaal van een Indiaas leger na afloop van de Slag bij Plassey (1757). Samen streden zij tegen een vorstendom in het noordoosten van India. De East India Company verwierf hiermee de macht over een gedeelte van India. Francis Hayman, die dit schilderij rond 1760 maakte, is zelf nooit in India geweest.

Economische belangen

Heerschappij over India gaf Groot-Brittannië veel politiek en militair aanzien. Maar voor de Britten telde vooral het economische belang. Zo profiteerden zij van de export van producten als katoen en zijde uit India. Dankzij de industriële revolutie werd Zuid-Azië vanaf de 18e eeuw bovendien een belangrijk afzetgebied voor Britse fabrieksproducten. Het streven naar koloniale overheersing om te beschikken over goedkope grondstoffen en over afzetgebieden voor industriële producten noemen we **modern imperialisme**. ★ 31 ★ 33

Deze ontwikkelingen hadden grote gevolgen, zowel voor de Britse als voor de Indiase economie. Net als in Amerika en het Caribisch gebied werden in India plantages ingericht voor de productie van handelsgewassen, zoals thee. ★ 29 Daarnaast was de import van fabrieksproducten zeer schadelijk voor de Indiase huisnijverheid. Arbeiders die katoen handmatig verwerkten, konden niet concurreren met goedkope textielproducten uit Britse fabrieken.

Infrastructuur en culturele maatregelen

Gedurende de 19e eeuw wisten de Britten hun macht over India op drie manieren verder te verstevigen.

- Zij breidden hun koloniale macht uit door in India nieuwe wegen en spoorwegen aan te leggen. Dankzij deze infrastructuur konden zij het gebied op lokaal niveau beter beheersen.
- De opkomst van stoomschepen zorgde voor een snellere verbinding met Groot-Brittannië. Daardoor kon de Britse regering in Londen ook sneller ingrijpen als dat nodig was. De reistijd nam nog verder af dankzij het **Suezkanaal** bij Egypte, waardoor schepen niet langer om Afrika heen hoefden te varen. Overigens scheelde dit voor de Britten eigenlijk maar weinig.
- De Britten voerden in India de Engelse taal en hun eigen onderwijs- en rechtssysteem in. Deze maatregelen laten zien dat de Britten zich op cultureel vlak beter voelden dan de Indiërs.

Verzet

De oorspronkelijke bewoners van India begonnen zich steeds meer te verzetten tegen het Britse bewind. Als eerste gingen Indiërs die veel scholing hadden genoten, zich organiseren. Zij richtten in 1885 het **Indian National Congress** op, dat later zou uitgroeien tot een politieke beweging. Uit alle provincies sloten zich mensen aan, onder wie advocaten, schoolmeesters en kooplieden. Het Indian National Congress streefde in eerste instantie nog niet naar zelfstandigheid, maar naar **emancipatie**: de juridische en sociale gelijkberechtiging van de Indiase bevolking. De leden eisten vooral gelijke kansen voor Britten en Indiërs binnen het Brits-Indische bestuur. ★ 34

De Britten gaven hier niet aan toe. Om de positie van Groot-Brittannië als grootmacht in de wereld te handhaven, behielden ze zelf graag de controle over het bestuur. Door hun politieke, economische en militaire voorsprong zagen de Britten zichzelf bovendien als superieur aan Indiërs en andere Aziaten en Afrikanen. Het bestuur aan uitsluitend inheemse bestuurders overlaten, was in de ogen van de Britten geen optie. Daarvoor moesten ze de wereld eerst naar Brits model beschaven.

BRON 4 Op deze foto uit 1895 zie je de Britse koloniale bestuurder William Prideaux en de Indiase leider van de staat Jaipur, Madho Singh, met ambtenaren op het treinstation van de stad Jaipur. Met de aanleg van de spoorlijn was zo'n tien jaar eerder begonnen.

VRAGEN

- 4 De East India Company begon in het jaar 1600 voor het eerst handel te drijven met India.
Hoe zag de politiek-bestuurlijke situatie in dit deel van Azië er op dat moment uit?
- 5 Waarom waren de factorijen die de East India Company onder andere in India vestigde, belangrijk voor de werkwijze van de compagnie?
- 6 Al vóór 1765 had de East India Company politieke macht in India.
Leg uit hoe dat kwam.
- 7 Gebeurtenissen in de jaren 1765 en 1776 bieden een verklaring voor het feit dat India een belangrijkere kolonie werd in het Britse Rijk dan de koloniën in Amerika.
Leg dit uit.
- 8 De Britten gebruikten zowel militaire als politiek-bestuurlijke middelen om controle over India uit te oefenen.
 - a Ten tijde van de East India Company begonnen de Britten hun bezittingen militair te beschermen.
Hoe was deze bescherming geregeld? Noem twee manieren.
 - b Het Britse bestuur in India kende verschillende fasen.
Beschrijf de situatie vóór 1857 en de situatie die daarna ontstond.
- 9 a In de 19e eeuw verstevigden de Britten hun macht over India.
Op welke drie manieren deden de Britten dit?
 - b Noem twee gevolgen van het Britse kolonialisme voor de Indiase economie in de 19e eeuw.
- 10 India werd pas in 1947 onafhankelijk. Toch was er vanaf het midden van de 19e eeuw al verzet tegen het bestuur van de Britten.
Noem twee gebeurtenissen die dit aantonen.

EXAMENVRAGEN

In 1736 viel de Perzische keizer Nadir Sjah het noordelijke deel van India binnen en boekte daar grote overwinningen. Zo kon hij na een militaire overwinning de hoofdstad Delhi in bezit nemen.

- 2p **11** Leg uit:
- dat deze overwinning mogelijk werd gemaakt door de situatie van het Mogolrijk op dat moment en
 - dat deze toestand van het Mogolrijk een verklaring biedt voor de ontwikkeling van India als onderdeel van het Britse Rijk.

Tussen 1756 en 1763 waren de Britse East India Company en haar Franse tegenhanger (de Compagnie française des Indes Orientales) met elkaar in oorlog. De strijd speelde zich vooral af in het oostelijke kustgebied in het zuiden van India en in de noordoostelijke regio Bengalen. Ook op zee vochten de compagnieën tegen elkaar, zoals in 1758 bij de havenstad Cuddalore.

- 2p **12** Leg uit:
- op welke manier de Britse overheid de East India Company in deze oorlog ondersteunde en
 - hoe het kan dat gedurende deze oorlog ook duizenden Indiërs sneuvelden.

Gebruik bron 5.

Een interpretatie: 'Deze wet laat zien dat de Britse regering haar macht over India stapsgewijs verstevigde.'

- 4p **13** Leg uit hoe de Britten in deze periode hun macht stapsgewijs verstevigden door de informatie uit de bron telkens te vergelijken met:
- de politiek-bestuurlijke veranderingen door het Verdrag van Allahabad en
 - de politiek-bestuurlijke ontwikkelingen in India na 1857.

De geschiedenis van het Britse bestuur in India aan het einde van de 19e eeuw werd door de Britten zelf lange tijd voorgesteld als een vorm van liefdadigheid. Zij zouden het klimaat en de ziekten in het land hebben doorstaan om de economische ontwikkeling van India te stimuleren.

- 3p **14** Licht deze visie op de Britse aanwezigheid in India toe door:
- twee aspecten van het Britse optreden in India te noemen die deze visie zouden kunnen onderbouwen en
 - een motief voor het Britse optreden in India te noemen waaruit blijkt dat deze visie gekleurd is.

Gebruik bron 6.

In deze cartoon geeft de tekenaar een visie op een gebeurtenis uit 1857.

- 3p **15** Leg uit:
- naar welke gebeurtenis de prent verwijst en
 - met een verwijzing naar de bron, welke visie de tekenaar op deze gebeurtenis heeft.

Gebruik bron 7.

Stel, je doet onderzoek naar de wijze waarop het Britse bestuur in India aan het einde van de 19e eeuw door de Indiase bevolking werd ervaren. Je vindt deze bron en concludeert dat deze bruikbare informatie bevat voor je onderzoek.

- 3p **16** Beoordeel deze conclusie door:
- deze te ondersteunen met twee argumenten en
 - één argument te noemen waarom je twijfelt aan de representativiteit van de bron.

 Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

BRON 5 Fragment uit een wet die de Britse overheid in 1773 invoerde om het bestuur over India te versterken. Bengalen was een gebied in het noordoosten van India. In deze periode bezat de compagnie verder alleen enkele gebieden die zuidelijker lagen.

[...] er zullen een gouverneur-generaal en vier adviseurs worden aangesteld om het district van Fort William in Bengalen te besturen [namens de East India Company]; deze gouverneur-generaal en de raad van het district van Fort William in Bengalen zijn verantwoordelijk voor het gehele burgerlijke en militaire bestuur van dit district, alsook voor het besturen van alle gebieden in de koninkrijken van Bengalen, Bahar en Orissa en het uitvoeren van orders en het beheren van de inkomsten aldaar.

BRON 7 Dadabhai Naoroji (1825-1917) was een Indiase intellectueel en politicus. Hij wordt gezien als de grondlegger van het Indian National Congress en trad in 1892 toe tot het Britse parlement. In 1887 schreef hij over het Britse bestuur in India.

Over het algemeen: sinds kort [is er bij het Britse bestuur] een langzaam groeiend verlangen om India billijk te behandelen, en als een land dat wordt vertrouwd. Goede intenties. Geen enkele natie op aarde heeft ooit de mogelijkheid gehad zoiets glorieus te doen. [...] Ik waardeer, net als mijn landgenoten, wat Engeland voor India heeft gedaan, en ik weet dat het alleen in Britse handen weer kan opleven. [...] Om het geheel samen te vatten, het Britse bewind is geweest: moreel een grote zegen; politiek gezien: vrede en orde enerzijds, blunders anderzijds; materieel gezien: verarming, maar daar staan leningen voor spoorwegen en andere projecten tegenover. De oorspronkelijke bevolking noemt het Britse systeem *Sakar ki Churi*, 'het mes van suiker'. Dat wil zeggen: er is geen onderdrukking, het is allemaal glad en zoet, maar het mes is er, ontegenzeggelijk.

BRON 6 Cartoon van John Tenniel getiteld 'De Britse wraak en de Bengaalse tijger', waarop de Britse leeuw de Indiase tijger aanvalt. De prent werd in 1857 gepubliceerd in het Britse satirische tijdschrift *Punch*.

1.3 Sociaal-economische ontwikkelingen in het thuisland (1750-1900)

DEELCONTEXT

BRON 1 Interieur van een staalfabriek, waar arbeiders het staal bewerken met een machinewals. Detail uit een schilderij dat rond 1860 is gemaakt, vermoedelijk door Godfrey Sykes. Hij had gewoond in de Engelse stad Sheffield, waar een belangrijke fabrikant van spoorrails was gevestigd.

Hoofdvraag

Welke rol speelden de koloniën in sociaal-economische ontwikkelingen in Groot-Brittannië (1750-1900)?

Kenmerkende aspecten

- ★ 31 De industriële revolutie die in de westerse wereld de basis legde voor een industriële samenleving
- ★ 32 Discussies over de ‘sociale kwestie’
- ★ 33 De moderne vorm van imperialisme die verband hield met de industrialisatie
- ★ 35 Voortschrijdende democratisering, met deelname van steeds meer mannen en vrouwen aan het politieke proces
- ★ 36 De opkomst van politiek-maatschappelijke stromingen: liberalisme, nationalisme, socialisme, confessionalisme en feminisme

VOORKENNIS

- 1 Gebruik de tijdbalk in de introductie. De kenmerkende aspecten bij de 19e eeuw omvatten veranderingen op sociaal-economisch, politiek of cultureel gebied. Sommige kenmerkende aspecten passen bij meerdere gebieden.
 - a Wat waren belangrijke ontwikkelingen op sociaal-economisch gebied? Geef deze kenmerkende aspecten in de tijdbalk een kleur (of schrijf de nummers op).
 - b Wat waren belangrijke ontwikkelingen op politiek gebied? Geef deze een andere kleur.
 - c Wat waren belangrijke ontwikkelingen op cultureel gebied? Geef deze weer een andere kleur.
- 2
 - a Leg het verband uit tussen liberalisme en ‘voortschrijdende democratisering’.
 - b Leg het verband uit tussen socialisme en de sociale kwestie.

Eind 18e eeuw had Groot-Brittannië zijn Amerikaanse koloniën verloren, maar op veel andere plekken vergrootte het land zijn heerschappij, bijvoorbeeld in India. Het ontstaan van dit Britse wereldrijk had grote gevolgen voor Groot-Brittannië zelf. Mede dankzij de winsten en grondstoffen uit de koloniën industrialiseerde Groot-Brittannië al vroeg. Die ontwikkeling had grote gevolgen voor de Britse samenleving.

Economische gevolgen voor het thuisland

De Britse economie profiteerde sterk van het bezit van de koloniën. Daardoor kon Groot-Brittannië in de 18e en 19e eeuw een grote voorsprong nemen op andere landen. Dit werd versterkt door de **industriële revolutie**, die vanaf 1750 in Groot-Brittannië plaatsvond. ★ 31 In toenemende mate werden producten niet langer met de hand geproduceerd, maar met machines in fabrieken. Deze industrialisering kwam op gang door drie gunstige omstandigheden.

Ten eerste waren nieuwe uitvindingen een belangrijke aanjager voor de industrialisering. Uitvindingen maakten het mogelijk om op een veel grotere schaal te produceren. De bekendste is de stoommachine, maar er waren er meer, zoals de **spinning jenny**, een spinnewiel dat zestien of meer draden tegelijk kon spinnen.

Een tweede ontwikkeling die de industrialisering mogelijk maakte, was de sterke bevolkingsgroei. Hierdoor groeide de vraag naar fabrieksproducten en waren er meer goedkope arbeiders beschikbaar. De bevolkingsgroei was het gevolg van verbeteringen in de landbouw, waardoor meer voedsel beschikbaar kwam. Daarnaast zorgden nieuwe medische ontdekkingen ervoor dat mensen langer leefden.

Ten slotte speelden de koloniën in het Britse Rijk op drie manieren een rol in deze industrialisering van het thuisland.

- De plantages in het Caribisch gebied, Noord-Amerika (later de onafhankelijke Verenigde Staten) en India waren belangrijke leveranciers van grondstoffen, zoals katoen. Deze konden in de Britse industrie tot producten worden verwerkt.
- Ondernemers investeerden de winsten uit de koloniën weer in Groot-Brittannië. Ze bouwden fabrieken, maar legden ook transportwegen aan. Aanvankelijk waren dat kanalen, later werden dat vooral spoorwegen.
- De koloniën waren een goede afzetmarkt voor producten die in Groot-Brittannië werden gemaakt. Met name India werd in de loop van de 19e eeuw een steeds belangrijker markt voor de verkoop van producten uit de katoenindustrie.

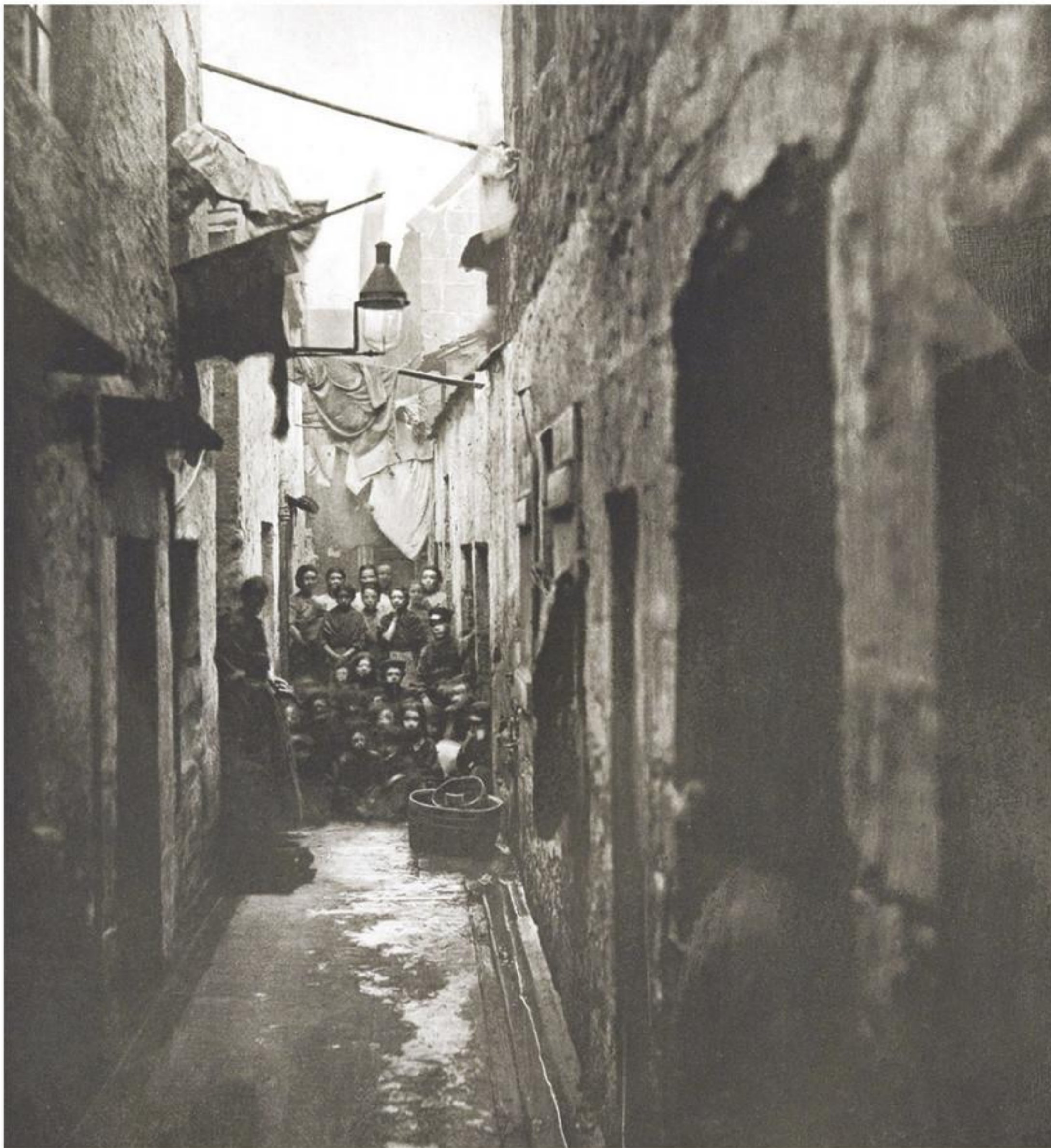
BRON 2 Een stoomlocomotief op een ponton op de rivier Jumna bij de Indiase stad Kalpi. Tussen 1884 en 1888 bouwden de Britten daar een spoorbrug die een aantal noordelijke steden via het spoor verbond met Mumbai. (Foto eind 19e eeuw.)

Ontwikkeling van vrije handel

Vanaf 1750 groeide het aantal fabrieken in Groot-Brittannië hard. Dankzij betere infrastructuur en nieuwe vervoermiddelen, zoals stoomschepen, nam de wereldwijde handel in grondstoffen en fabrieksproducten verder toe. De industrialisatie en de ontwikkeling van de wereldhandel zorgden voor fundamentele veranderingen in de Britse economie.

- De markt in Groot-Brittannië werd gevoeliger voor gebeurtenissen elders in de wereld. Zo was de textielindustrie afhankelijk van grondstoffen uit de koloniën. Ook kwamen prijzen van grondstoffen meer en meer op wereldschaal tot stand. Zo konden misoogsten of een oorlog, waar dan ook, effect hebben op de Britse economie.
- De aard van het kapitalisme veranderde. Tot aan de industrialisatie was er sprake van **handelskapitalisme**. Daarbij maakten handelaren winst door producten in te kopen en die elders voor meer geld te verkopen. Zij investeerden in schepen en goederen. Door de opkomst van de fabrieksproductie na 1750 ontstond het **industriële kapitalisme** (ook wel ‘modern kapitalisme’). Ondernemers lieten goedkope arbeidskrachten goederen produceren en verkochten die met winst. Zij investeerden in fabrieken en machines.
- De rol van de overheid in de economie veranderde. In de tijd van het handelskapitalisme probeerden landen de handel met hun eigen koloniën zoveel mogelijk te beschermen. Dat deden ze bijvoorbeeld door hoge belastingen te heffen op import uit andere landen. Onder invloed van het industriële kapitalisme ontstond een ander idee. Fabrikanten wilden goedkope grondstoffen hebben en zoveel mogelijk afzetmarkten – waar ze ook lagen. Zij geloofden in een liberale markteconomie of **vrijemarkteconomie**, waarin

goederen en diensten vrijelijk tussen landen kunnen worden verhandeld en de prijzen worden bepaald door vraag en aanbod. De overheid moest zich dus niet met de economie bemoeien. Wel kon de overheid vrijhandel afdwingen. Dat deden de Britten ook, desnoods met inzet van de marine, ook in gebieden die ze niet hadden gekoloniseerd.

BRON 3 Foto van een steeg in de Schotse stad Glasgow in 1868. Op de achtergrond is een groep arme vrouwen en kinderen te zien. Fotograaf Thomas Annan werd bekend om zijn foto's van oude landhuizen, portretten en stadsgezichten. Het stadsbestuur gaf hem de opdracht om de sloppen van Glasgow te fotograferen, voordat ze gesloopt zouden worden.

Gevolgen voor de Britse samenleving

Behalve voor de Britse economie had de industrialisatie ook grote gevolgen voor de Britse samenleving. Er ontstonden nieuwe **sociale klassen**. Dit zijn groepen mensen die op basis van hun bezit en inkomen een vergelijkbare positie in de samenleving hebben.

Zo kwam er een nieuwe klasse van rijke industriële ondernemers. Zij streefden naar meer politieke invloed. In het parlement zaten namelijk vooral mannen die de belangen van landeigenaren of handelaren dienden. Dat was een gevolg van een verouderd kiessysteem. Groot-Brittannië was ingedeeld in kiesdistricten en elk district leverde één parlamentslid. Maar omdat die kiesdistricten waren ingedeeld vóór de industriële revolutie, was het platteland sterk oververtegenwoordigd en kwamen er nauwelijks parlamentsleden uit de nieuwe industriesteden. Dankzij de zogenoemde **Reform Bill** uit

1832 veranderde dat en groeide de invloed van industriële ondernemers. Daarnaast kreeg iedere man vanaf een bepaald inkomen stemrecht. ★ 35

Tegenover de rijke ondernemers stond een nieuwe klasse van arme fabrieksarbeiders in de snelgroeende steden. Zij werkten in ongezonde en onveilige omstandigheden in fabrieken en mijnen voor heel lage lonen. Ook hun woonomstandigheden waren uiterst ongezond: arbeiderswoningen waren klein en van slechte kwaliteit. Arbeiders protesteerden wel tegen hun slechte leef- en werkomstandigheden, maar stonden eerst vrijwel machteloos tegenover de machtige ondernemers. Ook de overheid deed aanvankelijk niets om de arbeiders te helpen. Wel nam het parlement in 1833 wetten aan die de grootste misstanden moesten tegengaan. Deze **Factory Acts** bonden het werken in fabrieken aan regels: ze stelden onder meer grenzen aan kinderarbeid en bevatten regels om veiligheid en gezondheid van werknemers te bevorderen. ★ 32

Veel arbeiders en ook sommige ondernemers vonden de Factory Acts nog niet ver genoeg gaan. Een voorbeeld is de socialistische textielfabrikant Robert Owen. Al aan het begin van de 19e eeuw pleitte hij bijvoorbeeld voor een achturige werkdag, doorbetaling bij ziekte en leerplicht voor kinderen. Owen bracht deze ideeën in praktijk in zijn eigen textielfabriek. Ook steunde hij de vorming van vakbonden. In de loop van de 19e eeuw raakte de arbeidersklasse beter georganiseerd en wisten arbeiders steeds meer rechten af te dwingen. ★ 36

Het Britse Rijk als wereldmacht

In de loop van de 19e eeuw groeide Groot-Brittannië uit tot de meest welvarende grootmacht op aarde. Londen werd het financiële hart van de wereld. Doordat rijke Britten hun vermogen onderbrachten bij Londense banken, konden deze grote bedragen uitlenen en investeren. Ook ondernemers – rijk geworden tijdens de industriële revolutie – staken geld in projecten over de hele wereld, met name in de Britse koloniën. Het ging onder meer om de aanleg van spoorwegen en andere vormen van infrastructuur, die zeer winstgevend waren. ★ 33 Bovendien kwam Groot-Brittannië bekend te staan als werkplaats van de wereld. Dat dit land vooropliep, bleek onder meer tijdens de 19e-eeuwse **wereldtentoonstellingen**. Die waren bedoeld om technische en culturele ontwikkelingen te tonen. Niet voor niets werd de eerste in 1851 in Londen gehouden.

Na 1870 kreeg de Britse industrie steeds meer te maken met concurrentie van de Verenigde Staten en Duitsland. Op zoek naar nieuwe grondstoffen en afzetmarkten breidden de Britten hun wereldrijk aan het einde van de 19e eeuw nog verder uit, bijvoorbeeld naar landen in het zuiden en oosten van Afrika. Rond 1900 heerste Groot-Brittannië dan ook over een kwart van de wereldbevolking.

BRON 4 Presentatie van landbouwmachines op de Londense wereldtentoonstelling van 1851, die bezoekers de technologische vooruitgang liet zien. De plaat verscheen in een boek als aandenken aan deze wereldtentoonstelling.

VRAGEN

- 3 Vat kort samen op welke drie manieren de koloniën hebben bijgedragen aan de industriële revolutie in Groot-Brittannië.
- 4 Een stijging in het aantal goedkope arbeidskrachten was een belangrijke aanjager van de industriële revolutie.
 - a Leg uit dat de bevolkingsgroei op twee manieren gunstig was voor de industriële revolutie.
 - b Geef twee verklaringen voor de bevolkingsgroei in de tweede helft van de 18e eeuw.
- 5 De industrialisatie zorgde voor een verandering in het economische systeem van Groot-Brittannië. Om welke verandering gaat het? Beschrijf in je antwoord ook het belangrijkste verschil tussen beide systemen.
- 6 Als gevolg van de industriële revolutie ontstonden twee nieuwe sociale klassen. Leg uit welke klassen dit waren.
- 7 In 1832 werd de Reform Bill goedgekeurd. Noem een oorzaak en een gevolg van deze wet.
- 8 In 1799 opende Robert Owen een textielfabriek in Schotland. Hij zette hier sterk in op het verbeteren van de leef- en werkomstandigheden van zijn arbeiders. Leg uit dat Owen in dit opzicht vooruitliep op de rest van Groot-Brittannië.
- 9 De wereldtentoonstelling van 1851 toonde de economische macht van het Britse Rijk. Leg dit uit.

EXAMENVRAGEN

In de 19e eeuw was er geen land ter wereld dat het modern imperialisme met meer succes in de praktijk bracht dan Groot-Brittannië.

- 4p **10** Geef twee verklaringen voor dat succes. Leg telkens uit wat het verband is met het modern imperialisme.

Gebruik bron 5.

Deze bron laat zien dat de economie van de koloniën in de 19e eeuw veranderde onder invloed van de industriële revolutie in Groot-Brittannië zelf.

- 2p **11** Leg dat uit.

Gebruik nogmaals bron 5.

Stel, je doet onderzoek naar de werkomstandigheden in Britse fabrieken in de 19e eeuw, zowel in Groot-Brittannië zelf als in zijn koloniën. Je twijfelt aan de bruikbaarheid.

- 2p **12** Leg dit uit door:
- één argument te noemen vóór de bruikbaarheid van de bron en
 - te beredeneren waarom je de bron toch niet zou gebruiken.

Gebruik bron 6.

Deze bron is geschikt als illustratie bij drie kenmerkende aspecten.

- 3p **13** Licht dit toe door:
- het kenmerkende aspect van de 18e eeuw te noemen waar deze bron naar verwijst en
 - uit te leggen welke twee kenmerkende aspecten van de 19e eeuw in de bron herkenbaar zijn.

Gebruik bron 7.

Een historicus doet onderzoek naar de gevolgen van het industrieel kapitalisme voor de Britse samenleving. Hij vindt deze bron, maar twijfelt of deze betrouwbare informatie bevat voor zijn onderzoek.

- 3p **14** Verklaar deze twijfel en leg je antwoord uit met twee verwijzingen naar de bron.

In 1831 braken er rellen uit in verschillende Britse steden. Aanleiding was een nieuwe kieswet, die uiteindelijk pas een jaar later zou worden aangenomen. Vooral in de industriële havenstad Bristol, waar minder dan 6% van de mannelijke bevolking stemrecht had, kwamen mensen op gewelddadige wijze in opstand. Ooggetuigen vergeleken de rellen in deze stad wel met opstanden die hadden plaatsgevonden tijdens de Franse Revolutie.

- 2p **15** Bedenk of de betogers vóór of tegen het aannemen van deze nieuwe wet demonstreerden. Leg je antwoord uit.

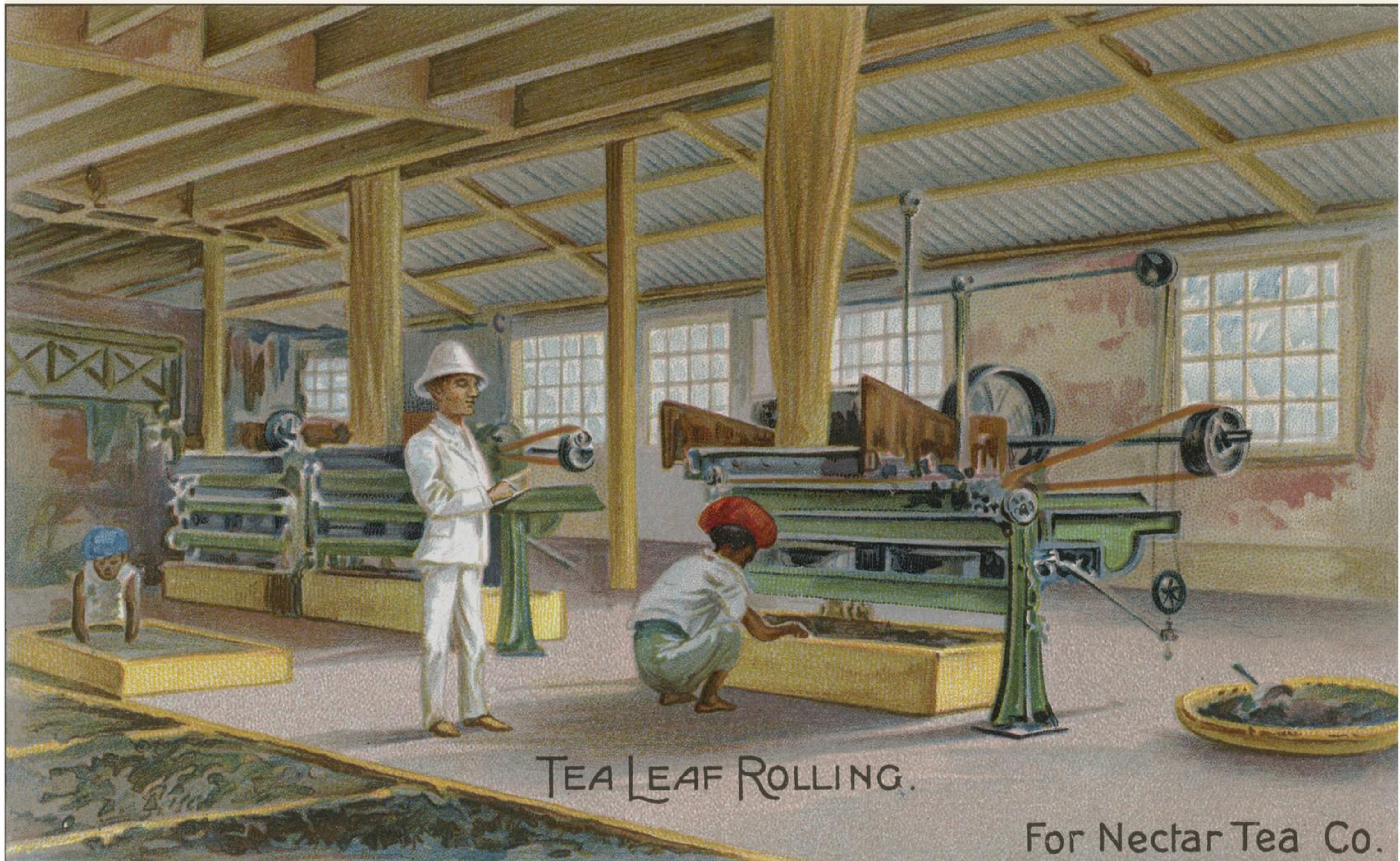
Enkele economische en demografische gegevens over het einde van de 19e eeuw:

- het bruto binnenlands product (bbp) van de Verenigde Staten was in 1890 ongeveer gelijk aan dat van Groot-Brittannië tien jaar eerder;
- tussen 1860 en 1880 steeg de bevolking van de landen binnen het Britse Rijk met ongeveer 8%; tussen 1880 en 1900 nam deze stijging scherp toe, tot ongeveer 25%.

- 2p **16** Licht toe op basis van deze gegevens:
- wat de economische positie was van Groot-Brittannië aan het einde van de 19e eeuw en
 - hoe de Britten op de economische ontwikkelingen in andere landen reageerden.

 Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

BRON 5 19e-eeuws visite- of advertentiekaartje van Nectar Tea, een Brits bedrijf dat in India thee produceerde en dit product vervolgens verhandelde. Op het kaartje is het rollen van theebladeren te zien.

BRON 6 Richard Oastler (1789-1861) trad in 1820 in dienst van een rijke familie en beheerde haar landgoed in het Engelse Yorkshire. In 1830 schreef hij een brief naar de krant *Leeds Mercury* op basis van ervaringen die hij in Yorkshire had opgedaan.

Het is een feit. Duizenden van onze medeschepselen en medeonderdanen, zowel mannen als vrouwen, de ongelukkige inwoners van een stad in Yorkshire (hetzelfde Yorkshire dat nu in het parlement wordt vertegenwoordigd door de grote voorvechter van antislavernijprincipes), leven momenteel in een toestand van slavernij die vreselijker is dan die van de slachtoffers van dat helse systeem van 'koloniale slavernij'. [...]

De straten [...] zijn iedere ochtend nat van de tranen van onschuldige slachtoffers van die vervloekte [...] hebzucht, die gedwongen worden – niet door de zweep van de neger-slavendrijver*, maar door de angst voor de even afschuwelijke riem of gesel van de opzichter – om zich, half aangekleed, maar niet half gevoed, te haasten naar die pakhuizen voor Britse kindslaven, de wolfabrieken in Bradford en omgeving!

* Het woord 'neger' werd in de 19e eeuw algemeen gebruikt om zwarte mensen uit Afrika of van Afrikaanse afkomst mee aan te duiden.

BRON 7 De Britse journalist en politicus William Cobbett (1763-1835) reisde jarenlang door Groot-Brittannië en maakte daarbij een reisverslag. In 1826 schreef hij over de effecten van de mechanisering van de Britse katoenindustrie op het leven van arbeiders.

Ik heb in dit gebied vooral in de buurt van Worcester gezien dat de werkende mensen beter af zijn dan in veel andere delen. Een oorzaak daarvan is, durf ik te zeggen, de fabricage van handschoenen, waarvoor geen vuur-, wind- of waterkracht kan worden gebruikt, en die daarom het werk is van mensenhanden. Het geeft werk aan vrouwen en kinderen, evenals aan mannen; en dat werk wordt door een groot deel van de vrouwen en kinderen gedaan in hun woonhuizen, en midden in de velden en hoptuinen, waar hun echtgenoten en zonen moeten wonen om voedsel, drinken en wol te produceren. Dit is een geweldig iets voor het land. [...] er is geen vreselijke ellende hier, zoals in Manchester, Leeds, Glasgow, Paisley en andere helse plekken met een hitte van 29 graden.

Epiloog

• BETEKENIS VOOR NU

BRON 1 Augustus 2015: op Anguilla inspecteert de kersverse hoofdcommissaris van politie, de Britse Amanda Stewart, haar troepen. Anguilla is een Caribisch eiland met 17.000 inwoners en een van de laatste restanten van het Britse Rijk.

De pijnlijke actualiteit van het Britse Rijk

De rotspunt Gibraltar, een stuk Zuidpool en nog wat kleine eilandjes: dat is wat er in de 21e eeuw is overgebleven van het Britse Rijk. Ooit was dit het machtigste rijk op aarde en nog altijd denken veel Britten er met nostalgie aan terug. Maar de Britse heerschappij van toen is definitief voorbij.

Toch is het Britse Rijk niet zonder reden een van de onderwerpen van het geschiedenisexamen. Het heeft namelijk overal ter wereld diepe sporen nagelaten, ook al hebben voormalige Britse koloniën veel gedaan om hun koloniale verleden af te schudden. Zo zijn in India Engelse stadnamen als Bombay en Calcutta inmiddels vervangen door Indiase: Mumbai en Kolkata. Maar de Britse invloed reikt verder dan wat uiterlijkheden. Het politieke systeem, het onderwijs, de rechtspraak en de infrastructuur: ze zijn grotendeels ontstaan in de Britse tijd. Het is zelfs maar de vraag of India zonder koloniale overheersing wel één land zou zijn. In elk geval had het er dan anders uitgezien.

En Groot-Brittannië zelf? Daar herinneren imposante regeringsgebouwen, musea, pakhuizen en straatnamen nog volop aan de koloniale tijd. Bovendien is hier, net als in Nederland, een veelkleurige samenleving ontstaan, onder meer door de komst van mensen uit de voormalige koloniën. Het land kreeg in 2022 zelfs een premier die afstamt van mensen uit Brits-Indië. De invloed van het Britse Rijk kent dus vele kanten.

Daar komt bij dat de laatste jaren een felle discussie is losgebrand over het koloniale verleden, deels

aangezwengeld door mensen met wortels in de voormalige koloniën. Dat verleden blijkt lang zo fraai niet als het vaak is voorgesteld. Wat te doen met uitingen van trots over de Britse overheersing van gebieden overzee? Kunnen standbeelden van koloniale ‘helden’ bijvoorbeeld nog blijven staan? Wat betekent een kritische kijk op dit verleden voor musea en het geschiedenisonderwijs? En in hoeverre hebben de Britten hun koloniale manier van denken werkelijk achter zich gelaten? Het is een discussie die uiteraard niet alleen in de Engelstalige wereld speelt. Ook in andere landen met een koloniaal verleden, zoals Frankrijk, België en Nederland, is het debat daarover opgelaaid.

Hieruit blijkt welke impact het koloniale verleden nog steeds heeft op een groot deel van de mensheid. Het is dus niet vreemd dat je voor het examen diepgaander kennismaakt met het belangrijkste voorbeeld ervan: het Britse Rijk.

OPDRACHT

In 1895 richtten inwoners van de Britse stad Bristol een standbeeld op voor hun stadgenoot Edward Colston (1636-1721). In 2020 trokken demonstranten dit standbeeld van zijn sokkel en brachten het in de haven tot zinken. Zoek informatie over deze protestactie in Bristol en geef in maximaal 300 woorden een onderbouwde mening over deze actie.

Afsluiting

Samenvatten

OPDRACHT

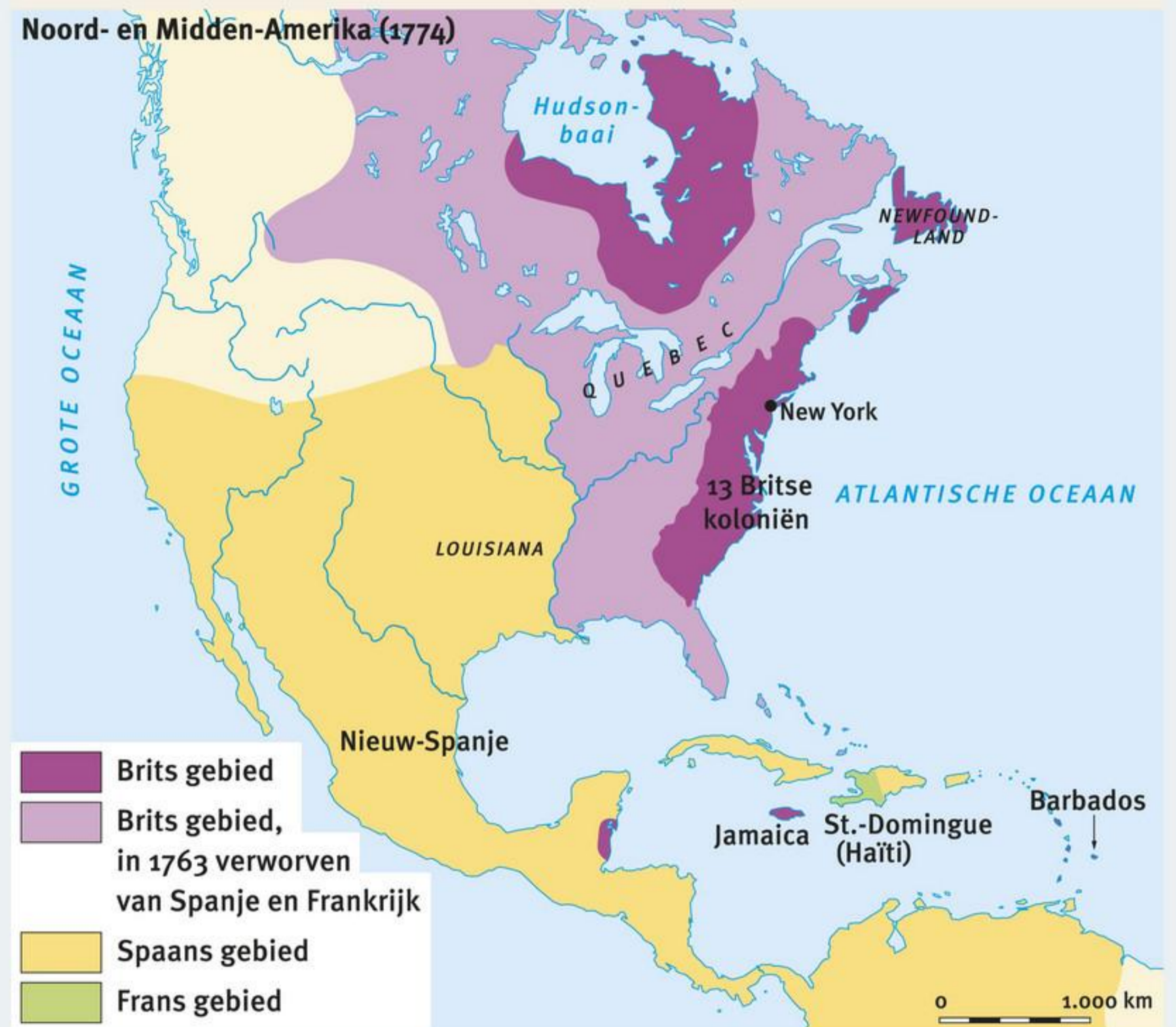
Vat de historische context Het Britse Rijk samen met behulp van het schema. Neem het schema over op papier of vraag je docent ernaar. Elke deelcontext heeft een eigen kolom. Met behulp van de steekwoorden noteer je per deelcontext heel kort de belangrijkste veranderingen. Elke eeuw heeft een eigen rij: zo zie je welke gebeurtenissen gelijktijdig plaatsvonden.

	NOORD-AMERIKA	INDIA	GROOT-BRITTANNIË
16e eeuw	Twee motieven van Engelsen voor kolonisatie: – –		
17e eeuw	Pilgrim Fathers: Twee soorten koloniën: – – Driehoekshandel:	Economische activiteit van East India Company: Politieke activiteit van East India Company:	Handelskapitalisme:
18e eeuw	Bestuurlijke verandering in 1776: Drie oorzaken daarvoor: – – –	Economische veranderingen (vanaf 1750): Bestuurlijke verandering in 1765:	Economische verandering (vanaf 1750): Industrieel kapitalisme: Sociale verandering (vanaf 1750):
19e eeuw	Abolitionisme 1807: 1833:	Bestuurlijke verandering in 1857: Verandering in de opstelling van de inheemse bevolking in 1885: Britse invloed groeit door drie ontwikkelingen: – – –	Bestuurlijke verandering in 1832: Sociaal-economische verandering in 1833: Wereldtentoonstelling (1851):

Het Britse Rijk in kaarten

Het Britse Rijk strekte zich uit over de hele wereld. Maar welke gebieden precies in handen waren van de Britten veranderde door de tijd heen. Dit wordt op kaarten snel duidelijk. In 1774 bezaten de Britten verschillende koloniën in Noord-Amerika. Daar zou twee jaar later een grote verandering in plaatsvinden, toen dertien koloniën aan de oostkust in opstand kwamen en zich van Groot-Brittannië afscheidden. De gebieden in het noorden (het huidige Canada) en in het Caribisch gebied bleven langer onder Brits bestuur. In India vestigde de East India Company zich in eerste instantie nabij steden als Madras, Bombay en Calcutta. Van daaruit verwierven de Britten steeds meer macht. Na de grote opstand in 1857 kwam India onder bestuur van de regering in Groot-Brittannië. Daarna verwierven de Britten nog meer gebieden in India. Qua grootte bereikte het Britse Rijk in de jaren 1920 zijn hoogtepunt.

BRON 1 Noord- en Midden-Amerika in 1774.

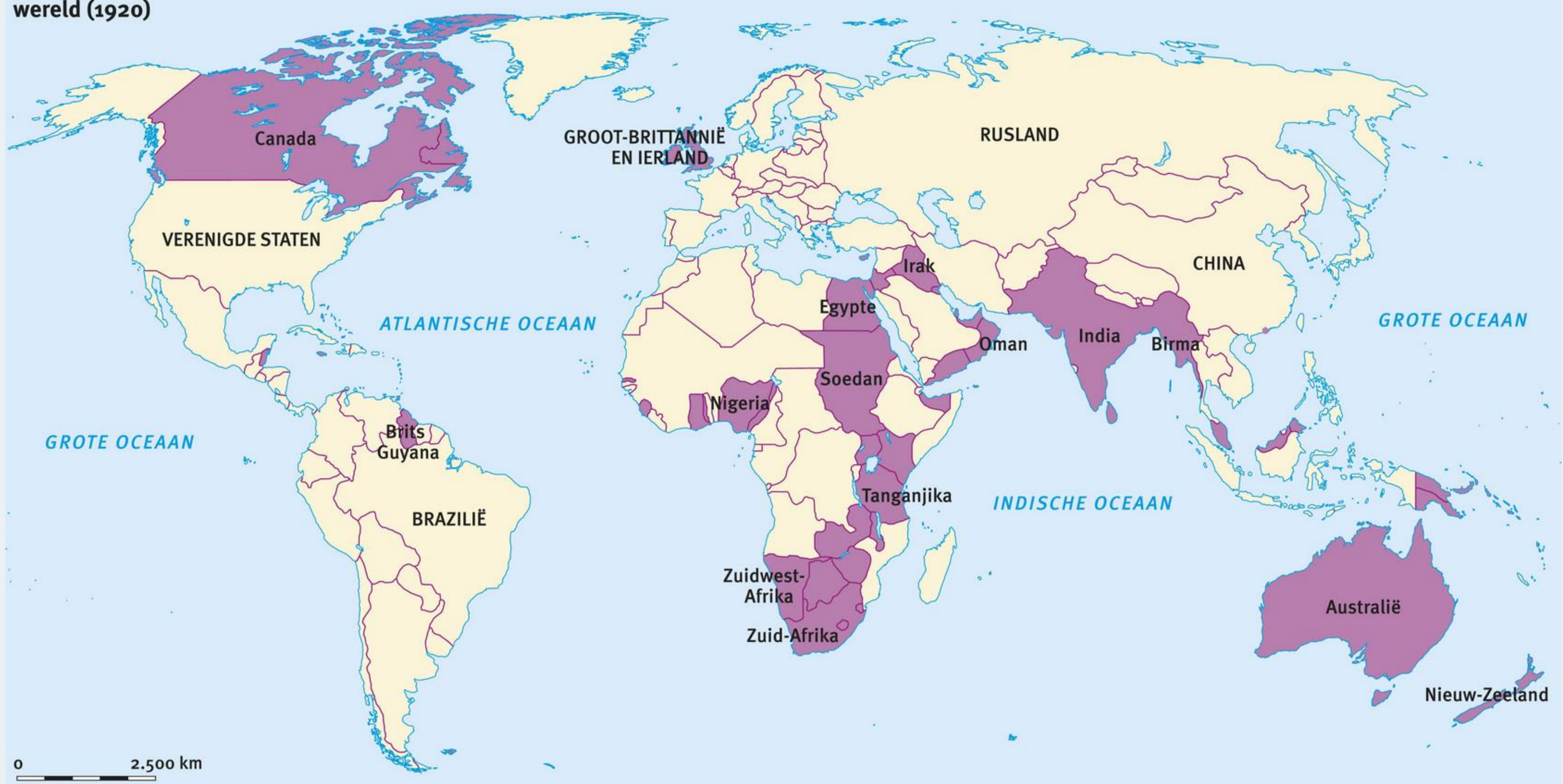

BRON 2 India in 1857.

BRON 3 Het Britse Rijk in 1920.

wereld (1920)

Personen

Robert Owen (1771-1858)

Eigenaar van een textielfabriek in Groot-Brittannië. Vanuit zijn socialistische ideeën droeg Robert Owen bij aan het verbeteren van de werkomstandigheden

van arbeiders. Zo ondersteunde hij wetgeving die kinderarbeid moest tegengaan en droeg hij bij aan de vorming van vakbonden, waarin arbeiders zich organiseerden.

Koningin Victoria (1819-1901)

Victoria was van 1837 tot haar dood koningin van Groot-Brittannië en Ierland. Hoewel de macht in het Verenigd Koninkrijk op dat moment al

bij het parlement lag, probeerde zij het bestuur wel te beïnvloeden. Victoria werd in 1876 keizerin van India, toen dit land onder centraal Brits gezag kwam te staan.

Jaartallen

1.1 Amerikaanse koloniën (1585-1833)

- 1620 Pilgrim Fathers stichten kolonie
- 1776 Onafhankelijkheidsverklaring aangenomen
- 1807 Verbod op slavenhandel in Britse Rijk
- 1833 Verbod op slavernij in grote delen Britse Rijk

1.2 India en het Britse Rijk (1765-1885)

- 1765 Verdrag van Allahabad
- 1857 Opstand onder Indiase soldaten
- 1885 Oprichting Indian National Congress

1.3 Sociaal-economische ontwikkelingen in het thuisland (1750-1900)

- 1832 Reform Bill aangenomen
- 1833 Factory Acts ingevoerd
- 1851 Eerste wereldtentoonstelling in Londen
- 1870 Begin economische concurrentie met Verenigde Staten en Duitsland
- 1900 Groot-Brittannië heerst over een kwart van de wereldbevolking

Begrippen

1.1 Amerikaanse koloniën (1585-1833)

abolitionisme

Beweging die streeft naar de afschaffing van de slavenhandel en slavernij.

driehoekshandel

Een door Europeanen opgezette handelsroute tussen Europa, Afrika en Amerika waarvan Europese slavenhandel een onderdeel was.

federale staat

Staat die wordt gevormd door verschillende deelstaten met een eigen bestuur, maar die samen zijn verbonden onder een nationale overheid.

natuurlijke rechten

De rechten die ieder mens van nature heeft, zoals het recht op leven, bezit en vrijheid.

Pilgrim Fathers

Radicale protestanten uit Engeland die in 1620 in Noord-Amerika een kolonie stichtten.

plantage-economie

Economie die is gericht op het verdienen van zoveel mogelijk geld door op grote landbouwbedrijven tot slaaf gemaakte exportgewassen te laten verbouwen.

Royal African Company

Engelse handelscompagnie die bestond van 1660 tot 1752 en die specifiek was gericht op de handel met West-Afrika.

trias politica

Het principe dat in een staat wetgevende macht (maken van wetten), uitvoerende macht (uitvoeren van wetten) en rechtsprekende macht (rechtspraak) gescheiden zijn en nooit in één persoon of instelling samen mogen komen. Ook wel: scheiding der machten.

vestigingskolonie

Gebied overzee waar Europeanen naartoe trokken met als hoofddoel om er een nieuw leven op te bouwen en waar de economie dus een gevarieerd karakter had.

volkssoevereiniteit

Het idee dat de hoogste macht in de staat bij het volk ligt.

1.2 India en het Britse Rijk (1765-1885)

Brits-Indisch leger

Leger dat (in 1895) werd gevormd uit de legers van de East India Company. Hierin vochten Indiase soldaten onder leiding van Britse officieren.

East India Company

Engelse handelscompagnie die bestond van 1600 tot 1874 en die specifiek gericht was op de handel met Azië, in het bijzonder met India.

emancipatie

Het streven naar de juridische en sociale gelijkberechtiging van achtergestelde groepen als slaven, vrouwen, arbeiders en religieuze minderheden.

factorij

Beschermde nederzetting van een Europese handelscompagnie in een kolonie waar zij goederen bewaarde en verhandelde. De compagnieën voerden zelf het bestuur over deze factorijen.

Indian National Congress

Politieke beweging die in 1885 door hoogopgeleide Indiërs werd opgericht en die vooral streefde naar gelijke kansen voor Indiërs binnen het Brits-Indische bestuur.

modern imperialisme

Het streven van Europese landen in de 19e eeuw naar een groot koloniaal rijk waarbij zij de koloniën gebruiken als producenten van grondstoffen en als afzetgebieden.

Mogolrijk

Rijk in Zuid-Azië tussen 1526 en 1858, dat werd bestuurd door een vorst.

Royal Navy

Britse koninklijke oorlogsvloot, die werd opgericht in 1546.

Suezkanaal

Kanaal in Egypte, gelegen tussen Afrika en Azië, dat werd geopend in 1869. Voor veel Europese landen betekende dit kanaal een snellere zeeroute naar Azië.

Verdrag van Allahabad

In 1765 gesloten verdrag tussen de East India Company en het Mogolrijk, waarin de Engelse handelscompagnie het recht verwierf om belastingen te innen in het oostelijk deel van India.

Controleer jezelf

1.3 Sociaal-economische ontwikkelingen in het thuisland (1750-1900)

Factory Acts

Wetten die in 1833 door het Britse parlement werden aangenomen en die het werk in fabrieken aan regels bonden (bijvoorbeeld over werktijden, veiligheid en gezondheid).

handelskapitalisme

Economisch systeem waarin ondernemers goederen verhandelen om daarmee winst te maken.

industriële kapitalisme

Economisch systeem waarin particuliere ondernemers met behulp van vrije arbeid goederen en diensten produceren met het doel zoveel mogelijk winst te maken door ze op de vrije markt te verkopen. Ook wel: modern kapitalisme.

industriële revolutie

Grote verandering in de samenleving waarbij industrie en verkeer steeds meer worden gemechaniseerd.

Reform Bill

Britse wet uit 1832 die zorgde voor een hervorming van het Britse kiesstelsel. Grote industriesteden kregen met deze wet een sterkere vertegenwoordiging in het parlement. Eigenlijk: Reform Act.

sociale klasse

Groep mensen die op basis van hun bezit en inkomen een vergelijkbare positie hebben in de samenleving.

spinning jenny

Spinnewiel dat meerdere draden tegelijk kon spinnen.

vrijemarkteconomie

Economie waarin de prijzen van goederen en diensten worden bepaald door vraag en aanbod en waarin deze vrijelijk kunnen worden verhandeld. Ook wel: liberale markteconomie.

wereldtentoonstelling

Grote internationale tentoonstelling waar deelnemende landen hun economische en culturele ontwikkeling laten zien. De eerste wereldtentoonstelling werd in 1851 gehouden in Londen.

1.1 Amerikaanse koloniën (1585-1833)

- Ik kan beschrijven hoe de eerste Engelse nederzettingen in Noord-Amerika zich ontwikkelden.
- Ik kan uitleggen welke economische betekenis de plantagekoloniën hadden voor het Britse Rijk.
- Ik kan beschrijven hoe de onafhankelijkheid van de Verenigde Staten tot stand kwam op basis van verlichte ideeën.
- Ik kan uitleggen hoe het abolitionisme opkwam en de slavernij in het Britse Rijk werd afgeschaft.

1.2 India en het Britse Rijk (1765-1885)

- Ik kan uitleggen hoe de East India Company heeft bijgedragen aan het begin van het Britse Rijk in India.
- Ik kan beschrijven en verklaren hoe het Britse bestuur in India zich heeft ontwikkeld.
- Ik kan beschrijven welke gevolgen het bezit van India had voor de economie van deze kolonie en voor die van Groot-Brittannië.
- Ik kan beschrijven op welke drie manieren Groot-Brittannië in de 19e eeuw zijn macht over India verder uitbreidde.
- Ik kan beschrijven op welke manier de bewoners van India hun streven naar emancipatie vormgaven.

1.3 Sociaal-economische ontwikkelingen in het thuisland (1750-1900)

- Ik kan beschrijven welke ontwikkelingen in Groot-Brittannië en in de koloniën gunstig waren voor de industrialisatie van Groot-Brittannië.
- Ik kan beschrijven hoe in het Britse Rijk een liberale markteconomie tot stand kwam.
- Ik kan uitleggen welke sociale en politieke gevolgen de industrialisatie van Groot-Brittannië had.
- Ik kan beschrijven wat de economische positie van Groot-Brittannië was aan het einde van de 19e eeuw.

 Ga naar de *Flitskaarten*, de *Test jezelf* en de *Oefentoets*.

2 Duitsland in Europa 1918-1991

HISTORISCHE CONTEXT

BRON 1 Schilderij met de titel *Het uitroepen van het Duitse Keizerrijk (18 januari 1871)*, gemaakt door Anton von Werner in 1885. Het verbeeldt een belangrijk moment in de Duitse geschiedenis, namelijk de stichting van een groot, verenigd Duitsland. Deze symbolische gebeurtenis vond plaats in de Spiegelzaal van het voormalige Franse koninklijke paleis in Versailles, kort nadat Duitsland Frankrijk verpletterend had verslagen in de Frans-Duitse oorlog.

Ontwikkelingen in Duitsland

1918-1945 deelcontext 1: Republiek van Weimar en nazi-Duitsland

Moderne propaganda en massaorganisaties ★ 37

Ontwikkelingen in Europa

Crisis van het wereldkapitalisme ★ 39

Totalitair communisme in de Sovjet-Unie en haar invloedssfeer ★ 38

Totalitair fascisme en nationaalsocialisme ★ 38

Jodenvervolging ★ 41

Eerste Wereldoorlog ★ 40

Tweede Wereldoorlog ★ 40

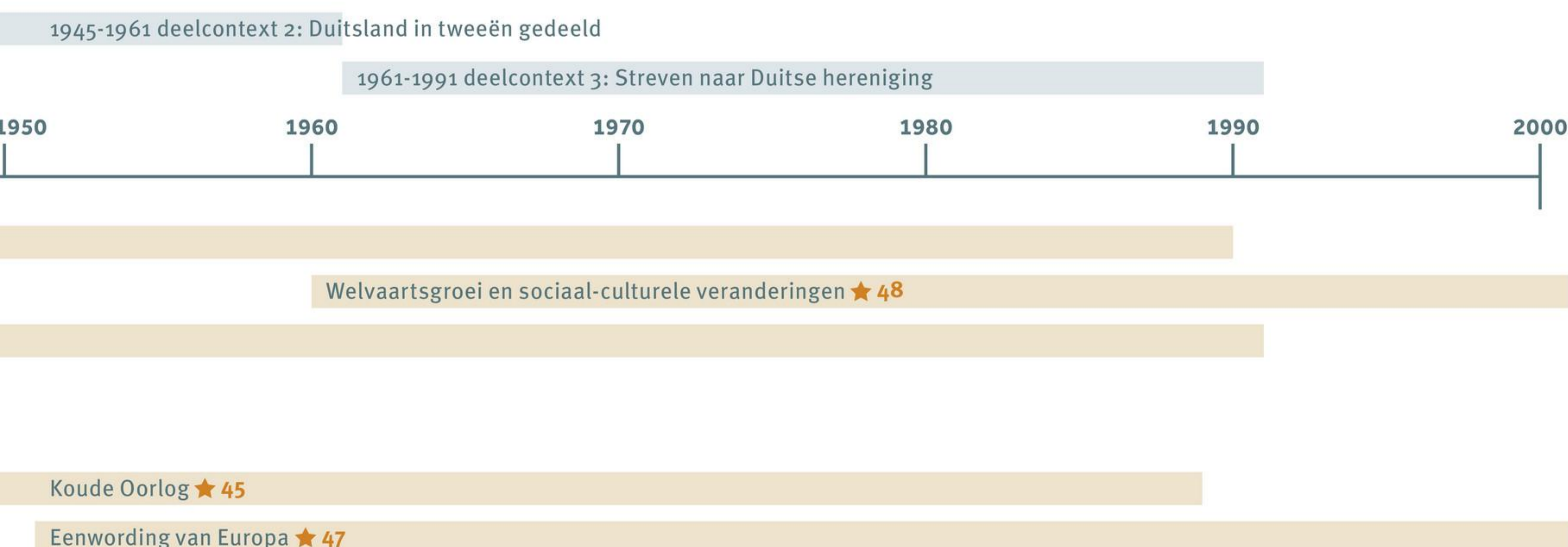
Duitse bezetting van Nederland ★ 42

Introductie

Het schilderij (bron 1) laat een belangrijk keerpunt zien. In 1871 verenigden tientallen Duitse staten en staatjes met elk een eigen bestuur zich tot één machtige eenheidsstaat. Onmiddellijk waren Europese landen beducht voor de macht van dit nieuwe Duitsland, zeker toen het land rond 1900 een meer agressieve koloniale politiek ging voeren. In de grote conflicten van de 20e eeuw speelde Duitsland steeds een sleutelrol. Dat was zo in de Eerste Wereldoorlog, in de Tweede Wereldoorlog en in de Koude Oorlog. En na afloop was voor Europese politici steeds de vraag hoe ze konden voorkomen dat Duitsland opnieuw te sterk zou worden en Europa zou overheersen. Ook komt aan bod hoe Duitsland reageerde op de grote ideologische conflicten van de 20e eeuw – tussen democratie, fascisme en communisme. In deze context staan de volgende hoofdvragen centraal:

- 1 Wat leidde tot de opkomst van het nationaalsocialisme en welke gevolgen had dit voor Duitsland en Europa (1918-1945)?
- 2 Hoezeer beïnvloedden het ontstaan en het verloop van de Koude Oorlog de geschiedenis van Duitsland na de Tweede Wereldoorlog (1945-1961)?
- 3 Wat verklaart de hereniging van de beide Duitslanden en hun succesvolle integratie in Europa (1961-1991)?

 [Ga naar de Ontdekkingsplaat.](#)

2.1 Opkomst van nazi-Duitsland (1918-1945)

DEELCONTEXT

BRON 1 Duitse soldaten en burgers brengen de Hitlergroet tijdens een parade. (Foto uit de jaren 1930.)

Hoofdvraag

Wat leidde tot de opkomst van het nationaalsocialisme en welke gevolgen had dit voor Duitsland en Europa (1918-1945)?

Kenmerkende aspecten

- ★ 37 De rol van moderne propaganda- en communicatiemiddelen en vormen van massaorganisatie
- ★ 38 Het in praktijk brengen van totalitaire ideologieën communisme en fascisme/nationaalsocialisme
- ★ 39 De crisis van het wereldkapitalisme
- ★ 40 Het voeren van twee wereldoorlogen
- ★ 41 Racisme en discriminatie die leidden tot genocide, in het bijzonder op de Joden
- ★ 42 De Duitse bezetting van Nederland

VOORKENNIS

- 1 a Wat is een massaorganisatie?
b Het ontstaan van massaorganisaties was mogelijk door de komst van moderne communicatiemiddelen. Geef twee voorbeelden van massacommunicatiemiddelen uit de jaren 1930.
- 2 Leg uit hoe aanhangers van het fascisme en hoe aanhangers van het communisme dachten over democratie.
- 3 Wat wordt bedoeld met ‘wereldkapitalisme’?
- 4 Deze deelcontext begint in 1918, het jaar waarin de Eerste Wereldoorlog eindigde.
a Hoe begon en eindigde deze oorlog voor Duitsland?
b Gebruik de tijdbalk. In 1933 kwam in Duitsland de nationaalsocialist Adolf Hitler aan de macht. Noem drie belangrijke ontwikkelingen (kenmerkende aspecten) die hiervan een oorzaak waren en drie ontwikkelingen die daarvan een direct gevolg waren.

Tussen 1939 en 1945 bezette Duitsland onder leiding van de nationaalsocialist Adolf Hitler bijna heel Europa. Overal kregen mensen te maken met onvrijheid, gedwongen arbeid, honger, oorlogsgeweld en terreur. Tientallen miljoenen mensen kwamen om. Ook vermoordden de nationaalsocialisten ruim zes miljoen Europese Joden en honderdduizenden Roma en Sinti, een ongekennde misdaad. Om deze gebeurtenissen te begrijpen is het van belang terug te gaan naar de tijd dat Adolf Hitler en het nationaalsocialisme opkwamen. Die periode heet het interbellum, de periode tussen beide wereldoorlogen.

De Republiek van Weimar

Tijdens de Eerste Wereldoorlog streed het Duitse Keizerrijk tegen de **geallieerden**, waaronder Frankrijk, Groot-Brittannië, Rusland en de Verenigde Staten. ★ 40 Eind 1918 werd duidelijk dat Duitsland deze strijd niet kon volhouden. In het land ontstond een chaotische situatie: groepen arbeiders en soldaten kwamen in opstand. De Duitse keizer vluchtte en er werd inderhaast een republiek uitgeroepen, de **Republiek van Weimar** (zoals deze later werd genoemd). Omdat de sociaaldemocraten de grootste fractie in het parlement waren, vormden zij een nieuwe regering en ondertekenden zij de wapenstilstand met de geallieerden. Er kwam een nieuwe grondwet, waardoor Duitsland een **parlementaire democratie** werd: voortaan stelde het gekozen parlement de regering aan. Deze democratie was echter vanaf het begin wankel. Dat had twee oorzaken. Ten eerste wilden grote groepen Duitsers helemaal geen democratie:

- De oude adellijke elite vond dat de massa niet in staat was tot regeren. Deze conservatieven wilden een herstel van het keizerrijk.
- Nationalistische bewegingen aan de rechterkant wilden een sterke leider. Zij vonden dat democratie Duitsland alleen verder verdeelde.
- Ook radicale socialisten zagen niets in de democratie. Vooral aanhangers van het **communisme** streefden naar een revolutie, waarna communistische leiders een klasseloze samenleving zouden creëren. Daarin zou geen privébezit zijn en zouden fabrieken en landbouwgrond gemeenschappelijk bezit zijn.

Een tweede oorzaak was dat veel Duitsers geen vertrouwen in de leiders van de Republiek hadden. Daarvoor waren twee redenen:

- Veel Duitsers hielden de leiders van de Republiek verantwoordelijk voor het verlies van de Eerste Wereldoorlog. Deze opvatting noemen we de **dolkstootlegende**. Volgens deze complottheorie had Duitsland de oorlog nog makkelijk kunnen winnen en had de sociaaldemocratische regering dus verraad gepleegd door de wapenstilstand te tekenen. In

werkelijkheid wist de militaire top ook dat doorvechten niet langer mogelijk was.

- De nieuwe machthebbers kregen de schuld van het **Verdrag van Versailles**. Dat was de vredesovereenkomst tussen Duitsland en de geallieerden die de Duitse regering in 1919 moest ondertekenen. Deze vredesovereenkomst dwong Duitsland tot ontwapening en het afstaan van gebieden (waaronder het grondstofrijke Elzas-Lotharingen aan Frankrijk). Ook moest Duitsland forse **herstelbetalingen** doen aan geallieerde landen met veel oorlogsschade. Veel Duitsers haatten het verdrag en voelden zich zeer vernederd.

De regeringen van de Republiek slaagden er niet in de grote economische problemen op te lossen. De herstelbetalingen en het verlies van grondstofrijke gebieden drukten zwaar op de economie. Toen Duitsland de herstelbetalingen niet langer kon opbrengen, bezetten Franse troepen belangrijke industriegebieden langs de westgrens van Duitsland.

Het was duidelijk dat maatregelen nodig waren om een grotere crisis af te wenden. Het Amerikaanse **Dawesplan** (1924) bepaalde dat Duitsland tijdelijk minder herstelbetalingen hoefde af te dragen aan de geallieerden. Het plan maakte ook grote Amerikaanse leningen mogelijk. Met dat geld konden Duitse bedrijven weer investeringen doen. Het Dawesplan zorgde voor een kort economisch herstel. Daarnaast volgde Duitsland een **verzoeningspolitiek**. Het probeerde de verhoudingen met de buurlanden te verbeteren, onder meer om steun te verwerven voor een verlichting van de herstelbetalingen. Als onderdeel van deze politiek erkende Duitsland de nieuwe grenzen die bij het Verdrag van Versailles waren vastgelegd. Hierop trok Frankrijk zijn troepen terug uit de Duitse industriegebieden.

BRON 2 Nationalistische prent over de dolkstootlegende uit 1924. De sociaaldemocratische leiders van de Weimarrepubliek steken de Duitse soldaten in de rug. Rijke kapitalisten en socialistische opstandelingen steunen hen op de achtergrond. Rechts onder staat: 'Duitsers, denkt eraan!'

Het economische herstel eindigde in 1929. Dat was het gevolg van de **beurskrach**, een plotseling val van de beurskoersen in de Verenigde Staten. ★ 39 De Amerikanen kwamen zelf in de financiële problemen en wilden hun leningen terug. Duitsland raakte daardoor weer verzeild in een diepe economische crisis. De werkloosheid nam enorm toe, met grote politieke onrust tot gevolg.

De opkomst van het nationaalsocialisme

Van de chaos in de Weimarrepubliek profiteerde de **NSDAP** (Nationaalsocialistische Duitse Arbeiderspartij), een uiterst rechtse en antisemitische partij. **Antisemitisme** wil zeggen: Jodenhaat. De partijleider, Adolf Hitler, gaf Joden de schuld van het verlies van de Eerste Wereldoorlog en de economische crisis. Hij deed beloften die veel Duitsers graag wilden horen. Onder zijn leiderschap zou er een einde komen aan de politieke strijd binnen Duitsland en zouden de afgenomen gebieden weer bij Duitsland komen. Zo zou hij de nationale eenheid herstellen. Ook andere afspraken uit het Verdrag van Versailles zou hij terugdraaien. Bovendien beloofde hij een einde te maken aan de werkloosheid. Met **propaganda** en machtsvertoon door paramilitairen (gewapende burgers) bouwde hij de NSDAP uit tot een massaorganisatie. Knokploegen van de NSDAP intimideerden politieke tegenstanders. ★ 37

Met deze aanpak won de NSDAP de verkiezingen. Hitler werd met steun van de conservatieve elite in 1933 benoemd tot rijkskanselier. Kort na zijn aantreden brandde het parlamentsgebouw in Berlijn af. Deze gebeurtenis heet de **Rijksdagbrand**. Hitler beweerde dat de brand was aangestoken door communisten, die van plan zouden zijn de macht in Duitsland over te nemen. In deze crisissfeer wist hij het parlement zover te krijgen dat het de **machtigingswet** aannam. Deze wet bepaalde dat Hitlers regering besluiten kon nemen zonder dat daarvoor democratische toestemming nodig was. Het parlement gaf daarmee feitelijk de macht uit handen. Zo kwam er in 1933 een einde aan de Republiek van Weimar. De opkomst van het nationaalsocialisme zou grote gevolgen hebben voor Duitsland en de rest van Europa.

Gevolgen voor Duitsland

Nadat Hitler aan de macht was gekomen, begon hij in Duitsland met de opbouw van een **totalitair regime**. ★ 38 De regering vergrootte haar grip op het dagelijks leven van mensen door onder meer alle politieke partijen behalve de NSDAP te verbieden, een nationaalsocialistisch onderwijsprogramma voor te schrijven en kunstenaars te verplichten lid te zijn van een nationaalsocialistische beroepsvereniging. Het leven van alle Duitsers moest volledig in het teken staan van het nationaalsocialisme. Deze **nazificatie** van de bevolking ging gepaard met grootschalige propaganda. Ook trad het regime hard op

tegen politieke tegenstanders (vooral sociaaldemocraten en communisten). De nazi's gebruikten bij de vervolging van deze groepen geweld en terreur.

Bovendien begonnen de machthebbers al snel met het uitsluiten van iedereen die niet paste binnen de **Volksgemeinschaft**, de ideale, harmonieuze en 'raszuivere' samenleving van de nationaalsocialisten. Dat gold vooral voor mensen die biologisch 'minderwaardig' zouden zijn, met name Joden, maar ook Roma en Sinti, gehandicapten en homoseksuelen. Ook zag Hitler het communisme als een gevaar voor de **Volksgemeinschaft**. Het communistische idee van een revolutie ging in tegen de door Hitler gewenste eenheid van het Duitse volk.

Ondanks deze vrijheidsbeperkende maatregelen kreeg het regime veel steun vanuit de bevolking. De regering wist de economie snel te herstellen en de werkloosheid verdween vrijwel geheel.

BRON 3 Fotomontage van de Duitse kunstenaar John Heartfield, getiteld: 'Goering, de beul van het Derde Rijk'. De prent verscheen in 1933 in een communistisch tijdschrift. Hermann Goering was een hooggeplaatste nationaalsocialist. Op de achtergrond brandt de Rijksdag. De maker van de prent wil hiermee uitbeelden dat de nationaalsocialisten de Rijksdagbrand gebruikten om de tegenstanders van het regime uit te schakelen.

Gevolgen voor Europa

Hitler kreeg in Duitsland ook veel steun voor zijn buitenlandpolitiek. Hij eiste dat alle Duitstalige gebieden bij Duitsland zouden komen en pikte een aantal gebieden daadwerkelijk in. De andere Europese landen maakten zich grote zorgen over deze agressieve buitenlandpolitiek. Groot-Brittannië en Frankrijk hoopten een nieuwe oorlog te voorkomen door toe te geven aan de eisen van Hitler. Deze **appeasementpolitiek** beleefde haar hoogtepunt tijdens de Conferentie van München in 1938. Toen kreeg Duitsland toestemming om een deel van Tsjecho-Slowakije in te nemen.

In 1939 viel Hitler Polen binnen. Het werd duidelijk dat hij op meer uit was dan alleen het verenigen van alle Duitstalige gebieden. Groot-Brittannië en Frankrijk verklaarden Duitsland daarop de oorlog. Deze gebeurtenis vormt het begin van de Tweede Wereldoorlog. ★ 40

De oorlog verliep in eerste instantie zeer succesvol voor Duitsland. Het veroverde in de beginjaren bijna het gehele Europese continent, waaronder ook Nederland (in 1940). ★ 42 Overal stelde de Duitse bezetter de **rechtsstaat** buiten werking en voerden de Duitsers de **arbeidsdienst** in, waarbij Europese burgers in de Duitse oorlogsindustrie moesten werken. In het veroverde gebied kregen Joden het zwaar. Op bevel van de Duitse bezetter werden zij overal buitengesloten van het publieke leven. Uiteindelijk transporteerden de Duitsers miljoenen Joden naar vernietigingskampen in Oost-Europa. Daar werden de meesten van hen vermoord. Deze genocide heet de Holocaust (of Shoah). ★ 41

BRON 4 Hongaarse Joden op het perron van vernietigingskamp Auschwitz II-Birkenau, kort na hun aankomst (1944). Ouderen, zieken en andere mensen die te zwak waren om dwangarbeid te verrichten, werden onmiddellijk vergast. De foto is gemaakt door een Duitse SS'er. (De SS of *Schutzstaffel* was een beruchte gewapende organisatie binnen de NSDAP.)

VRAGEN

- 5 De Republiek van Weimar was een parlementaire democratie.
 - a Wat is een parlementaire democratie?
 - b Verschillende groepen hadden vanaf het begin weinig vertrouwen in de democratie. Noem twee van die groepen en leg uit dat zij om tegengestelde redenen weinig vertrouwen hadden.
 - c Noem twee andere redenen waarom veel Duitsers weinig vertrouwen hadden in de nieuwe leiders.
 - d Was het Dawesplan ook een oorzaak voor de zwakte van de Republiek van Weimar? Leg je antwoord uit.
- 6 Een stelling: 'De NSDAP groeide langs democratische weg uit tot een massapartij.'
Is deze stelling juist, onjuist of gedeeltelijk juist? Licht je antwoord toe.
- 7 In 1933 nam de Rijksdag een machtigingswet aan.
 - a Wat hield deze wet in?
 - b Leg uit waarom de Rijksdag akkoord ging met de machtigingswet.
- 8 Leg uit dat het ideaal van de *Volksgemeinschaft* leidde tot discriminatie, racisme en genocide.
- 9 Welke gebeurtenis betekende het einde van de appeasementpolitiek: de Conferentie van München of de Duitse inval in Polen? Leg je antwoord uit.
- 10 In Duitsland kreeg het nationaalsocialistische regime veel steun van de bevolking, maar de Duitse bezetter werd in de rest van Europa gehaat.
 - a Waarom kreeg het regime in Duitsland wel veel steun van de bevolking?
 - b Waarom werd het nationaalsocialistische regime in de rest van Europa gehaat?

Gebruik bron 5.

Historici leggen vaak een verband tussen de ontwikkeling van de Duitse economie en de aanhang van de NSDAP in de jaren 1919-1933. In deze periode veranderde de Duitse economie door drie gebeurtenissen:

- 1 het sluiten van het Verdrag van Versailles;
- 2 de invoering van het Dawesplan;
- 3 de beurskrach.

- 6p **11** Licht dit verband toe door *per gebeurtenis*:
- zonder bron uit te leggen hoe de Duitse economie hierdoor veranderde en
 - een verklaring te geven voor de in de bron zichtbare gevolgen voor de aanhang van de NSDAP.

Gebruik bron 6.

- 3p **12** Leg uit:
- met een verwijzing naar de bron, welke boodschap de kunstenaar met deze fotomontage wilde overbrengen en
 - dat deze visie op Hitler te verklaren is vanuit de politieke voorkeur van de kunstenaar.

De machtigingswet die de Rijksdag in 1933 aannam, heette officieel ‘Wet ter opheffing van de nood van volk en rijk’ (*Gesetz zur Behebung der Not von Volk und Reich*).

- 2p **13** – Verklaar de officiële naam van deze wet en
– leg uit bij welk kenmerkend aspect deze wet hoort.

Hieronder staan gebeurtenissen uit de Franse geschiedenis van 1918 tot 1945.

- A De Franse premier ging akkoord met de Duitse inname van een deel van Tsjecho-Slowakije.
- B De Franse regering verklaarde Duitsland de oorlog na de Duitse inval in Polen.
- C In afwachting van deportatie werden duizenden Joden opgesloten in een wielersstadion in Parijs.
- D In het Franse Versailles ondertekende de Duitse regering een vredesovereenkomst.
- E Kort na de Duitse verovering van Parijs bezocht een triomfantelijke Hitler de stad.

- 2p **14** Zet ze in de juiste chronologische volgorde, van vroeger naar later. Noteer alleen de letters.

Op 10 mei 1933 werd in opdracht van de Duitse regering het Deutsche Arbeitsfront (DAF) opgericht. De leden, werknemers én werkgevers, konden hier gezamenlijk overleggen over arbeidsvoorwaarden, zoals lonen, werktijden en dergelijke. Het DAF kwam in de plaats van vakbonden en werkgeversorganisaties, die kort daarvoor waren verboden.

- 4p **15** Leg uit:
- waarom de oprichting van het DAF past bij het begrip *Volksgemeinschaft* en
 - dat het streven naar een *Volksgemeinschaft* als gevolg had dat Joden geen lid konden worden van het DAF.

In 2012 publiceerde de Nederlandse historicus Bart van der Boom het boek *Wij weten niets van hun lot. Gewone Nederlanders en de Holocaust*. Volgens de auteur zouden ‘gewone Nederlanders’ (onder wie ook Joden) tijdens de Tweede Wereldoorlog niet hebben geweten dat de meeste Joden bij aankomst in ‘het Oosten’ direct werden gedood. Hierover ontstond een fel debat.

- 2p **16** Geef een verklaring voor het felle debat dat ontstond.

Gebruik bron 7.

Gans en Ensel becommentariëren het boek *Wij weten niets van hun lot* (zie vorige vraag).

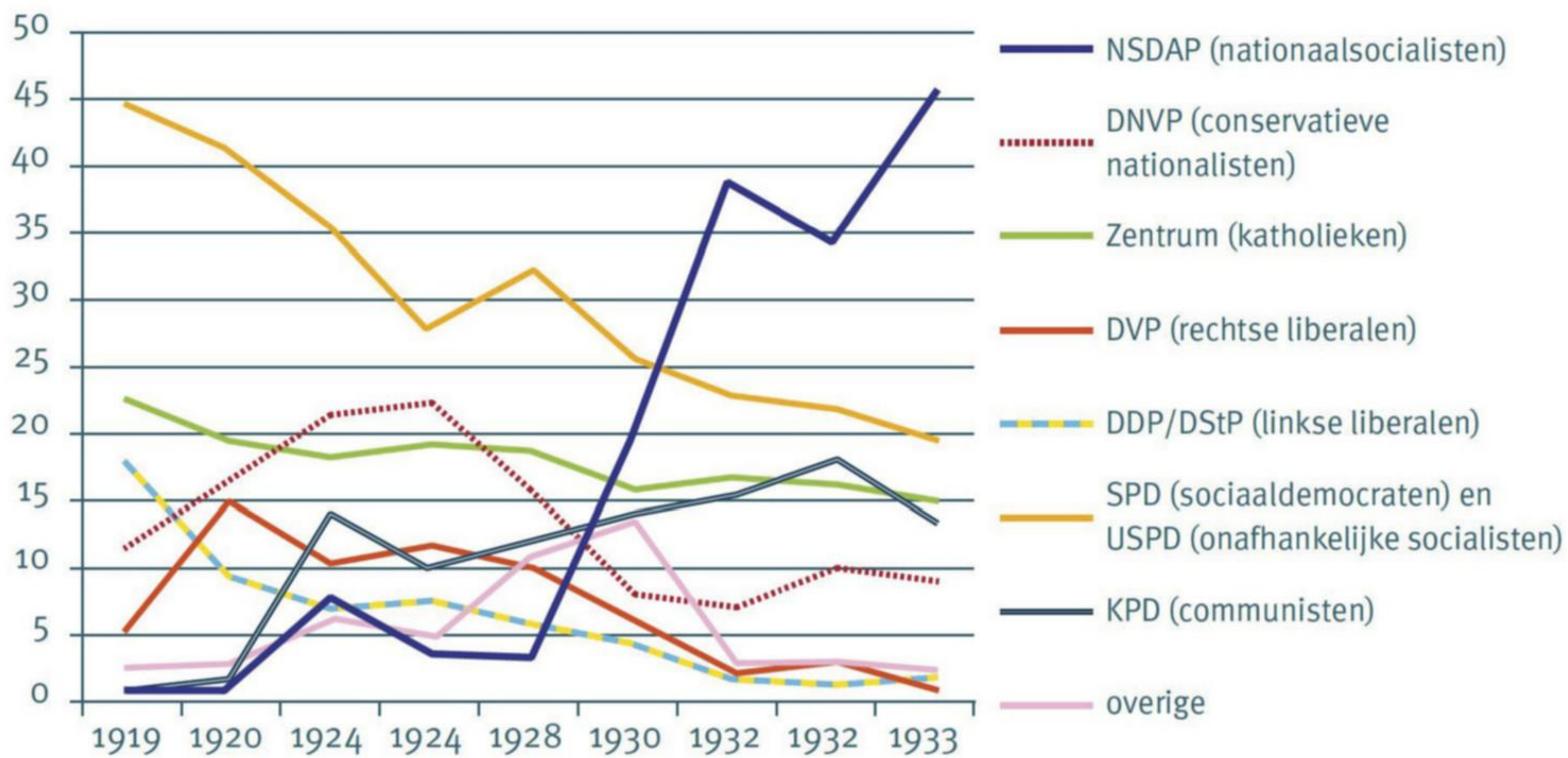
Hieronder staan vier uitspraken.

- A De bronnen zijn niet betrouwbaar.
- B De bronnen zijn te anti-Duits.
- C De bronnen zijn te persoonlijk.
- D De bronnenverzameling is niet representatief.

- 2p **17** Leg uit welke uitspraak de kritiek van Gans en Ensel het beste samenvat.

 Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

BRON 5 De Duitse verkiezingsuitslagen 1919-1933 in grafiekvorm. De uitslagen zijn uitgedrukt als percentage zetels in de Rijksdag.

BRON 6 Omslag van het weekblad *A-I-Z* (*Arbeiter-Illustrierte-Zeitung*, 'geïllustreerd nieuwsblad voor arbeiders') van 16 oktober 1932, met een fotomontage van de Duitse kunstenaar John Heartfield. Heartfield was lid van de Duitse communistische partij. De teksten luiden: 'Het nut van de Hitlergroet', 'Motto: miljoenen staan achter mij!' en 'Kleine man verzoekt om grote giften'. Met 'Hitlergroet' wordt bedoeld op de speciale manier waarop nationaalsocialisten elkaar begroetten: door de rechterarm met uitgestrekte hand te heffen en tegelijkertijd *Heil Hitler* of *Sieg Heil* te zeggen ('Leve Hitler', 'Leve de overwinning'). Hitler zelf beantwoordde de Hitlergroet met het gebaar dat je op deze foto ziet. Het tijdschrift *A-I-Z* werd op 5 maart 1933 verboden.

BRON 7 Fragment uit een boekbespreking door Evelien Gans en Remco Ensel van het boek *Wij weten niets van hun lot. Gewone Nederlanders en de Holocaust* (december 2012).

Bij het doen van uitspraken over 'gewone Nederlanders' [...] zijn zeer kritische kanttekeningen te maken. Van de duizenden dagboeken heeft Van der Boom er 164 uitgekozen. Daarvan zijn er 53 door Joden geschreven, disproportioneel veel naar verhouding tot het aantal van hen dat in Nederland leefde. De argumenten die Van der Boom noemt waarom hij toch algemene conclusies kan trekken (zoals dat de dagboekschrijvers het niet alleen over zichzelf hebben, en hij er ook algemene stemmingsberichten bij betreft) zijn niet overtuigend.

2.2 Duitsland na de oorlog (1945-1961)

DEELCONTEXT

BRON 1 Amerikaanse soldaten schudden op 26 april 1945 troepen van het Rode Leger de hand op een verwoeste brug over de Elbe nabij Torgau in Duitsland. De Sovjets waren opgerukt vanuit het oosten en de Amerikanen vanuit het westen.

Hoofdvraag

Hoezeer beïnvloedden het ontstaan en het verloop van de Koude Oorlog de geschiedenis van Duitsland na de Tweede Wereldoorlog (1945-1961)?

Kenmerkende aspecten

- ★ 37 De rol van moderne propaganda- en communicatiemiddelen en vormen van massaorganisatie
- ★ 38 Het in praktijk brengen van de totalitaire ideologieën communisme en fascisme/nationaalsocialisme
- ★ 45 De verdeling van de wereld in twee ideologische blokken in de greep van een wapenwedloop en de daaruit voortvloeiende dreiging van een atoomoorlog
- ★ 47 De eenwording van Europa
- ★ 48 De toenemende westerse welvaart die vanaf de jaren 60 van de 20e eeuw aanleiding gaf tot ingrijpende sociaal-culturele veranderingsprocessen

VOORKENNIS

- 1 In de Koude Oorlog stonden de Sovjet-Unie en de Verenigde Staten tegenover elkaar.
 - a Wat past bij de communistische Sovjet-Unie en wat bij de liberale Verenigde Staten? Kies uit: *democratie* • *dictatuur* • *planeconomie* • *vrijemarkteconomie*.
 - b Leg uit dat massaorganisaties in de Sovjet-Unie een ander karakter hadden dan massaorganisaties in de Verenigde Staten. Gebruik daarbij het begrip 'totalitaire samenleving'.
- 2 Gebruik de tijdbalk in de introductie.
 - a Noem een ontwikkeling die een belangrijke stimulans was voor de Europese eenwording. Leg je antwoord uit.
 - b Welke ontwikkeling na 1945 vormde een belangrijke hindernis voor de eenwording van Europa?
 - c De eenwording van Europa droeg bij aan een andere ontwikkeling in Europa. Noem het bijbehorende kenmerkend aspect en leg je antwoord uit.

De Tweede Wereldoorlog had grote gevolgen voor Duitsland. Het land was verwoest en de geallieerden bezetten het land. Door de spanningen tussen de Sovjet-Unie enerzijds en de westerse geallieerden anderzijds raakte het land definitief verdeeld. De twee Duitslanden ontwikkelden zich vervolgens heel verschillend.

Duitsland na de oorlog

In de beginjaren van de Tweede Wereldoorlog veroverde het Duitse leger een groot deel van Europa. Hitler wilde ook de Sovjet-Unie aan zijn rijk toevoegen en verklaarde dat land de oorlog. De Sovjets boden echter veel weerstand. Toen andere geallieerde landen, waaronder de Verenigde Staten, Groot-Brittannië en Canada, in het westen van Frankrijk een offensief tegen Hitler begonnen, bleek Duitsland deze tweefrontenoorlog niet te kunnen winnen. Terwijl Sovjettroepen het oosten van Duitsland en Berlijn veroverden, namen troepen van de westerse geallieerden het westen van Duitsland in. In mei 1945 gaf Duitsland zichzelf onvoorwaardelijk over.

Na de oorlog was Duitsland op moreel, economisch, sociaal en politiek gebied ontwricht. Van Hitlers belofte van een machtig Duitsland was niets over. Het land lag volledig in puin. Miljoenen mensen waren op drift. Onder hen waren terugkerende soldaten, slachtoffers van het naziregime en de **Heimatvertriebene**. Deze Duitstaligen woonden al eeuwen in Centraal- en Oost-Europa, maar werden daar uit wraak voor de oorlog verdreven. Bovendien moest Duitsland vooral in het oosten veel grondgebied afstaan. Ook uit die gebieden trokken Duitsers weg. Zij moesten in het naoorlogse Duitsland een nieuw bestaan opbouwen.

De geallieerden deelden Duitsland op in vier bezettingszones. De Sovjet-Unie kreeg een groot gedeelte van het oosten van Duitsland, terwijl Frankrijk, Groot-Brittannië en de Verenigde Staten elk een kleiner gedeelte in het westen bezetten. Op een soortgelijke manier verdeelden de geallieerden de hoofdstad Berlijn, dat ver binnen de Sovjetzone lag.

Twee invloedssferen in Europa

Na de Tweede Wereldoorlog ontstond wantrouwen tussen de geallieerden. De Sovjet-Unie kon het niet eens worden met de Verenigde Staten, Frankrijk en Groot-Brittannië over de politiek-bestuurlijke en economische wederopbouw van Europa.

In West-Europa herstelden de westerse geallieerden de liberale democratieën met een kapitalistische economie, naar Amerikaans model. Hun hoop dat ook staten in Oost-Europa na de oorlog vrije democratieën zouden worden, kwam niet uit. De leider van de Sovjet-Unie, Jozef Stalin, hielp in Oost-Europa verschillende **volksdemocratieën** aan de macht. Dit waren geen echte democratieën.

Burgers mochten alleen stemmen op kandidaten die waren goedgekeurd door de communistische partij. Deze communistische partijen waren meestal gehoorzaam aan Moskou. Zo werden de volksdemocratieën, tot frustratie van het Westen, vazalstaten van de Sovjet-Unie.

In het verwoeste Europa bleef de economische situatie in de jaren na de oorlog lang slecht. De Verenigde Staten vreesden daarom dat ook West-Europa communistisch zou worden. Het Amerikaanse antwoord was de **Trumandoctrine**: de Verenigde Staten zouden economische en militaire steun bieden aan landen die het communisme buiten de deur wilden houden. Onderdeel van deze strategie was het **Marshallplan**, dat Europese staten financiële en materiële hulp bood. Met die hulp konden Europese landen hun economieën sneller herstellen. Ook bevorderden de Amerikanen de Europese eenwording: ze stimuleerden politieke en economische samenwerking tussen Europese landen. ★ 47 De Verenigde Staten verwachtten dat een welvarend en verenigd Europa zich beter zou kunnen verweren tegen het communisme.

Door deze ontwikkelingen raakte Europa verdeeld in twee **invloedssferen**. In veel West-Europese landen kregen de Verenigde Staten grote invloed, terwijl de Sovjet-Unie controle had over landen in Oost-Europa. Beide grootmachten waren steeds bang dat de ander zijn invloedssfeer wilde vergroten. Zo ontstond al snel een nieuw conflict: de **Koude Oorlog**, een periode van permanente oorlogsdreiging tussen het communistische Oosten onder leiding van de Sovjet-Unie en het kapitalistische Westen onder leiding van de Verenigde Staten. In deze periode ontstond tussen de Sovjet-Unie en de Verenigde Staten een wapenwedloop: beide landen wilden sterkere en meer (atoom)wapens hebben dan de ander. ★ 45

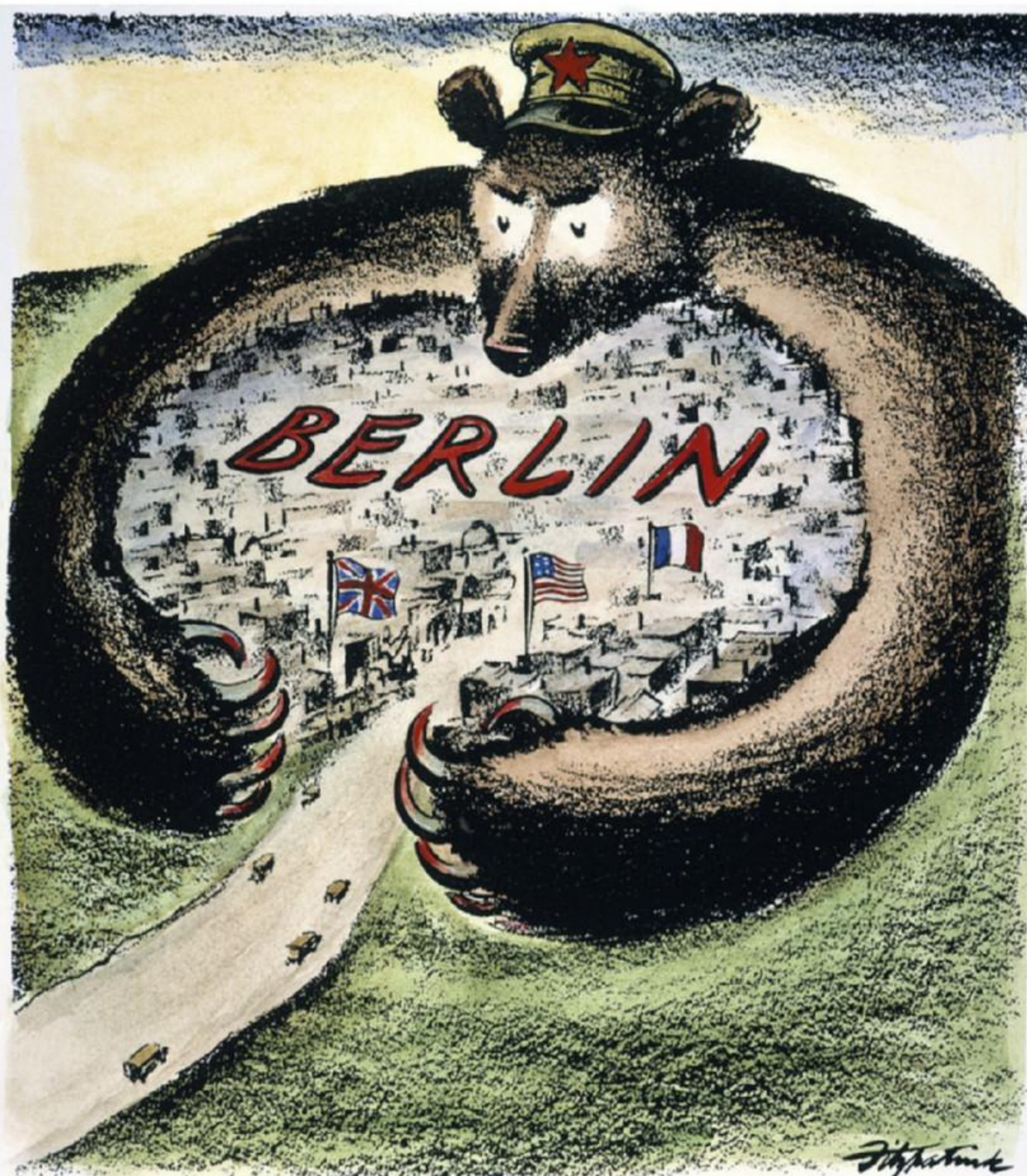

BRON 2 In Hamburg (Duitsland) staan mensen in de rij voor voedsel. (Foto uit 1946.)

Duitsland raakt verdeeld

De Koude Oorlog had grote gevolgen voor Duitsland. Dat begon al in 1945, toen de geallieerden besloten om Duitsland op te delen in vier bezettingszones. Door verschil in opvattingen en onderling wantrouwen kwam er van een gezamenlijk geallieerd bestuur weinig terecht. Tijdens de **Blokkade van Berlijn** in 1948 kwam het tot een openlijk conflict tussen de Sovjet-Unie en de westerse geallieerden. Stalin wilde niet dat het westen van Duitsland een eigen munt (de Duitse mark) invoerde. Hij liet daarom alle toegangswegen tot West-Berlijn afsluiten, zodat hier allerlei tekorten ontstonden. Om een eind te maken aan deze chantage zetten de Amerikanen een luchtbrug op: met vliegtuigen wisten zij West-Berlijn te bevoorraden en te voorkomen dat ook dit stadsdeel communistisch zou worden.

Een belangrijk gevolg van de Blokkade van Berlijn was dat Duitsland en Berlijn kort daarna, in 1949, formeel in tweeën werden gedeeld. In de westelijke bezettingszones werd de **Bondsrepubliek Duitsland (BRD)** opgericht en in de Sovjetzone de **Duitse Democratische Republiek (DDR)**. De BRD en de DDR behoorden voortaan elk tot een andere invloedssfeer.

BRON 3 Amerikaanse spotprent uit 1948 met de titel 'Hoe het gat te dichten', over de Blokkade van Berlijn. De tekenaar, D.R. Fitzpatrick, heeft de Sovjet-Unie voorgesteld als een Russische beer, die een pet draagt met de communistische ster. Hij omarmt niet alleen de Sovjetsector, maar ook de Britse, Amerikaanse en Franse sectoren van Berlijn (aangegeven met vlaggetjes).

De Bondsrepubliek Duitsland (BRD)

West-Duitsland ontwikkelde zich in de jaren 1950 tot een belangrijke bondgenoot van het Westen. Dat was te danken aan het buitenlandbeleid van de eerste regeringsleider van de Bondsrepubliek, bondskanselier Konrad Adenauer. In zijn regeerperiode werd het land lid van verschillende internationale organisaties, zoals de **Noord-Atlantische Verdragsorganisatie (NAVO)**. Dit militaire bondgenootschap was opgericht door de Verenigde Staten, Canada en West-Europese landen als antwoord op de dreiging door de Sovjet-Unie. Ook trad de BRD toe tot de **Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal (EGKS)**. Deze Europese instelling hield toezicht op de productie van kolen en staal in West-Europa. Beide grondstoffen waren belangrijk voor de oorlogsindustrie. De Duitse deelname aan de EGKS verminderde het wantrouwen van met name Frankrijk jegens de Bondsrepubliek en legde een basis voor verdere Europese samenwerking. ★ 47

Ook op economisch gebied vond West-Duitsland aansluiting bij de westerse bondgenoten. Het land was in de oorlog totaal vernietigd, maar wist zich in korte tijd te herstellen. De economie groeide zelfs zo snel dat men sprak van het **Wirtschaftswunder** (letterlijk: 'economisch wonder'). ★ 48

Door Adenauers buitenlandpolitiek en het snelle economische herstel groeide West-Duitsland in de jaren 1950 uit tot een stabiele democratie. De BRD kreeg daardoor weer enig aanzien bij de andere westerse landen, maar de relatie met Oost-Duitsland bleef slecht. Adenauer erkende de DDR niet. Hij hield vast aan het ideaal van Duitse eenheid.

De Duitse Democratische Republiek (DDR)

De DDR kende in de jaren 1950 een heel andere ontwikkeling. Dat land was opgericht als een volksdemocratie, waarin communisten alle macht hadden. Onder de communistische partijleider Walter Ulbricht groeide Oost-Duitsland uit tot een totalitair land naar het voorbeeld van de Sovjet-Unie. ★ 38 De communistische partij voerde er een **planeconomie** in. Via propaganda en onderwijs probeerde de Oost-Duitse regering de bevolking op te voeden tot communistische burgers. ★ 37

Tegelijkertijd trad de regering hard op tegen tegenstanders van het regime. Dat er onder de bevolking ook grote ontevredenheid was, bleek in 1953 toen honderdduizenden mensen demonstreerden voor meer politieke vrijheid. Met hulp van de Sovjet-Unie sloeg de Oost-Duitse regering de opstand neer. Na deze mislukte opstand kwam de bevolking onder nog strengere controle van de geheime politie: de **Staatssicherheitsdienst (Stasi)**.

De DDR raakte nauw verbonden met andere landen in het **Oostblok**, een verzamelnaam voor de Sovjet-Unie

en Europese landen in haar invloedssfeer. Deze landen werkten samen in het **Warschaupact**, een militair bondgenootschap en de tegenhanger van de NAVO, en in de **Comecon**, een economisch samenwerkingsverband tussen communistische landen onder leiding van de Sovjet-Unie. De Comecon had echter nauwelijks effect. Economisch bleef Oost-Duitsland hopeloos achter. De planeconomie functioneerde slecht. Bovendien eiste de Sovjet-Unie zeer hoge herstelbetalingen als vergoeding voor de Russische oorlogsschade.

Als gevolg van de politieke onderdrukking en economische malaise ontvluchtten veel Oost-Duitsers de DDR via West-Berlijn. De Sovjet-Unie en de DDR besloten daarom een muur te bouwen. Zo probeerden ze verdere vluchtpogingen te voorkomen. In 1961 verrees rondom West-Berlijn een omheining van prikkeldraad, die later werd vervangen door een betonnen muur: de **Berlijnse Muur**. De Amerikanen erkenden de invloedssfeer van de Sovjet-Unie en grepen niet in.

VRAGEN

- 3 Was de deling van Duitsland een gevolg van de Tweede Wereldoorlog? Licht je antwoord toe.
- 4 Waarom ontstonden er na de Tweede Wereldoorlog in Europa twee invloedssferen?
- 5 Leg uit dat het Marshallplan een onderdeel was van de Trumandocctrine.

- 6 De geschiedenis van Duitsland na de Tweede Wereldoorlog stond sterk in het teken van de Koude Oorlog.
Toon dit aan met behulp van de volgende gebeurtenissen:
 - de Blokkade van Berlijn (1948);
 - de opdeling van Duitsland in BRD en DDR (1949);
 - de bouw van de Berlijnse Muur (1961).
- 7 Noem een belangrijk verschil tussen een parlementaire democratie en een volksdemocratie.
- 8 Neem de tabel over en vul deze in.

LAND	BONDS-REPUBLICHEID DUITSLAND (BRD)	DUITSE DEMOCRATISCHE REPUBLICHEID (DDR)
Politiek systeem		
Leider in de jaren 1950		
Invloedssfeer		
Militair bondgenootschap		
Economische situatie		
Economisch samenwerkingsverband		

BRON 4 De Berlijnse Muur enkele maanden na de bouw in 1961, vanaf de westzijde gezien. Burgers proberen over en weer contact te leggen met vrienden en familieleden die ze plotseling niet meer konden bezoeken.

EXAMENVRAGEN

Gebruik bron 5.

Adenauer vraagt in deze toespraak de wereld om hulp.

- 4p **9** Verduidelijk zijn verzoek door:
- uit te leggen welke functie Adenauer bekleedde;
 - met behulp van de bron twee sociaal-economische problemen te noemen waarmee West-Duitsland te maken had;
 - de twee belangrijkste oorzaken te noemen van deze problemen.

Gebruik nogmaals bron 5.

- 2p **10** Beredeneer, met een verwijzing naar de bron, welke opvatting Adenauer waarschijnlijk had over het Marshallplan.

Gebruik bron 6.

- 5p **11** Leg uit welke boodschap de tekenaar wil geven door:
- aan te geven welke politiek-bestuurlijke verandering Duitsland in deze periode doormaakte;
 - met behulp van twee beeldelementen uit te leggen hoe de tekenaar die verandering in de bron zichtbaar heeft gemaakt;
 - met behulp van twee beeldelementen uit te leggen wat de tekenaar met deze tekening wil zeggen.

Gebruik nogmaals bron 6.

Een stelling: 'Deze bron kan zowel uit een West-Duitse als uit een Oost-Duitse publicatie afkomstig zijn.'

- 2p **12** Beredeneer of deze stelling juist of onjuist is.

In juni 1953 besloten arbeiders in Oost-Berlijn te gaan staken voor verlaging van de productie-eisen, lagere voedselprijzen en vrije verkiezingen. Een journalist van een Duitstalige Amerikaanse radiozender in West-Berlijn besteedde aanvankelijk veel aandacht aan deze actie. Maar al gauw kreeg hij van de Amerikaanse regering te horen dat hij daar onmiddellijk mee moest ophouden.

- 2p **13** Leg uit:
- met behulp van een kenmerkend aspect, waarom de journalist veel aandacht besteedde aan het voornemen om te gaan staken en
 - waarom de Amerikaanse regering hem dat verbod.

Gebruik bron 7.

- 3p **14** Verklaar de titel van de prent aan de hand van twee elementen in de bron.

In 1949 werd de Comecon opgericht.

- 4p **15** Leg uit:
- wat de Comecon inhield;
 - of hij in de DDR een succes werd;
 - welke twee oorzaken zijn aan te wijzen voor dit succes of falen.

Gebruik bron 8.

Project Outline heeft waarschijnlijk nooit bestaan. Toch nam deze hoge ambtenaar het idee heel serieus.

- 3p **16** Geef drie verklaringen voor het serieus nemen van dit idee door in te gaan op:
- de houding van de BRD-regering ten opzichte van de DDR;
 - de internationale militaire situatie die sinds 1949 was gegroeid;
 - de binnenlandse situatie in de DDR op dat moment.

Gebruik nogmaals bron 8.

- 2p **17** Wat had de DDR-regering in 1959 al gedaan om de in de bron beschreven bedreigingen tegen te gaan:
- in de binnenlandse politiek;
 - in de buitenlandse politiek?

In 1948 reageerden de Verenigde Staten anders op de Blokkade van Berlijn dan zij in 1961 reageerden op de bouw van de Berlijnse Muur.

- 4p **18** Verklaar dit verschil door uit te leggen:
- wat de Blokkade van Berlijn inhield en hoe de Amerikanen daarop reageerden;
 - wat de bouw van de Berlijnse Muur inhield en hoe de Amerikanen daarop reageerden;
 - door welke politieke omstandigheid de Amerikanen zo anders reageerden.

 Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

BRON 5 Fragment uit een toespraak van Konrad Adenauer van 21 september 1949.

Het is nadrukkelijk de wens van de regering van de Bondsrepubliek om allereerst de grote sociale problemen aan te pakken. De regering is ervan overtuigd dat een gezonde politieke eenheid zich alleen kan ontwikkelen wanneer elk individu zeker weet dat hij optimaal de kans krijgt om in zijn levensonderhoud te voorzien. Pas als we erin slagen om van die miljoenen aangespoelde vluchtelingen gevestigde inwoners te maken door hen aan onderdak en werk te helpen, kan er in Duitsland sprake zijn van binnenlandse stabiliteit. [...] Om dit probleem op te lossen, is de hulp van de rest van de wereld nodig.

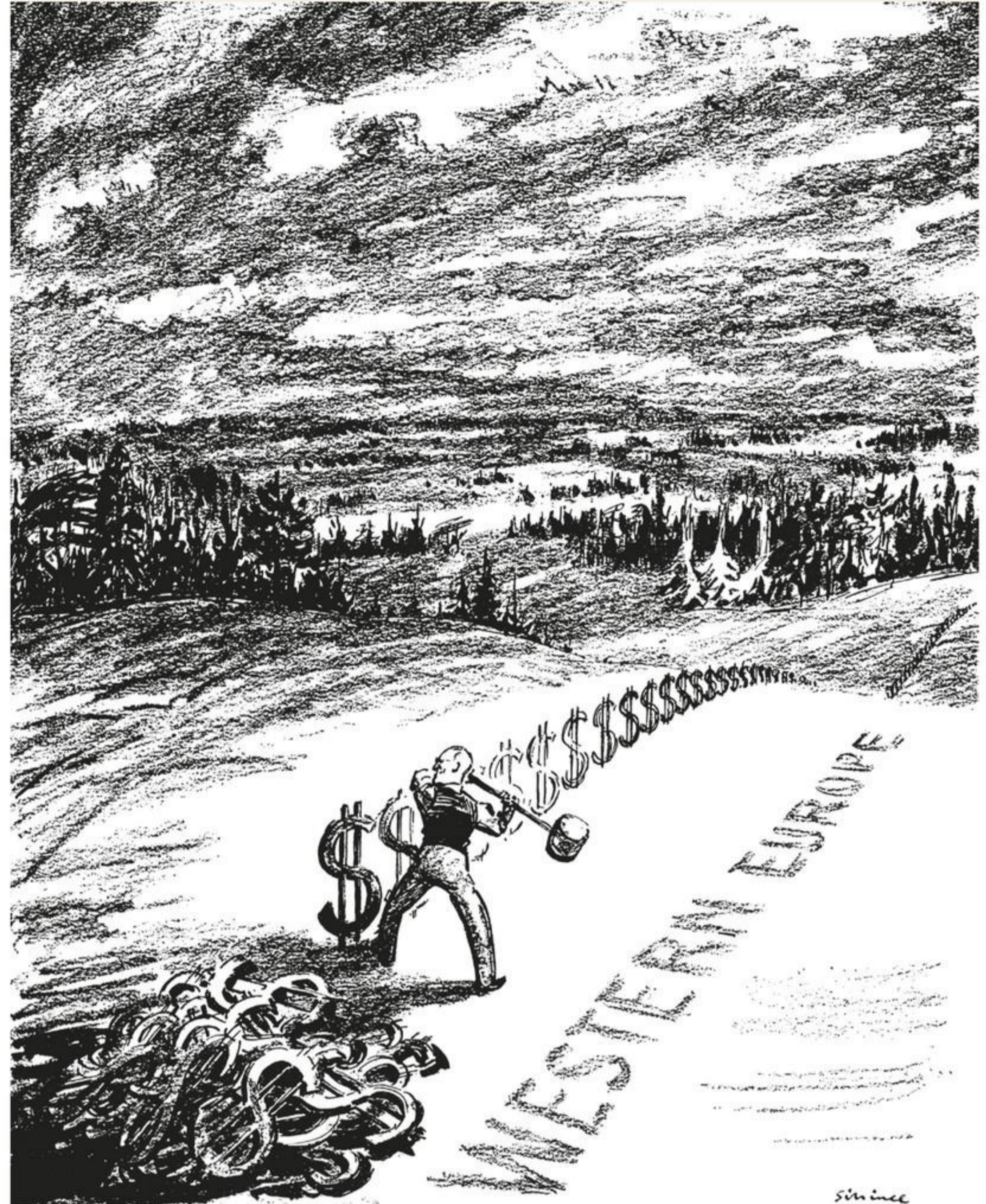
BRON 6 Deze tekening werd gemaakt door Fritz Meinhard en verscheen in 1949 in een Duits dagblad. De tweekoppige adelaar in het midden verbeeldt Duitsland. In de zak rechts zitten kanonnetjes waarmee de adelaar wordt gevoerd. Onder de bron staat: 'Zo zal hij moeten gedijen.'

„So muß er ja gedeihen!“

19. Oktober 1949

BRON 7 'De linie van Truman'. Cartoon uit 1947, verschenen in het Britse satirische tijdschrift *Punch*.

THE TRUMAN LINE

BRON 8 In 1959 ontving de DDR-regering een geheime nota met veiligheidsadviezen. In deze tekst waarschuwde een niet bij name bekende ambtenaar onder meer voor het project 'Outline'. Dat zou een West-Duits plan zijn om de DDR uit te schakelen. Het plan zou in West-Duitsland zijn ontdekt door een Oost-Duitse spion. De onbekende ambtenaar nam het plan serieus en adviseerde de DDR-regering de inzetbaarheid van het Oost-Duitse leger te verhogen. Dit is een gedeelte uit dit document.

Het Outline-project zal in drie fasen worden uitgevoerd, en wel:

- in de eerste fase psychologische oorlogvoering om de DDR te ondermijnen en de West-Duitse bevolking voor te bereiden op de agressie [van de BRD tegen de DDR];
- in de tweede fase het in gang zetten van contrarevolutionaire acties in de DDR met het doel een burgeroorlog te ontketenen;
- in de derde fase agressie tegen de DDR als begin van de uitvoering van agressieve plannen tegen [alle] socialistische landen.

2.3 De hereniging van Duitsland (1961-1991)

DEELCONTEXT

BRON 1 Auto's van de Oost-Duitse merken Trabant en Wartburg staan geparkeerd voor een modern gebouw in Oost-Berlijn. Op de gevel prijkt het DDR-logo. Moderne architectuur moest de stad de uitstraling van het socialistische arbeidersparadijs geven. In werkelijkheid was aan veel producten en diensten een groot tekort. (Foto uit 1989.)

Hoofdvraag

Wat verklaart de hereniging van de beide Duitslanden en hun succesvolle integratie in Europa (1961-1991)?

Kenmerkende aspecten

- ★ 45 De verdeling van de wereld in twee ideologische blokken in de greep van een wapenwedloop en de daaruit voortvloeiende dreiging van een atoomoorlog
- ★ 47 De eenwording van Europa
- ★ 48 De toenemende westerse welvaart die vanaf de jaren 60 van de 20e eeuw aanleiding gaf tot ingrijpende sociaal-culturele veranderingsprocessen

VOORKENNIS

- 1 Een feit: in 2004 werden onder andere Polen, Tsjechië en Slowakije lid van de Europese Unie.
 - a Bij welke naoorlogse ontwikkeling past dit feit? Noem het kenmerkend aspect.
 - b Dit feit laat ook zien dat aan een andere naoorlogse ontwikkeling een einde was gekomen. Welke ontwikkeling is dat? Noem het kenmerkend aspect en leg je antwoord uit.
- 2
 - a Verklaar waarom de welvaart in de DDR vanaf de jaren 1960 veel minder toenam dan in West-Europa.
 - b Als gevolg van de toenemende welvaart kwam in westerse samenlevingen een proces van individualisering op gang. Leg uit dat individualisering niet past bij de idealen van een communistische samenleving.

Eind jaren 1950 leek de deling van Europa en Duitsland definitief. Uit angst voor een atoomoorlog bemoeiden de grootmachten zich niet met gebeurtenissen in de invloedssfeer van de ander. In de hoop toch iets te kunnen veranderen aan de status quo in Duitsland zochten West-Duitse politici toenadering tot het Oostblok. Maar tot echte verandering kwam het pas eind jaren 1980, toen het communisme in het Oostblok ineens stortte en de Berlijnse Muur viel. Die gebeurtenis maakte een Duitse hereniging mogelijk.

Gedeeltelijke ontspanning

In het begin van de jaren 1960 liepen de spanningen tussen de Sovjet-Unie en de Verenigde Staten hoog op. Een conflict over Cuba dreigde zelfs uit te monden in een nucleaire oorlog. Uit vrees voor herhaling deden beide landen serieuze pogingen om de onderlinge relatie te verbeteren – met succes. Deze periode (1963-1979) wordt dan ook **detente** (ontspanning) genoemd.

Tegelijkertijd verbeterden ook de betrekkingen tussen Oost- en West-Duitsland. Dat gebeurde vooral vanaf 1969, toen Willy Brandt aantrad als West-Duitse bondskanselier en begon met zijn **Ostpolitik**. Tot dan toe had de BRD principieel geweigerd de DDR te erkennen. Maar volgens Brandt zou die opstelling nooit tot veranderingen leiden. Het maakte zelfs elk gesprek tussen de BRD en DDR onmogelijk. Bovendien zouden de DDR-leiders de bedoelingen van de BRD blijven wantrouwen. Brandt brak daarom met de oude politiek. Heel voorzichtig probeerde hij de relatie met de DDR en andere Oostblokstaten te verbeteren. Stapsgewijs hoopte hij een sfeer te scheppen waarin de DDR-leiders de burgers wat meer vrijheid durfden toe te staan. Uiteindelijk, zo hoopte hij, zouden beide delen van Duitsland zich vrijwillig herenigen. Deze nieuwe, meer respectvolle houding had resultaat. In 1972 erkenden de BRD en de DDR elkaar als gelijkwaardige staten in de internationale politiek.

Maar deze wederzijdse erkenning maakte nog geen eind aan de ideologische tegenstellingen tussen beide Duitslanden. Willy Brandt meende dat zijn **Ostpolitik** alleen mogelijk was als het Westen hem daarbij steunde; hij streefde dan ook naar meer Europese integratie en een hechte band met de Verenigde Staten. De nieuwe DDR-leider Erich Honecker stond weliswaar open voor verbetering van de betrekkingen, maar zag de deling tussen Oost- en West-Duitsland als definitief. De DDR bleef door en door communistisch.

Hervormingen in de Sovjet-Unie

Ondertussen was de Sovjet-Unie in grote economische problemen gekomen. Industrie en landbouw brachten in vergelijking met westerse bedrijven weinig op, terwijl de wapenwedloop met de Verenigde Staten het land veel geld kostte. Daardoor was de Sovjet-Unie vrijwel bankroet.

In 1985 kreeg de Sovjet-Unie een nieuwe leider: Michael Gorbatsjov. Om het communisme overeind te houden besloot hij direct tot enkele ingrijpende hervormingen:

- Een eerste hervorming was **glasnost**: er kwam meer ruimte voor persoonlijke vrijheid van meningsuiting en openheid van bestuur.
- Een tweede hervorming was **perestrojka**. Daaronder verstond Gorbatsjov hervormingen die moesten leiden tot meer politieke en economische vrijheid, waaronder het toelaten van meer marktwerking.
- Ook liet Gorbatsjov de **Brezjnevdoctrine** (uit 1968) los. Deze communistische tegenhanger van de Trumandocctrine hield in dat de Sovjet-Unie zou ingrijpen als een ander communistisch land democratisch of kapitalistisch wilde worden. Gorbatsjov besloot dat de Sovjet-Unie zich voortaan afzijdig zou houden. Dit besluit betekende dat de Sovjet-Unie kon bezuinigen op het leger. Bovendien verbeterden hierdoor de relaties met het Westen. Dat was belangrijk voor het slagen van de politiek van Gorbatsjov.

Dit alles zette een reeks van onverwachte gebeurtenissen in gang. In alle Oostbloklanden ontstond eind jaren 1980 een nieuwe roep om democratie. Het verzet begon in Polen en Hongarije. Onder druk van de bevolking besloten de communistische regimes in beide landen tot democratische hervormingen. Hongarije besloot zelfs de grens met Oostenrijk officieel open te zetten. Doordat de Sovjet-Unie niet ingreep, kwamen ook de communistische regimes in de andere landen onder druk te staan. Al snel gingen landen in Oost-Europa hun eigen weg, los van Moskou. ★ 45

Deze gebeurtenissen waren een onbedoeld gevolg van de hervormingen van Gorbatsjov. In 1991 werd hij gedwongen om af te treden. Met zijn aftreden kwam er ook een einde aan het communistische bewind in de Sovjet-Unie. Sommigen zien dit als het officiële einde van de Koude Oorlog, anderen zien 1989 als eindjaar, vanwege gebeurtenissen die in dat jaar in Duitsland plaatsvonden.

BRON 2 Amerikaanse spotprent van Edmund Valtman uit 1991. Gorbatsjov kijkt naar de restanten van de communistische hamer en sikkel, die als gevolg van zijn beleid in stukken ligt.

Hereniging van de Duitslanden

In de DDR was de regering niet blij met de nieuwe koers van Gorbatsjov. De leiders wisten dat de bevolking ontevreden was over het gebrek aan welvaart en vrijheid. Veel Oost-Duitsers zagen het leven in West-Duitsland via de West-Duitse radio en televisie, die ook in Oost-Duitsland te ontvangen waren. De DDR-regering vreesde dat meer vrijheid weleens het einde zou kunnen inluiden van het communisme in hun land. ★ 48 Pogingen om de bestaande toestand te handhaven liepen echter op niets uit. In 1989 groeide het verzet onder de bevolking uit tot een massale protestbeweging voor politieke hervormingen. Bovendien vluchtten veel inwoners via enkele andere Oostbloklanden naar het Westen, onder meer via Hongarije. Onder druk van deze gebeurtenissen besloot de DDR-regering op 9 november 1989 om vrij verkeer tussen Oost- en West-Berlijn toe te staan. Hiermee was de **val van de Berlijnse Muur** een feit. Ook zagen de leiders van de DDR zich gedwongen politieke en economische hervormingen door te voeren. Zij kregen immers geen steun meer uit Moskou. Staatsbedrijven maakten plaats voor kapitalistische ondernemingen en er kwamen vrije en democratische verkiezingen. De nieuwe regering voerde onderhandelingen met de BRD over hereniging. Die kwam tot stand in (oktober) 1990: de DDR hief zichzelf op en sloot zich aan bij de Bondsrepubliek. Berlijn werd de hoofdstad van het herenigde Duitsland.

Problemen

De hereniging van de beide Duitslanden verliep niet zonder slag of stoot. Veel landen in Europa, waaronder Frankrijk, Groot-Brittannië en Nederland, wilden eigenlijk geen herenigd Duitsland. Zij vreesden dat het

Europa economisch en politiek zou gaan overheersen. De toenmalige bondskanselier, Helmut Kohl, begreep dat sentiment. Daarom zocht hij instemming van Frankrijk voor deze hereniging en voor zijn wens de Europese samenwerking uit te breiden met landen uit het voormalige Oostblok. ★ 47 De Fransen steunden uiteindelijk beide wensen in ruil voor de invoering van de euro, een gezamenlijke munt. De invoering van zo'n Europese munt betekende dat Duitsland zijn eigen, sterke munt moest opgeven, waardoor de Duitse economie nog nauwer verbonden raakte met andere Europese economieën. Afspraken over de euro en verdere Europese integratie werden kort hierna vastgelegd en vormden de basis van de **Europese Unie (EU)**.

Ook in het herenigde Duitsland zelf waren er de nodige problemen te overwinnen. De Oost-Duitsers hadden lange tijd onder het communisme geleefd. Daardoor bestonden er grote politieke, economische en culturele verschillen tussen Oost en West. Duitsland investeerde veel geld in de voormalige Oost-Duitse economie. Maar na ruim dertig jaar zijn de verschillen tussen beide 'Duitslanden' nog steeds merkbaar.

Ondertussen kreeg Duitsland ook te maken met andere problemen. Net als in andere West-Europese landen was in Duitsland sprake van een sterk toegenomen immigratie. Daarbij ging het om arbeidsmigranten uit het Middellandse Zeegebied en het voormalige Oostblok en om vluchtelingen uit oorlogsgebieden, waaronder Syrië. Vooral in de voormalige DDR leidde dat tot veel weezin. Vanwege het Duitse verleden waren protesten tegen de toelating van niet-westerse immigranten een extra grote uitdaging voor de Duitse democratie.

BRON 3 Oost- en West-Duitsers vieren gezamenlijk nieuwjaarsdag op de Berlijnse Muur. Op de achtergrond staat de Brandenburger Tor, een 18e-eeuwse stadspoort op de grens van Oost- en West-Berlijn, die uitgroeide tot het symbool van de Duitse eenheid. (Foto genomen op 1 januari 1990.)

BRON 4 Spotprent uit 1990 van Jos Collignon uit *de Volkskrant*. De man links is bondskanselier Helmut Kohl, die een toespraak over de Duitse eenheid voorbereidt. De zin 'Wollt Ihr die totale Einheit?' (Wilt u volledige eenheid?) lijkt op een beroemde uitspraak van een Duitse minister tijdens de Tweede Wereldoorlog: 'Wollt Ihr den totalen Krieg?' (Wilt u een allesomvattende oorlog?) Rechts zit de Duitse minister van Buitenlandse Zaken, Hans-Dietrich Genscher, die zich realiseert dat de andere Europese landen niet zo blij zullen zijn met een groot en machtig Duitsland.

VRAGEN

- 3 Een stelling: 'De *Ostpolitik* van Willy Brandt was een succes.'
Geef een argument vóór en een argument tegen deze stelling.
- 4 **a** Nadat Michael Gorbatsjov de leiding had gekregen over de Sovjet-Unie, voerde hij drie belangrijke hervormingsmaatregelen door.
Welke maatregelen waren dat en wat hielden ze in?
b De leiders van West-Duitsland reageerden positief op de hervormingen van Gorbatsjov, maar in Oost-Duitsland keurde de regering zijn beleid af.
Waarom reageerden de regeringen zo verschillend?
- 5 **a** Leg uit welke rol de Sovjet-Unie en Hongarije speelden bij de val van de Berlijnse Muur.
b Noem twee politiek-bestuurlijke gevolgen en één economisch gevolg van de val van de Berlijnse Muur voor de DDR.
- 6 De wapenwedloop tijdens de Koude Oorlog was een indirecte oorzaak van de ondergang van de DDR.
Leg dit uit.
- 7 De ondergang van het communistische bestuur in landen in Midden- en Oost-Europa had voor Europa verschillende gevolgen. De hereniging van Duitsland was er daarvan één.
a Noem twee andere gevolgen die verband houden met het kenmerkend aspect 'de eenwording van Europa'.
b Verdere Europese integratie nam het bezwaar van een aantal Europese landen tegen een Duitse hereniging weg.
Leg dat uit.
- 8 De laatste zin van de leertekst luidt: 'Vanwege het Duitse verleden waren protesten tegen de toelating van niet-westerse immigranten een extra grote uitdaging voor de Duitse democratie.'
Bedenk wat met deze zin wordt bedoeld.
- 9 Maak een tijdbalk waarop de politiek-bestuurlijke geschiedenis van Duitsland tussen 1918 en 2000 zichtbaar wordt. Doe het zo:
 - Maak een tijdbalk op schaal.
 - Geef de verschillende politiek-bestuurlijke perioden bijvoorbeeld met kleuren aan en geef elke periode een naam, bijvoorbeeld 'Republiek van Weimar'.
 - Schrijf de namen van de volgende Duitse politici op de juiste plek boven de balk: Adenauer, Brandt, Hitler, Honecker, Kohl, Ulbricht.
 - Noem bij elke periode minstens één belangrijke gebeurtenis.

EXAMENVRAGEN

Hieronder staan gebeurtenissen uit de wereldgeschiedenis van 1961 tot 1991.

- A De BRD en de DDR erkenden elkaar na jarenlange toenadering als gelijkwaardige staten.
- B De Sovjet-Unie nam officieel afscheid van de Brezjnevdoctrine.
- C De Hongaarse regering stond toe dat mensen uit het Oostblok naar Oostenrijk reisden.
- D In de relaties tussen Oost en West begon een periode van detente.
- E Michael Gorbatsjov trad af als leider van de Sovjet-Unie.
- F Oost-Duitse burgers mochten voortaan vrij naar het Westen reizen.

- 2p **10** Zet ze in de juiste chronologische volgorde, van vroeger naar later. Noteer alleen de letters.

De detente tussen de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie vertoont overeenkomsten met de *Ostpolitik* van Willy Brandt, maar er zijn ook verschillen.

- 2p **11** Leg beide delen van de bewering uit door:
- eerst uit te leggen waarin de detente en de *Ostpolitik* op elkaar leken;
 - daarna uit te leggen dat de detente uiteindelijk een ander doel had dan de *Ostpolitik*.

Gebruik bron 5.

Wilczynski verweert zich in deze bron tegen het verwijt dat de DDR een totalitair regime heeft. Zijn verweer kan worden beschouwd als propaganda.

- 3p **12** Licht dit toe door:
- uit te leggen wat een totalitair regime is,
 - aan te geven met welk argument Wilczynski zich verdedigt tegen dit verwijt en
 - op basis daarvan uit te leggen waarom je deze bron kunt beschouwen als propaganda.

Gebruik nogmaals bron 5.

Als westerse politici op dit soort teksten reageerden, wezen ze vaak op het bestaan van de Berlijnse Muur.

- 2p **13** Leg uit waarom ze dat deden.

Gebruik bron 6.

Deze cartoon laat een onbedoeld gevolg zien van de politiek die Gorbatsjov voerde.

- 4p **14** Leg uit:
- welke positie Gorbatsjov toen had;
 - wat zijn politiek van perestrojka inhield;
 - welk onbedoeld gevolg die politiek volgens de tekenaar had;
 - dat het bedoelde gevolg van die politiek volgens de tekenaar niet bereikt werd.

Gebruik bron 7.

In 1990 werd in Berlijn het Stasimuseum geopend. Dit museum geeft een overzicht van de geschiedenis en werkzaamheden van de Staatssicherheidsdienst.

- 2p **15** Verklaar:
- waarom dit museum er juist op dat moment kwam en
 - waarom het voor een inwoner van Oost-Berlijn interessant kon zijn om de hier afgebeelde werkkamer te bezoeken.

Gebruik bron 8.

- 2p **16** Beredeneer:
- waarom Kohl in deze bron niet onomwonden zegt dat staten in Midden-, Oost- en Zuidoost-Europa volgens hem lid moeten worden van de Europese Gemeenschap en
 - waarom sommige Duitse burgers tientallen jaren na de Duitse hereniging stevige kritiek hadden op het in de bron voorgestelde beleid.

Gebruik bron 3 en nogmaals bron 7.

De bronnen passen elk bij een ander kenmerkend aspect uit de 20e eeuw.

- 2p **17** Noem bij elke bron een ander bijpassend kenmerkend aspect en licht je antwoord toe.

 Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

BRON 5 In 1976 schreef de Oost-Duitse journalist Klaus Wilczynski in een DDR-krant een artikel over de vraag ‘Wat verstaan wij onder mensenrechten?’. Hieruit enkele gedeelten.

Laat me [...] beginnen met een duidelijke stelling: alleen in het socialisme* bestaan mensenrechten, en alleen in het socialisme kunnen die volledig tot hun recht komen. [...]

[Marx heeft het voortreffelijk gezien.] Wie wordt uitgebuit – en dat is in het kapitalisme het merendeel van de werkenden – is sterk beperkt in zijn persoonlijke vrijheid, in het fundamentele recht op de opbrengst van zijn arbeid. Sterker nog: wie, zoals past bij het wezen van de kapitalistische productiewijze, zijn arbeidskracht moet verkopen om überhaupt te kunnen leven, kan niet vrij zijn. [...] Het allereerste recht is het recht op leven. En zelfs dat recht gunt het kapitalisme de mens niet: door oorlog, werkloosheid, armoede, honger en ondervoeding. [...]

[De mensenrechtenverklaring van de Verenigde Naties kent dertig artikelen.] Buiten de socialistische wereld is daarvan bijna geen enkel helemaal verwezenlijkt. Bij het recht op vrijheid is bijvoorbeeld sprake van het recht van mensen op gelijke vrijheid, los van ras, huidskleur, politieke overtuiging en nationale of sociale afkomst. De multimiljonair en de loonarbeider hebben in elk geval al niet dezelfde vrijheid. Ook de Griekse gastarbeider en zijn Nederlandse baas hebben dat niet. [...]

Kortom: mensenrechten zijn het recht van alle mensen op een menswaardig leven zonder onzekerheid. En dat is in de DDR gewaarborgd.

* ‘Socialisme’ betekent hier: communisme.

BRON 6 Cartoon van Nicholas Garland uit de Britse krant *The Independent* (15 februari 1990). Op de boom staat ‘Duitse hereniging’, de zaiende boer is Michael Gorbatsjov; op zijn tas met zaad staat ‘perestrojka’.

BRON 7 Een onderdeel van het Stasimuseum in Berlijn: de werkkamer van Erich Mielke, de man die vanaf 1957 meer dan dertig jaar leiding gaf aan de Staatssicherheidsdienst.

BRON 8 Fragment uit een toespraak van Helmut Kohl, kort na de val van de Berlijnse Muur.

De Europese Gemeenschap staat nu voor de uitdaging om open en flexibel te zijn en hervormingsgezinde staten in Midden-, Oost- en Zuidoost-Europa de hand te reiken. [...] [De Duitse regering] kan zich heel goed voorstellen dat met deze hervormingsgezinde staten bepaalde vormen van samenwerking zullen ontstaan die de economieën van deze landen zullen voorbereiden op [het lidmaatschap van] de Europese Gemeenschap en die zodoende behulpzaam zullen zijn bij het opheffen van de economische en sociale verschillen in ons werelddeel. Dit is een van de belangrijkste vraagstukken die we moeten oplossen, als we willen dat het Europa van morgen een gemeenschappelijk Europa zal zijn.

Epiloog

• BETEKENIS VOOR NU

BRON 1 De Duitse regeringsleider Olaf Scholz laat zich in augustus 2022 de werking uitleggen van Duits luchtafweergeschut, bestemd voor Oekraïne. Enkele maanden eerder had de Russische inval in Oekraïne zijn regering voor een probleem geplaatst: kon Duitsland Oekraïne steunen met zware wapens? Dat lag gevoelig, gezien het oorlogszuchtige naziverleden. Scholz besloot dat toch te doen, tot boosheid van Duitse demonstranten, die hem uitscholden voor *Kriegstreiber* (oorlogshitser).

Duitsland – een gewantrouwde grootmacht

Een context over de Duitse geschiedenis ... waarom is dat? Is de Franse, Amerikaanse of Turkse geschiedenis niet net zo interessant of belangrijk? Ongetwijfeld. Toch is in het Nederlandse eindexamenprogramma gekozen voor Duitsland.

Dat is niet zonder reden. De Bondsrepubliek is dé grootmacht van de Europese Unie. Dat komt vooral door haar ijzersterke economie. Landen als Nederland profiteren daar enorm van. In de Europese politiek kan niemand om Duitsland heen.

Tegelijkertijd ligt de positie van Duitsland nog steeds gevoelig. Als dit land zijn macht iets te nadrukkelijk laat gelden, leidt dat onmiddellijk tot wantrouwen – en niet alleen bij de Duitse pacifisten uit 2022. Als je die gevoeligheid wilt begrijpen, moet je iets weten over de geschiedenis van de Bondsrepubliek en Europa. Meer dan in welk land ook kwamen in Duitsland de krachten van de moderne tijd – nationalisme, industriële oorlogvoering, antidemocratische sentimenten en racisme – samen in een giftige cocktail. De jaren 1933-1945 vormen het absolute dieptepunt van de Europese geschiedenis, met vele miljoenen slachtoffers.

Toen de nationaalsocialistische nachtmerrie was afgelopen, was iedereen het erover eens dat dit monster niet nog eens de kop mocht opsteken. Het moest worden getemd. Wrang genoeg was juist die gedachte een argument voor de stichting van een nieuwe, ‘anti-fascistische’, maar totalitaire staat in het oosten van

Duitsland. Inmiddels leven alle Duitsers weer in vrijheid, dankzij de ineenstorting van het communisme. Maar ook deze geschiedenis heeft diepe sporen nagelaten: nog altijd loopt er een denkbeeldige grens door het land, tussen een welvarend westen en een armoedig en gefrustreerd oosten.

In het westen hebben de Duitsers hard gewerkt aan de vestiging van een vrij en democratisch land. Voor een groot deel is dat gelukt. Al meer dan zeventig jaar is de Bondsrepubliek een keurige democratie, die zich internationaal veel behoedzamer opstelt dan je op grond van haar economische macht zou verwachten. De fouten uit het verleden zijn ruiterlijk erkend. Hoewel er altijd tegengeluiden zijn, is de vreemdelingenhaat er minder dan in menig ander Europees land.

En toch leven de Duitsers nog steeds in de schaduw van hun verleden. Het is belangrijk te weten waarom.

OPDRACHT

Mensen zien vaak overeenkomsten tussen de geschiedenis van het nazisme en ontwikkelingen in hun eigen tijd.

- a** Bedenk of zoek één of twee voorbeelden van zulke historische parallellen.
- b** Wat vind jij van dit soort vergelijkingen? Is het goed om die te trekken? Of maken we dan misbruik van de geschiedenis? Zet je argumenten vóór en/of tegen op een rijtje.

Afsluiting

Samenvatten

OPDRACHT

Vat de historische context Duitsland samen met behulp van dit kolommenschema. Neem het schema over op papier en vul het verder in. Je begint met de titel van deze historische context. Daarna schrijf je telkens

eerst de titel van een deelcontext op en vervolgens de eerste tussenkop. De leertekst onder elke tussenkop is onderverdeeld in alinea's die ingaan op verschillende onderdelen (aspecten) van het beschreven onderwerp. Deze aspecten schrijf je op in de derde kolom. Een aspect kan soms ook meerdere alinea's beslaan. Ben je klaar met een stukje leertekst? Dan ga je naar de tekst bij de volgende tussenkop. Zo vat je de deelcontexten samen.

DUITSLAND IN EUROPA 1918-1991			
Deelcontext	Tussenkop	Aspect	Uitleg
1 Opkomst van nazi-Duitsland 1918-1945	Republiek van Weimar	Situatie 1918	
		Oorzaken instabiliteit	
		Economie	
	Opkomst nationaalsocialisme	Beloftes NSDAP	
		Machtsgreep	
	Gevolgen voor Duitsland	Totalitair regime	
		<i>Volksgemeinschaft</i>	
	Gevolgen voor Europa	Aanloop oorlog	
		Gevolgen oorlog	
	2 Duitsland na de oorlog 1945-1961	Duitsland na de oorlog	Moreel
Economisch			
Sociaal			
Politiek			
Twee invloedssferen in Europa			
3 De hereniging van Duitsland 1961-1991	Gedeeltelijke ontspanning		

Duitsland in kaarten

In de Tweede Wereldoorlog veroverden nazi-Duitsland en zijn bondgenoten bijna heel Europa. Maar de Sovjet-Unie sloeg terug en verdreef de Duitsers weer, terwijl de westerse geallieerden landden in Frankrijk. Het Westen moest toestaan dat de oostgrens van de Sovjet-Unie ver naar het westen opschoof en dat Stalin een gordel van vazalstaten creëerde. Zo ontstonden er in Europa twee invloedssferen. Onder invloed van de Koude Oorlog werd Duitsland op eenzelfde manier opgedeeld. Deze situatie werd bevestigd door de oprichting van de BRD en de DDR, die behoorden tot respectievelijk de invloedssfeer van het Westen en die van de Sovjet-Unie. Na de ineenstorting van het communisme sloot de DDR zich in 1990 weer aan bij de BRD. Doordat Duitsland lid bleef van de NAVO en de Europese Unie en doordat veel voormalige Oostbloklanden zich bij deze westerse instellingen aansloten, nam de Russische invloed in Europa sterk af.

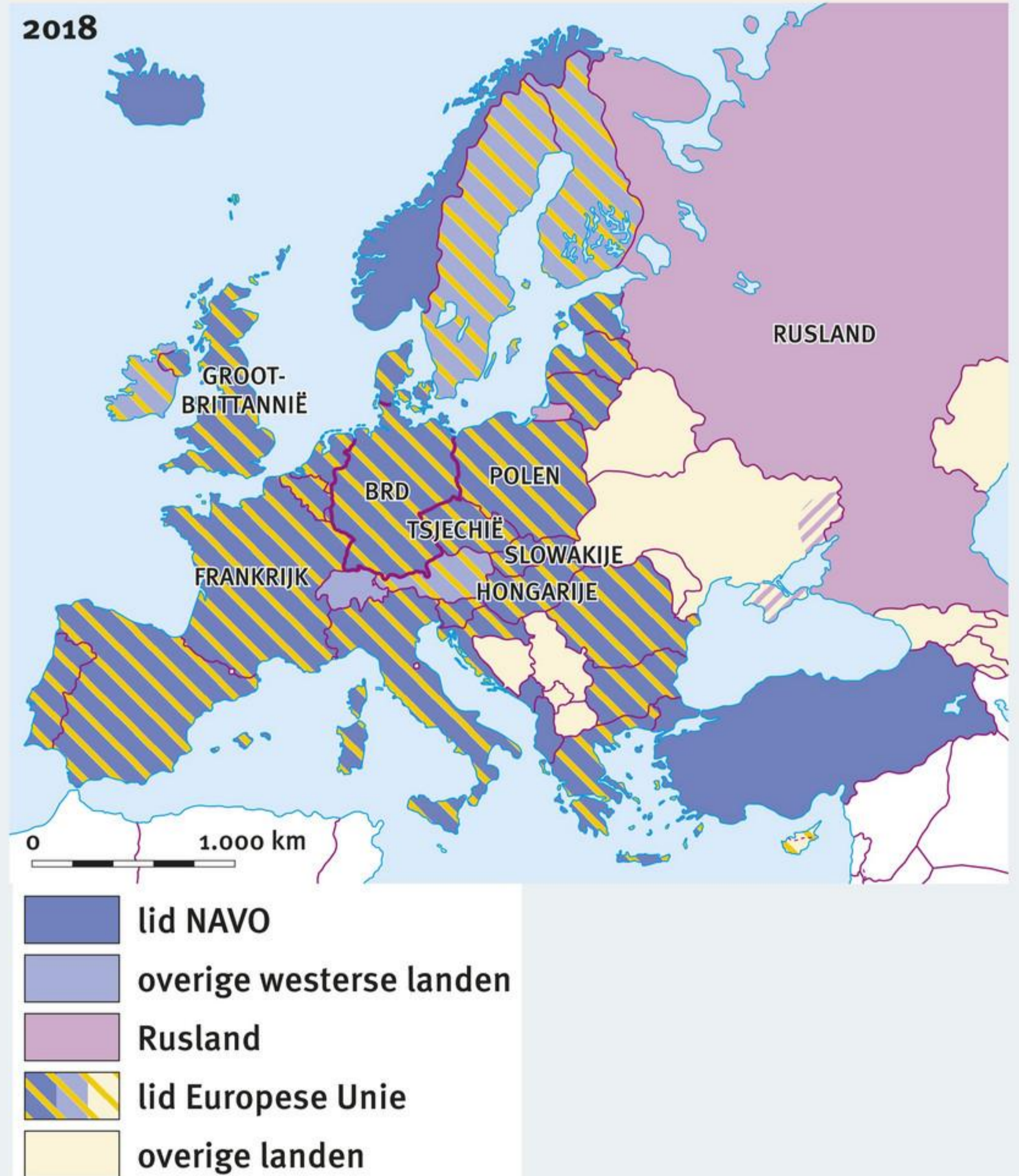
BRON 1 Europa in 1939.

BRON 2 Europa in 1955.

BRON 3 Europa in 2018.

Personen

Konrad Adenauer (1876-1967)

Christendemocratische politicus, de eerste democratisch gekozen bondskanselier van de BRD (1949-1963). Adenauer richtte zich in de jaren 1950 op de economische wederopbouw van West-Duitsland. In zijn buitenlandpolitiek realiseerde hij een snelle integratie van de BRD binnen de westerse invloedssfeer en de Europese Gemeenschap. Hij gold als fel tegenstander van het communisme en de Sovjet-Unie. De BRD zag hij als de enige legitieme vertegenwoordiger van het gehele Duitse volk. Hij erkende de DDR niet als staat.

Jozef Stalin (1878-1953)

Leider van de Communistische Partij van de Sovjet-Unie (1928-1953). Hij ontwikkelde zich tot een meedogenloze alleenheerser in een totalitair systeem. In de Tweede Wereldoorlog breidde hij de invloedssfeer van de Sovjet-Unie ver uit. Hij hielp in de DDR een volksdemocratie aan de macht.

Adolf Hitler (1889-1945)

Rijkskanselier van Duitsland (1933-1945) (vanaf 1934 Führer, 'leider'). Uit frustratie over de Duitse nederlaag tijdens de Eerste Wereldoorlog werd de jonge Hitler lid (en vanaf 1921 partijleider) van een fel nationalistische partij, de latere NSDAP. In de crisisjaren kreeg hij veel Duitsers achter zich, waardoor hij in 1933 rijkskanselier kon worden. Hij schafte de democratie af, ontwikkelde zich tot een gewelddadige dictator en begon een nieuwe wereldoorlog. In Duitsland bleef hij lange tijd populair door successen in binnen- en buitenland (de bestrijding van de werkloosheid, het ongedaan maken van het Verdrag van Versailles). Uiteindelijk pleegde hij zelfmoord.

Walter Ulbricht (1893-1973)

Voorzitter van de communistische partij van de DDR en daarmee feitelijk het DDR-staatshoofd (1950-1971). Ulbricht volgde een Moskougetrouwe lijn. Onder hem werd de DDR een communistische dictatuur naar model van de Sovjet-Unie. Hij onderdrukte een volksopstand in 1953 en gaf in samenspraak met de Sovjet-Unie het bevel tot de bouw van de Berlijnse Muur in 1961.

Erich Honecker (1912-1994)

Leider van de DDR (vanaf 1971) tot enige weken voor de val van de Berlijnse Muur in 1989. Hij keerde zich tegen de hervormingen van Gorbatsjov. In 1989 vroeg hij de Sovjet-Unie hulp om de grote opstanden in Oost-Duitsland neer te slaan, maar Gorbatsjov weigerde. Kort daarna dwong de communistische partij hem tot aftreden en begon zij met hervormingen.

Willy Brandt (1913-1992)

Duitse sociaaldemocratische politicus en bondskanselier (1969-1974). Met zijn *Ostpolitik* zocht hij toenadering tot de DDR en de rest van het Oostblok. Toch bleef hij ook stevig vasthouden aan het westerse bondgenootschap en zette hij zich actief in voor verdere Europese integratie.

Helmut Kohl (1930-2017)

Christendemocratische bondskanselier van West-Duitsland (1981-1990) en de eerste bondskanselier van het herenigde Duitsland (1990-1998). Bij Frankrijk zocht hij steun voor de hereniging van Duitsland. Daarvoor accepteerde hij de invoering van de euro.

Michael Gorbatsjov (1931-2022)

Leider van de Communistische Partij van de Sovjet-Unie (1985-1991). Hij probeerde het communistische systeem in zijn land te redden door het te hervormen (glasnost en perestrojka). Dat mislukte en onder zijn leiding stortte het communisme in.

Jaartallen

2.1 Opkomst van nazi-Duitsland (1918-1945)

- 1919 Verdrag van Versailles
- 1929 Amerikaanse beurskrach
- 1933 Hitler rijkskanselier; Rijksdagbrand; machtigingswet
- 1938 Conferentie van München
- 1939 Duitse inval in Polen; begin van de Tweede Wereldoorlog

2.2 Duitsland na de oorlog (1945-1961)

- mei 1945 Duitsland geeft zich onvoorwaardelijk over
- 1948 Blokkade van Berlijn
- 1949 Oprichting van de BRD en de DDR
- 1953 Mislukte opstand in de DDR
- 1961 Bouw van de Berlijnse Muur

2.3 De hereniging van Duitsland (1961-1991)

- 1972 BRD en DDR erkennen elkaar als gelijkwaardige staten
- 1985 Gorbatsjov begint hervormingen in de Sovjet-Unie
- 1989 Protestbewegingen in de DDR; val van de Berlijnse Muur
- 1990 Hereniging van Duitsland
- 1991 Einde communistisch bewind in de Sovjet-Unie

Begrippen

2.1 Opkomst van nazi-Duitsland (1918-1945)

antisemitisme

Haat tegen en/of discriminatie van Joden.

appeasementpolitiek

De buitenlandse politiek van Groot-Brittannië en Frankrijk in de jaren 1930, die erop was gericht een oorlog met Duitsland te voorkomen door steeds toe te geven aan de wensen en eisen van Hitler. Letterlijk: 'verzoeningspolitiek'.

arbeidsdienst

De gedwongen tewerkstelling van arbeiders uit de bezette gebieden in de Duitse oorlogsindustrie.

beurskrach

Massale en plotselinge ineenstorting van de koersen op een aandelenbeurs; in het bijzonder het inzakken van de beurs van New York in 1929, waardoor een wereldwijde economische crisis ontstond.

communisme

Stroming binnen het socialisme die het lot van de arbeidersklasse wil verbeteren door middel van een revolutie, die moet leiden tot een klasseloze samenleving en gemeenschappelijk bezit van de productiemiddelen.

Dawesplan

Plan (uit 1924) van een internationale commissie onder leiding van de Amerikaan Charles Dawes dat gericht was op verlichting van de Duitse herstelbetalingen aan de geallieerden. Volgens dit plan mocht Duitsland ook buitenlands geld lenen om zijn economische crisis te bestrijden.

dolkstootlegende

Complottheorie die de schuld voor het verlies van de Eerste Wereldoorlog bij de regering van de Republiek van Weimar neerlegde.

geallieerden

In de Eerste en Tweede Wereldoorlog: bondgenoten tegen Duitsland, vooral Groot-Brittannië, Frankrijk, Rusland/de Sovjet-Unie en de Verenigde Staten.

herstelbetaling

Een vergoeding (in geld of in goederen) voor geleden oorlogsschade.

machtigingswet

Een wet waarbij het parlement (een deel van) zijn bevoegdheden overdraagt aan de regering, zodat die zonder democratische controle een crisissituatie kan oplossen.

nazificatie

Het streven van de nationaalsocialisten om een vrije samenleving om te vormen tot een maatschappij die is gebaseerd op nationaalsocialistische beginselen, onder meer met behulp van propaganda.

NSDAP

Nationaalsocialistische Duitse Arbeiderspartij: Duitse nationalistische en racistische politieke partij die (van 1920 tot 1945) streefde naar verbetering van de toestand van het Duitse volk door middel van sterk politiek leiderschap, afschaffing van de vrijheid van meningsuiting en de democratie en door maatschappelijke uitsluiting van bepaalde groepen, onder wie Joden.

parlementaire democratie

Politiek stelsel waarin een democratisch gekozen parlement de hoogste macht heeft.

propaganda

Politieke reclame om mensen te overtuigen van en te laten gehoorzamen aan de ideeën van een bepaalde persoon of partij.

rechtsstaat

Een staat waarin wetten de staatsmacht inperken en burgers verzekerd zijn van eerlijke rechtspraak, vrijheid van meningsuiting, vakbondsvrijheid en dergelijke.

Republiek van Weimar (ook: Weimarrepubliek)

De Duitse democratische republiek die begon met de nieuwe grondwet (van 1919) en eindigde met de machtsovername door Adolf Hitler in 1933.

Rijksdagbrand

De brand die (in 1933) het Duitse parlamentsgebouw in Berlijn verwoestte.

totalitair regime

Een regering die bijna de volledige controle heeft over het dagelijks leven van mensen in politiek, cultureel, godsdienstig, sociaal en economisch opzicht.

Verdrag van Versailles

Vredesverdrag van de Eerste Wereldoorlog, in 1919 gesloten tussen de geallieerden en Duitsland. In dit verdrag werd onder meer bepaald dat Duitsland grondgebied moest afstaan en herstelbetalingen aan de geallieerden moest doen.

verzoeningspolitiek

Buitenlands beleid van Duitsland (vanaf 1923) dat gericht was op herstel van de verhoudingen met de buurlanden.

Volksgemeinschaft

Onder nationaalsocialisten populaire aanduiding voor een ideale, harmonieuze en 'raszuivere' samenleving. Letterlijk: 'volksgemeenschap'.

2.2 Duitsland na de oorlog (1945-1961)

Berlijnse Muur

De muur tussen Oost- en West-Berlijn die moest voorkomen dat DDR-burgers via West-Berlijn naar het Westen vluchtten. Deze muur heeft bestaan van 1961 tot en met 1989.

Blokkade van Berlijn

De afsluiting van West-Berlijn in 1948 door Stalin, waarop de geallieerden reageerden met een luchtbrug.

Bondsrepubliek Duitsland (BRD)

Tot 1990: West-Duitsland, het kapitalistische en democratische Duitsland dat na de Tweede Wereldoorlog werd opgericht. Sinds 1990: het herenigde Duitsland.

Comecon

Economisch samenwerkingsverband tussen communistische landen onder leiding van de Sovjet-Unie.

Duitse Democratische Republiek (DDR)

Tot 1990: Oost-Duitsland, het communistische Duitsland dat na de Tweede Wereldoorlog werd opgericht; na de ondergang van het communisme herenigd met de Bondsrepubliek Duitsland.

Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal (EGKS)

De eerste supranationale organisatie voor economische samenwerking in Europa, in 1951 opgericht door zes Europese landen om te zorgen voor meer stabiliteit in Europa.

Heimatvertriebene

Duitstalige inwoners van Centraal- en Oost-Europa die daar na de Tweede Wereldoorlog door de plaatselijke bevolking werden verjaagd en toen naar Duitsland vluchtten.

invloedssfeer

Gebied waar een van de twee wereldmachten tijdens de Koude Oorlog (de Verenigde Staten of de Sovjet-Unie) militair, economisch en ideologisch dominant was. Ook wel 'ideologisch machtsblok' genoemd.

Koude Oorlog

De permanente oorlogsdreiging tussen 1945 en 1991 tussen het communistische Oosten onder leiding van de Sovjet-Unie en het kapitalistische Westen onder leiding van de Verenigde Staten; beide blokken streden wereldwijd om invloed.

Marshallplan (ook: Marshallhulp)

Economisch hulpplan van de Verenigde Staten om Europa na de Tweede Wereldoorlog economisch weer op de been te krijgen.

Noord-Atlantische Verdragsorganisatie (NAVO)

Militair bondgenootschap tussen westerse landen die hebben afgesproken dat als een van de lidstaten wordt aangevallen, de andere militair te hulp zullen schieten.

Oostblok

Verzamelnaam voor de Sovjet-Unie en de landen in Centraal- en Oost-Europa die onder de invloedssfeer van de Sovjet-Unie vielen.

planeconomie

Economisch systeem waarbij de staat volgens een meerjarenplan bepaalt wat en hoeveel er wordt geproduceerd.

Staatssicherheidsdienst

De Oost-Duitse veiligheidsdienst die de taak had om mensen te bespioneren en de vijanden van het communistische systeem uit te schakelen. Vaak afgekort tot Stasi.

Trumandoctrine

Amerikaanse politiek tijdens de Koude Oorlog die erop was gericht te voorkomen dat het communisme zich zou verspreiden en waarbij Amerikaanse steun werd verleend aan landen die door het communisme werden bedreigd.

volksdemocratie

De communistische variant van een democratie: bij verkiezingen kunnen de burgers alleen hun stem uitbrengen op kandidaten die zijn goedgekeurd door de communistische partij.

Warschaupact

Militair bondgenootschap onder leiding van de Sovjet-Unie, dat (in 1955) werd opgericht om het communisme in de lidstaten gezamenlijk te verdedigen.

Wirtschaftswunder

Het snelle herstel van de West-Duitse economie in de jaren 1950. Letterlijk: 'economisch wonder'.

2.3 De hereniging van Duitsland (1961-1991)

Brezjnevdoctrine

Het politieke uitgangspunt van Sovjetleider Leonid Brezjnev (uit 1968), waarin werd vastgelegd dat communistische landen mochten ingrijpen als een ander communistisch land werd bedreigd door democratisering of kapitalisme. Tegenhanger van de Trumandoctrine.

detente

Periode van ontspanning en toenadering tussen de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie tijdens de Koude Oorlog (tussen 1963 en 1979).

Europese Unie (EU)

Sinds 1993 het voornaamste orgaan waarin Europese landen samenwerken; is sinds de oprichting aanmerkelijk uitgebreid (27 lidstaten in 2023).

glasnost

Russische aanduiding voor een grotere vrijheid van meningsuiting en openheid van bestuur die ontstond ten tijde van partijleider Gorbatsjov.

Ostpolitik

Buitenlandpolitiek van de BRD onder bondskanselier Willy Brandt die zich richtte op het verbeteren van de relatie met de DDR, de Sovjet-Unie en andere Oostbloklanden.

perestrojka

Russische aanduiding voor de hervorming van het Sovjetsysteem onder partijleider Gorbatsjov met meer politieke en economische vrijheid als doel.

val van de Berlijnse Muur

De beëindiging van het reisverbod vanuit de DDR naar West-Duitsland door openstelling van de Berlijnse Muur. Deze leidde uiteindelijk tot de ondergang van het communistische regime in de DDR.

Controleer jezelf

2.1 Opkomst van nazi-Duitsland (1918-1945)

- Ik kan verklaren waarom de democratische Weimarrepubliek niet uitgroeide tot een stabiel bestuur.
- Ik kan uitleggen waarom de NSDAP uitgroeide tot een massapartij en hoe de nationaalsocialisten de totale macht wisten te veroveren.
- Ik kan benoemen welke gevolgen de opkomst van het nationaalsocialisme had voor Duitsland.
- Ik kan benoemen welke gevolgen de opkomst van het nationaalsocialisme had voor Europa en Nederland.

2.2 Duitsland na de oorlog (1945-1961)

- Ik kan beschrijven welke situatie in Duitsland ontstond na de geallieerde overwinning.
- Ik kan uitleggen waarom de wederopbouw van Europa leidde tot spanningen tussen de Sovjet-Unie en het Westen en benoemen welke gevolgen dit had voor Duitsland.
- Ik kan uitleggen waarom de BRD uitgroeide tot een stabiele democratie.
- Ik kan beschrijven hoe de DDR een totalitaire staat naar het model van de Sovjet-Unie werd.

2.3 De hereniging van Duitsland (1961-1991)

- Ik kan beschrijven hoe de relatie tussen de BRD en de DDR zich tijdens de detente ontwikkelde.
- Ik kan beschrijven hoe de hervormingen van Gorbatsjov leidden tot het ineenstorten van het Oostblok.
- Ik kan beschrijven welke gebeurtenissen de hereniging van de twee Duitslanden mogelijk maakten en wat hindernissen waren bij de hereniging.
- Ik kan uitleggen met welke binnenlandse problemen het herenigde Duitsland te maken kreeg.

 Ga naar de *Flitskaarten*, de *Test jezelf* en de *Oefentoets*.

3 Nederland 1948-2008

HISTORISCHE CONTEXT

BRON 1 Een tiener zit op haar bed in haar slaapkamer. De wanden en het plafond zijn beplakt met foto's en posters van The Beatles en andere popidolen uit de jaren 1960.

Ontwikkelingen in Nederland

1948-1978 deelcontext 1: Opbouw verzorgingsstaat en internationale

Ontwikkelingen in Europa en de wereld

1940

1950

1960

1970

Koude Oorlog ★ 45

Eenwording van Europa ★ 47

Dekolonisatie ★ 46

Ontwikkeling van multiculturele samenlevingen ★ 49

Groei westerse welvaart en

Introductie

Rond 1900 liep Nederland economisch gezien bepaald niet voorop in Europa. Na de crisisjaren en de Tweede Wereldoorlog stond de economie er ronduit slecht voor. Maar ná 1945 moderniseerde Nederland snel en maakte het land een ongekennde welvaartsgroei door. De tienerkamer (bron 1) is kenmerkend voor deze periode, waarin mensen meer geld te besteden hadden en jongeren een eigen stijl ontwikkelden.

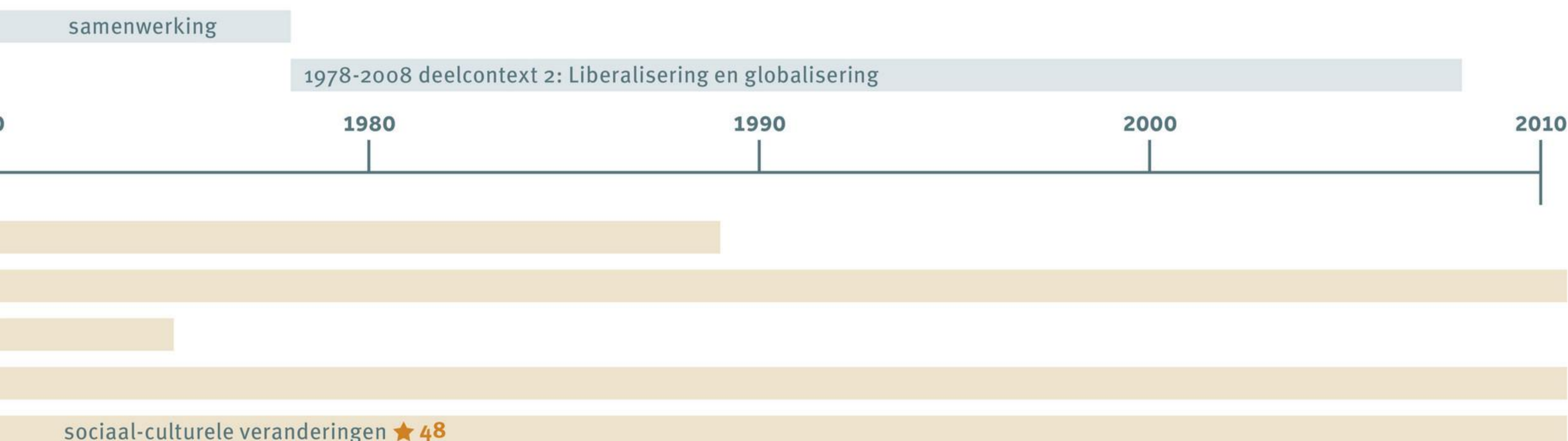
De stijl van de jeugd was vaak een reactie op de maatschappelijke ontwikkelingen op dat moment. In de jaren 1960 zetten jongeren zich bijvoorbeeld af tegen het consumentisme van oudere generaties, terwijl die juist blij waren een wasmachine of televisie te kunnen kopen. En de punkbeweging was bijvoorbeeld een reactie op de economische crisis, de woningnood en de angst voor een kernoorlog in de jaren 1980.

In dit hoofdstuk ga je dieper in op de economische, sociaal-culturele, politieke en demografische ontwikkelingen in Nederland, en leer je hoe die ontwikkelingen samenhangen.

In deze context staan de volgende hoofdvragen centraal:

- 1 Waardoor veranderden de maatschappelijke verhoudingen in Nederland van 1948 tot 1978?
- 2 Waardoor veranderden de maatschappelijke verhoudingen in Nederland tussen 1978 en 2008?

 [Ga naar de Ontdekkingsplaat.](#)

3.1 De Nederlandse maatschappij (1948-1978)

DEELCONTEXT

BRON 1 Een man bekijkt advertenties op een reclamebord. Eind jaren 1950 werd reclame steeds meer onderdeel van het straatbeeld. (Foto uit 1958.)

Hoofdvraag

Waardoor veranderden de maatschappelijke verhoudingen in Nederland van 1948 tot 1978?

Kenmerkende aspecten

- ★ 45 De verdeling van de wereld in twee ideologische blokken in de greep van een wapenwedloop en de daaruit voortvloeiende dreiging van een atoomoorlog
- ★ 46 De dekolonisatie die een eind maakte aan de westerse hegemonie in de wereld
- ★ 47 De eenwording van Europa
- ★ 48 De toenemende westerse welvaart die vanaf de jaren 60 van de 20e eeuw aanleiding gaf tot ingrijpende sociaal-culturele veranderingsprocessen
- ★ 49 De ontwikkeling van pluriforme en multiculturele samenlevingen

VOORKENNIS

- 1 In 1945 stond Nederland er economisch niet goed voor. Geef daarvoor een verklaring met behulp van twee kenmerkende aspecten bij de eerste helft van de 20e eeuw. Tip: gebruik de lijst met kenmerkende aspecten voor in het examenkatern.
- 2 In 1945 begon de Koude Oorlog.
 - a Bij welk 'ideologisch blok' hoorde Nederland? Noem ook twee kenmerken van dat blok.
 - b Leg uit welke invloed de Koude Oorlog had op de eenwording van Europa.
- 3 Gebruik bron 1. Welk kenmerkend aspect past bij bron 1? Leg je antwoord uit.
- 4 Na 1945 werd Nederland een multiculturele samenleving. Noem twee kenmerkende aspecten bij de tweede helft van de 20e eeuw die daarvoor een oorzaak waren.

Tot in de jaren 1950 was de wereld van de meeste Nederlanders nog klein. Ze gingen al jong werken, trouwden rond hun 20e en bleven vaak in de buurt van hun geboorteplaats wonen. De meesten hielden zich aan de normen en waarden van hun eigen gemeenschap, hun ouders en de kerk. Maar door de stijgende welvaart in de jaren 1960 veranderde de traditionele samenleving ingrijpend. Er was geld voor een auto en buitenlandse vakanties, en via de televisie kwam de wereld de huiskamer binnen. Jongeren gingen steeds meer hun eigen weg en vrouwen protesteerden tegen de vaste rollenpatronen binnen het gezin. Ook kwamen er migranten die hun eigen cultuur meebrachten.

Nederland in de wereld

In de periode van 1948 tot 1978 koos Nederland voor een actievere rol in de wereldpolitiek dan in de jaren vóór 1940. Dit had onder andere te maken met de Tweede Wereldoorlog. Vóór de oorlog had Nederland altijd een neutraliteitspolitiek gevoerd. Maar in 1940 was Nederland, ondanks zijn neutrale status, toch aangevallen door Duitsland. Na de Tweede Wereldoorlog voelden veel Nederlanders een nieuwe dreiging, die van de Sovjet-Unie. Ze vonden dat hun land niet meer neutraal kon blijven.

Nederland werd daarom lid van de **Noord-Atlantische Verdragsorganisatie (NAVO)**, het westerse militaire samenwerkingsverband dat was opgericht vanwege de spanningen tussen het Westen en de Sovjet-Unie. In deze periode van **Koude Oorlog** probeerden zowel de Verenigde Staten als de Sovjet-Unie hun invloedssfeer in Europa te vergroten. De Verenigde Staten deden dit bijvoorbeeld door Europese landen te helpen met de **wederopbouw** van hun land na de oorlog. Zij gaven financiële steun, die ook wel **Marshallhulp** wordt genoemd. ★ 45

Ook deed Nederland al snel mee aan Europese samenwerkingsverbanden, zoals de **Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal (EGKS)**, waaraan onder meer ook Frankrijk en West-Duitsland deelnamen. Deze organisatie was supranationaal: een organisatie die boven ('supra') de landsbesturen ('nationaal') staat. Deelnemende landen moesten zich dus houden aan de regels van de EGKS. Deze organisatie hield toezicht op de productie van kolen en staal, belangrijk voor de wederopbouw en de productie van wapens. Nederland was bovendien een van de zes oprichters van de **Europese Economische Gemeenschap (EEG)**, de voorloper van de huidige Europese Unie (EU). In de EEG maakten landen afspraken over het wegnemen van handelsbelemmeringen, zoals importheffingen. Een van de doelen van meer Europese samenwerking was nieuwe oorlogen binnen Europa te voorkomen. ★ 47

BRON 2 Op Walcheren (Zeeland) zit een gezin rond de eettafel in hun tijdelijke onderkomen, een krappe barak. In heel Zeeland waren honderden huizen verwoest door gevechten en opzettelijke overstromingen in het laatste oorlogsjaar. (Foto uit 1945.)

Economische veranderingen

Na de Tweede Wereldoorlog zaten de Katholieke Volkspartij (KVP) en de sociaaldemocratische Partij van de Arbeid (PvdA) een periode samen in de regering. We spreken daarom wel van **rooms-rode regeringen**. Deze politici geloofden in een **maakbare samenleving**: ze dachten dat de regering door wetten en maatregelen de samenleving in sterke mate kon bepalen en ook de economie kon sturen. Ze dachten zo te kunnen zorgen voor een betere samenleving met meer economische gelijkheid.

In 1945 was de economie een grote zorg van de regering. Door de oorlog was Nederland sterk verarmd, maar veel Nederlanders waren bereid hard te werken en sober te leven om hun land er weer bovenop te krijgen. De wederopbouw duurde tot halverwege de jaren 1950. Al die jaren hadden de meeste mensen maar weinig te besteden. Daarna groeide de welvaart in Nederland snel. Dit had een paar oorzaken.

- De Amerikaanse Marshallhulp zorgde ervoor dat allerlei bedrijfstakken zich goed konden herstellen.
- De Nederlandse regering voerde een **geleide loonpolitiek**. Dit hield in dat de overheid alle lonen in Nederland laag hield. Dat had als eerste voordeel dat werkgevers meer mensen in dienst konden nemen, waardoor er minder werkloosheid was. Een tweede voordeel was dat Nederlandse producten relatief goedkoop werden, waardoor de export steeg. Nederland profiteerde daarbij van het economisch herstel van Duitsland, dat veel Nederlandse producten importeerde.

- In de jaren 1960 werd in Groningen een grote hoeveelheid aardgas gevonden. Heel Nederland werd in de jaren daarna aangesloten op het aardgas. Het aardgas werd ook geëxporteerd naar het buitenland en werd daardoor een grote bron van inkomsten voor de Nederlandse overheid.

BRON 3 Om te kunnen profiteren van aardgas moesten Nederlanders nieuwe kachels, geisers en gasfornuizen aanschaffen of ze laten ombouwen. De overheid en bedrijven maakten daar veel reclame voor. (Reclameposter uit ca. 1965.)

Deze drie ontwikkelingen zorgden voor een snelle groei van de welvaart. Dat had twee belangrijke gevolgen.

- De rooms-rode regeringen vonden dat de staat iedereen een bestaansminimum en goede zorg moest garanderen. Nu er meer geld was, begonnen ze daarom in de jaren 1950 met het opbouwen van een **verzorgingsstaat**. Zo werd in 1957 de Algemene Ouderdomswet (AOW) ingevoerd, waardoor ouderen verzekerd waren van een pensioen. De opbouw van een verzorgingsstaat sloot aan bij het ideaal van de maakbare samenleving en werd uitgevoerd met instemming van de sociale partners, dat wil zeggen: de werkgevers- en werknemersorganisaties.
- Een tweede gevolg was het ontstaan van een **consumptiemaatschappij**. In de jaren 1960 kwam namelijk een einde aan de geleide loonpolitiek en

stegen de lonen ineens sterk. Nederlanders konden allerlei producten kopen die eerder te duur waren geweest, zoals huishoudelijke apparaten of een auto. Mensen konden voor het eerst op vakantie en werden mobieler. ★ 48

Veranderingen in de bevolking

Direct na de Tweede Wereldoorlog groeide de bevolking in Nederland snel. Er was sprake van een zogenaamde **babyboom**, waarbij in korte tijd veel kinderen werden geboren. In de decennia erna zette de bevolkingsgroei door. De groeiende welvaart ging hand in hand met verdere verstedelijking.

Daarnaast werd het aantal inwoners beïnvloed door migratie. Begin jaren 1950 was er vooral sprake van emigratie. Het sobere leven tijdens de wederopbouw zorgde ervoor dat honderdduizenden Nederlanders ervoor kozen te verhuizen naar landen als Australië, Nieuw-Zeeland en Canada. Deze landen waren blij met de Nederlandse migranten, omdat zij grote behoefte hadden aan werkkrachten.

Eind jaren 1960 keerde de migratiestroom om. Door de groeiende welvaart probeerde Nederland nu juist immigranten uit andere landen aan te trekken, omdat er steeds meer arbeidskrachten nodig waren. Werkgevers huurden zogenoemde **gastarbeiders** in, eerst uit landen als Spanje en Italië, later uit Turkije en Marokko. De verwachting was dat deze gastarbeiders na enige tijd zouden terugkeren naar hun vaderland. Velen deden dat ook, maar in de jaren 1970 veranderde dat en bleven veel gastarbeiders in Nederland wonen. Zij kregen het recht ook hun gezin naar Nederland te laten komen. Door deze gezinshereniging nam het aantal migranten naar Nederland verder toe.

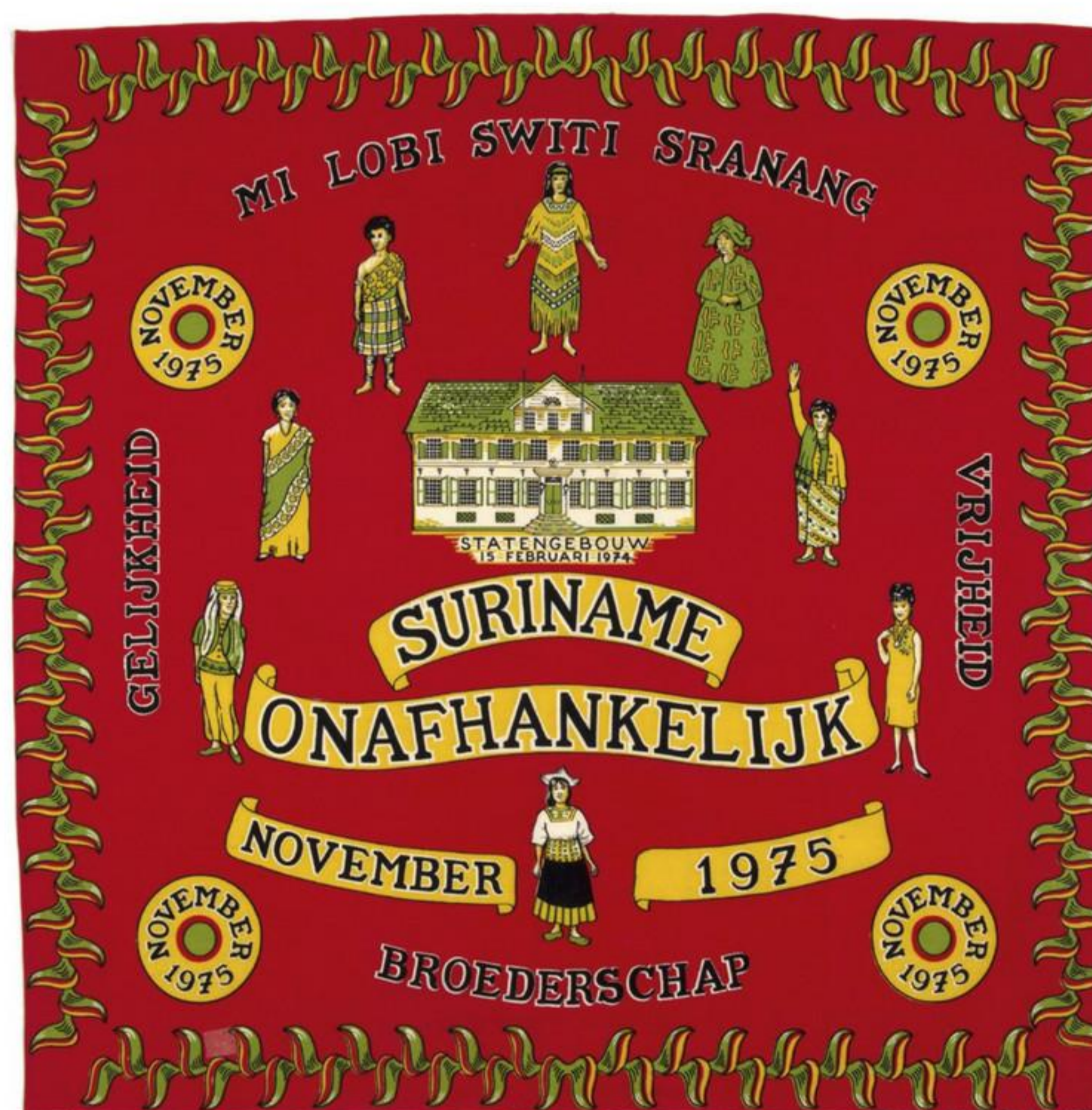
Ook door **dekolonisatie** kwamen nieuwe groepen mensen naar Nederland. Na de Tweede Wereldoorlog werd een groot aantal landen in Azië en Afrika onafhankelijk. De dekolonisatie van Indonesië verliep op gewelddadige wijze. Nederland erkende de onafhankelijkheid van Indonesië (uitgeroepen in 1945) eerst niet en voerde een koloniale oorlog om het land te heroveren. Toen Nederland deze oorlog na vier jaar verloor, verhuisden mensen uit Indonesië min of meer gedwongen naar Nederland, bijvoorbeeld omdat zij aan de kant van Nederland hadden gevochten. De onafhankelijkheid van Suriname (in 1975) verliep geweldloos. Een flink aantal Surinamers koos er zelf voor te emigreren naar Nederland. Zij hadden weinig vertrouwen in hun toekomst in een onafhankelijk Suriname. ★ 46 ★ 49

BRON 4 Adriana Zevenbergen was de 100.000e officieel geregistreerde Nederlander die naar Australië emigreerde. Dat was geen toeval: om de migratie van Nederlanders naar Australië te stimuleren, was zij expres uitgekozen om te dienen als een voorbeeld voor andere gezinnen. (Foto uit 1958.)

Sociaal-culturele veranderingen

Vóór de Tweede Wereldoorlog was de Nederlandse maatschappij sterk ‘verzuild’: iedere religieus-culturele gemeenschap of ‘zuil’ had eigen scholen, kranten en verenigingen. Tot het eind van de jaren 1950 veranderde hierin weinig. Maar rond 1960 begon de **ontzuiling** van het sociale en politieke leven. Dat had een paar oorzaken. Ten eerste gingen er steeds minder mensen naar de kerk. Daardoor raakten zij de binding met hun protestantse of katholieke zuil kwijt. Ten tweede kwamen mensen door betere opleidingen en nieuwe communicatiemiddelen (zoals de televisie) in aanraking met andere denkbeelden. Zij lieten zich niet meer zomaar alles vertellen door de leiders van hun eigen zuil. Als gevolg van de ontzuiling kwamen er nieuwe politieke partijen, zoals D66, en nieuwe radiozenders, zoals Radio Veronica, die zich niet wilden binden aan één zuil.

BRON 5 Surinaamse hoofddoek uit ca. 1975, gemaakt ter ere van de onafhankelijkheid. Bovenaan staat ‘Mi lobi switi Sranang’ (ik hou van mijn lieve Suriname). Langs de andere randen staan de idealen uit de Franse Revolutie: vrijheid, gelijkheid, broederschap.

Met name jongeren voelden zich niet langer thuis in het zuilensysteem. Zij hadden vaak meer onderwijs gevolgd dan hun ouders. Daarnaast beschikten ze over meer geld en vrije tijd. Jongeren kregen een eigen levensstijl. Ze droegen spijkerbroeken, reden op bromfietsen en luisterden naar Britse en Amerikaanse popmuziek. Binnen deze **jeugdcultuur** ontstonden verschillende groeperingen. Een van de eerste groeperingen waren de nozems uit de jaren 1950, met brommers en vetkuiven; daarna volgden in de jaren 1960 onder meer provo's en hippies. Provo's probeerden de samenleving op te schudden met speelse acties, terwijl hippies de harde realiteit ontvluchtten met liefde, muziek en softdrugs. Al deze en andere groepen verzetten zich op hun manier tegen de autoriteiten, zoals de overheid, de politie of hun ouders. In de jaren 1960 en 1970 eisten jongeren meer inspraak, bijvoorbeeld in de manier waarop zij onderwijs kregen. Verder vroegen zij aandacht voor maatschappelijke problemen, zoals de nadelen van de consumptiemaatschappij. ★ 48

BRON 6 Eind jaren 1960 kwamen veel jongeren naar Amsterdam om samen te blowen, muziek te maken en te discussiëren over maatschappelijke problemen. Zij bleven in Amsterdam slapen, gewoon in de buitenlucht op de Dam, en kregen daarom de bijnaam 'Damslapers'. (Foto uit 1967.)

Ook de positie van vrouwen veranderde in deze periode sterk. Dat kwam door drie ontwikkelingen:

- Tot 1956 mochten getrouwde vrouwen volgens de wet geen belangrijke beslissingen nemen. Zij mochten bijvoorbeeld geen eigen bankrekening hebben en geen grote aankopen doen. In 1956 werd deze **handelingsonbekwaamheid** afgeschaft.
- In de jaren 1960 kwam de **tweede feministische golf** op gang. Verschillende groepen kwamen op voor de rechten van vrouwen. Zo streed Dolle Mina onder andere voor het recht op abortus met de leus 'baas in eigen buik'. Man Vrouw Maatschappij (MVM) richtte zich vooral op beter overheidsbeleid om gelijke rechten en kansen voor mannen en vrouwen te bereiken, bijvoorbeeld in het onderwijs en op de arbeidsmarkt. MVM wilde daarom de vaste rollenpatronen in het gezin doorbreken en streed voor verbetering van de kinderopvang.
- Vanaf eind jaren 1960 nam het aantal vrouwen dat betaald werk deed langzaam toe. Door de grote economische groei in de jaren 1960 hadden bedrijven behoefte aan arbeidskrachten en werd het langzaam meer geaccepteerd om (getrouwde) vrouwen in dienst te hebben. Ook omdat vrouwen steeds beter opgeleid waren, nam het aantal werkende vrouwen geleidelijk toe. ★ 48

Een andere belangrijke maatschappelijke verandering in deze periode was een sterke afname van het geboortecijfer. Dat was een gevolg van stijgende welvaart en de invoering van de verzorgingsstaat. Daardoor waren kinderen niet meer nodig als vorm van sociale zekerheid. Bovendien gingen kinderen langer naar school en dat was duur. Ook de invoering en acceptatie van de anticonceptiepil droeg bij aan de daling van het aantal geboorten. Door anticonceptie kregen mannen en vrouwen meer vrijheid op het gebied van seksualiteit en gezinsplanning.

Gezinnen werden niet alleen kleiner, maar ook de gezinssamenstelling veranderde. Tot 1970 was scheiden alleen mogelijk in uitzonderlijke gevallen, bijvoorbeeld in het geval van overspel. Maar door nieuwe echtscheidingswetgeving werd scheiden makkelijker: het kon voortaan zonder opgave van reden. Bovendien werd scheiden steeds minder gezien als een schande. Ook werd een eenoudergezin meer geaccepteerd.

BRON 7 Elsje Klik (12 jaar) wilde timmerman worden en met dat nieuws haalde zij de krant. Haar ouders stemden in en dus werd zij als enige meisje toegelaten tot de Lagere Technische School in Sneek. (Foto uit 1965.)

VRAGEN

- 5 Past het begrip ‘consumptiemaatschappij’ meer bij het kapitalisme of bij het communisme? Leg je antwoord uit.
- 6 Leg uit dat de Verenigde Staten de Marshallhulp gebruikten om hun positie in de Koude Oorlog te versterken.
- 7 In de jaren 1950 werd Nederland geregeerd door rooms-rode regeringen.
 - a Verklaar de benaming ‘rooms-rood’.
 - b Deze regeringen deden hun best om de economie in de jaren 1950 te herstellen. Leg uit hoe zij dit deden.
 - c Het economisch herstel was echter ook te danken aan toevallige omstandigheden. Noem twee van zulke omstandigheden.
- 8 Geef een verklaring voor het ontstaan van de babyboom vlak na het einde van de Tweede Wereldoorlog.
- 9 Leg uit dat de term ‘gastarbeider’ in de jaren 1970 niet meer passend bleek te zijn.
- 10 **a** Noem het belangrijkste verschil tussen de manier waarop Suriname onafhankelijk werd en de manier waarop Indonesië onafhankelijk werd.
 - b** Leg uit om welke verschillende redenen migranten uit Suriname en Indonesië naar Nederland kwamen.
- 11 Leg uit dat de ontzuiling van Nederland grote invloed had op het dagelijks leven na 1960.
- 12 **a** Tot in de jaren 1950 mochten getrouwde vrouwen niet zelf bepalen waar hun erfenis naartoe ging. Leg uit waardoor dit kwam en wanneer hier verandering in kwam.
 - b** Leg uit, aan de hand van concrete voorbeelden, waar feministen uit de tweede feministische golf voor stredden.
 - c** Bij vraag a en b staan twee oorzaken van de veranderende positie van vrouwen in de samenleving. Noem nog een derde ontwikkeling die vrouwenemancipatie vanaf de jaren 1960 bevorderde. Geef ook een verklaring voor die ontwikkeling.
- 13 **a** Leg kort uit welke gevolgen de toenemende welvaart had voor de samenstelling van de bevolking.
 - b** Leg kort uit welke gevolgen de toenemende welvaart had voor de jeugd.
 - c** Leg kort uit welke gevolgen de toenemende welvaart had voor de ouderen.
 - d** Leg kort uit welke gevolgen de toenemende welvaart had voor het geboortecijfer.

EXAMENVRAGEN

Een bekende anekdote uit de Nederlandse geschiedenis gaat over Willem Drees, minister-president van Nederland van 1948 tot 1958. Volgens het verhaal kreeg Drees bezoek van een belangrijke Amerikaanse functionaris. Drees ontving de functionaris bij hem thuis en zou hem een kopje thee met één koekje hebben gegeven. De functionaris zou zo onder de indruk zijn geweest van de eenvoudige omstandigheden waarin de minister-president leefde, dat hij concludeerde dat Nederland de Amerikaanse steun volop verdiende.

- 2p **14** Leg uit:
- om wat voor soort ‘steun’ het hier gaat en
 - dat het gedrag van Drees in dit verhaal kenmerkend was voor de Nederlandse samenleving op dat moment.

In 1945 richtte de Nederlandse regering het Centraal Planbureau op. Dit bureau doet onderzoek naar de Nederlandse economie en adviseert de overheid over economisch beleid.

- 1p **15** Leg uit dat de oprichting van dit bureau past bij het geloof in een maakbare samenleving.

Gebruik bron 8.

Een stelling: ‘In de jaren 1950 was de samenleving sterk verzuild.’

- 2p **16** Geef, op basis van de bron, een argument vóór en een argument tegen deze stelling.

Gebruik nogmaals bron 8.

- 1p **17** Leg uit waarom het, gezien de politieke situatie in Nederland in de jaren 1950, opvallend is dat de bisschoppen juist toen deze mededeling deden.

In de jaren 1960 voerde de overheid een nieuwe omroepwet in. Daarin werd afgesproken dat voortaan iedereen een nieuwe omroep kon oprichten en recht had om televisieprogramma’s uit te zenden. De enige eis was dat de omroep minimaal 100.000 leden had. Daarnaast gingen radio en televisie nu voor het eerst reclames uitzenden.

- 4p **18** Geef twee redenen waarom de nieuwe omroepwet past bij de aanwezigheid van een consumptiemaatschappij in Nederland.

Gebruik bron 9.

- 3p **19** Leg uit:
- met een verwijzing naar de bron, dat de tekenaar met deze spotprent kritiek levert op de Nederlandse overheid, maar
 - (zonder bron) dat deze kritiek eigenlijk meer van toepassing was op de houding van Nederland rond de onafhankelijkheid van Indonesië dan op de houding van Nederland rond de onafhankelijkheid van Suriname.

Gebruik bron 10.

De briefschrijver bekritiseert een jeugdcultuur in de jaren 1960.

- 2p **20** Leg uit, telkens met een verwijzing naar de bron, welke kritiek de briefschrijver heeft op twee verschillende kenmerken van deze jeugdcultuur.

Gebruik bron 11.

- 2p **21** Leg uit:
- op basis van een beeldelement uit de bron, wat de boodschap is van dit affiche en
 - of deze boodschap representatief is voor de kwesties waar MVM zich mee bezighield.

 Ga naar de Flitskaarten en de Test jezelf.

BRON 8 Dit fragment komt uit een artikel dat in 1954 verscheen in de socialistische krant *Het Vrije Volk*. Jaap Burger was voorzitter van de VARA, een socialistische omroep (inmiddels opgegaan in BNNVARA).

‘Ik moet u nu,’ zo zei mr. J.A.W. Burger in zijn toespraak tot de duizenden feestvierende VARA-leden op het VARA-zomerfeest te Amsterdam, ‘de droevige mededeling doen, die vanmorgen in de rooms-katholieke kerken namens alle Nederlandse bisschoppen is gedaan: dat het voor katholieken voortaan verboden zal zijn om regelmatig naar de socialistische omroep te luisteren. [...] Een maatregel als deze kan onmogelijk leiden tot een groter saamhorigheidsgevoel onder het Nederlandse volk. Daaruit moeten wij opnieuw de conclusie trekken, dat het noodzakelijk is de macht van onze beweging te vergroten. Want alleen in strijd is de overwinning mogelijk. Wees daarom allemaal bereid tot de strijd!’ Spontaan en ontroerd zongen de duizenden VARA-leden onmiddellijk na de toespraak van mr. Burger de socialistenmars.

BRON 9 Deze spotprent van tekenaar Opland verscheen in januari 1975 in *de Volkskrant*.

Toelichting: rechts staat de Nederlandse minister van Buitenlandse Zaken in 1975, Willem de Gaay Fortman sr. Joseph Luns droeg als minister van Buitenlandse Zaken in 1962 Nederlands Nieuw-Guinea over aan Indonesië.

HOE PROGRESSIEF IS NEDERLAND?

De Gaay Fortman Sr.: „...Pappie vindt dattie een beetje voor schut staat...”

BRON 10 Fragment uit een ingezonden brief uit de krant *De Telegraaf* (1967).

Wat verstaat u onder hippies? Degenen die verdovende middelen innemen, zich uitsloven om er zo uitzonderlijk mogelijk uit te zien? Helaas, deze hippies hebben de overhand. Ze dragen bloemen in hun haar en lopen met speldjes waarop staat ‘Make love, not war’. Deze jongens en meisjes noemen zich hippie, omdat het mode is en indruk maakt. Maar de gedachte om in vrede te leven, verdraagzaam te zijn voor alle mensen, is zo oud als de wereld.

Er is tegenwoordig een kleine groep hippies die niet geven om overbodige luxe, die geen geld uitgeven aan dure, excentrieke kleren of aan verdovende middelen en dure bloemen! Deze hippies leven in vrede met hun medemens door hen te helpen met werk en hun geld te geven om eten te kopen. Zij schamen zich ervoor overdadig te leven, terwijl elders oorlog en armoede is.

BRON 11 Affiche van Man Vrouw Maatschappij (MVM), met als opschrift ‘Mogen we misschien ...? We willen best iets anders. Doe er dan wat aan.’

3.2 De Nederlandse maatschappij (1978-2008)

DEELCONTEXT

BRON 1 Een Duitse en een Nederlandse douanier zagen een slagboom doormidden op de Duits-Nederlandse grens nabij Venlo. Dat gebeurde vanwege het afschaffen van douanecontroles tussen de EU-landen. Deze landen vormden voortaan één markt met vrij verkeer van goederen, personen en diensten. (Foto uit 1993.)

Hoofdvraag

Waardoor veranderden de maatschappelijke verhoudingen in Nederland tussen 1978 en 2008?

Kenmerkende aspecten

- ★ 45 De verdeling van de wereld in twee ideologische blokken in de greep van een wapenwedloop en de daaruit voortvloeiende dreiging van een atoomoorlog
- ★ 47 De eenwording van Europa
- ★ 48 De toenemende westerse welvaart die vanaf de jaren 60 van de 20e eeuw aanleiding gaf tot ingrijpende sociaal-culturele veranderingsprocessen
- ★ 49 De ontwikkeling van pluriforme en multiculturele samenlevingen

VOORKENNIS

- 1 Deze tweede deelcontext gaat over Nederland in de periode 1978-2008. Er passen vier kenmerkende aspecten bij.
 - a Welk van de vier kenmerkende aspecten is niet van toepassing op de hele periode 1978-2008? Leg je antwoord uit.
 - b De vier kenmerkende aspecten passen ook bij Nederland in de periode 1948-1978. Noem bij elk kenmerkend aspect in één korte zin een bijpassend voorbeeld uit die periode.
- 2
 - a In de jaren 1950 voerde de Nederlandse regering een overwegend sociaaldemocratisch beleid. Noem een voorbeeld van dat beleid uit de eerste deelcontext en leg uit hoe dit aansluit bij de ideeën van sociaaldemocraten.
 - b Vanaf de jaren 1980 voerde de Nederlandse regering een overwegend liberaal beleid. Beschrijf de belangrijkste uitgangspunten van het liberalisme.

Vanaf de jaren 1960 voelden Nederlanders zich steeds minder onderdeel van een groep: ze maakten eigen keuzes. Scholing, televisie en vakanties hadden hun wereld sterk vergroot. Vanaf de jaren 1980 versterkte een liberaal regeringsbeleid deze individualisering: burgers moesten niet alleen zo vrij mogelijk zijn, maar ook zelfredzaam. Via de computer konden en moesten zij voortaan zoveel mogelijk hun eigen zaken regelen. Ook groeide de globalisering sterk, bijvoorbeeld door de opkomst van internet aan het eind van de jaren 1990. Tegelijkertijd groeiden de tegenstellingen in de maatschappij. Niet iedereen was zo zelfredzaam. Bovendien was door globalisering veel fabriekswerk uit Nederland verdwenen. Vooral mensen met weinig scholing ondervonden door open grenzen veel concurrentie op de arbeidsmarkt. Daarnaast ontstonden ook over de onderwerpen 'migratie' en 'integratie' grote tegenstellingen in de maatschappij.

BRON 2 Met posters als deze werd in de jaren 1980 actiegevoerd tegen de plaatsing van kruisraketten in Nederland. De tekening is van Opland.

Nederland in de wereld

Rond 1980 veranderde er nog weinig aan de plaats die Nederland in de wereld innam. Het had aan het begin van de Koude Oorlog bescherming gezocht bij de Verenigde Staten en was lid geworden van de NAVO. Aan deze keuzes hield de Nederlandse regering vast, onder meer omdat de Sovjetdreiging aanhield. Dat bleek bijvoorbeeld toen de Sovjet-Unie eind jaren 1970 nieuwe kernraketten wilde plaatsen, die gericht waren op West-Europa. In reactie daarop stelde de NAVO voor in West-Europa kruisraketten met kernkoppen neer te zetten, onder andere op Nederlands grondgebied. Veel Nederlanders protesteerden daartegen: volgens hen zou verdere bewapening niet leiden tot vrede met het Oostblok. Uiteindelijk kwamen er geen kruisraketten in Nederland, omdat de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie afspraken maakten over de vermindering van kernwapens. ★ 45

De protesten tegen verdere kernbewapening pasten in het zelfbeeld van veel Nederlanders in de jaren 1980: zij zagen Nederland als voorbeeld voor andere landen, een **gidsland**. Ook op andere gebieden wilde Nederland een voorbeeld stellen. Het hechtte bijvoorbeeld veel belang aan ontwikkelingssamenwerking en de bescherming van mensenrechten in het buitenland. Daarnaast was Nederland voorstander van verdere Europese samenwerking. Zo sloot het midden jaren 1980 met enkele andere Europese landen het **Verdrag van Schengen**. Daardoor vervielen vanaf 1993 grenscontroles en konden personen onbelemmerd door Europa reizen.

Rond 1990, toen de Berlijnse Muur verdween en de Sovjet-Unie uiteenviel, moest Nederland zijn plaats in Europa en de wereld opnieuw bepalen. Het bleef lid van de NAVO, maar de NAVO zelf veranderde sterk: zij werd uitgebreid met enkele voormalige Oostbloklanden en kreeg andere taken, waaronder (na 2001) de bestrijding van islamitische terreurorganisaties. Dat leidde ertoe dat Nederland actief ging meedoen aan NAVO-vredesmissies in onder andere Afghanistan.

Daarnaast nam Nederland deel aan enkele vredesmissies van de Verenigde Naties. In de jaren 1990 liep een van deze missies echter uit op een drama. Dat gebeurde in Joegoslavië, een land dat in die tijd in een reeks van burgeroorlogen uiteenviel. Servische soldaten bedreigden de moslimbevolking van de Bosnische stad Srebrenica. De Verenigde Naties riepen Srebrenica daarom uit tot een veilige plek voor moslims. Nederlandse soldaten hadden de opdracht om de stad te beschermen. Maar zij konden niet voorkomen dat Servische soldaten Srebrenica innamen en 8.000 moslimjongens en -mannen vermoordden. Na deze **val van Srebrenica** (1995) was het idee dat Nederland gidsland was niet meer zo overtuigend en werd Nederland terughoudender in zijn internationale ambities.

BRON 3 Een Bosnische baby is in alle haast geëvacueerd uit Srebrenica. Een Nederlandse VN-soldaat draagt deze baby naar het ziekenhuis. (Foto uit 1995.)

BRON 4 Met de invoering van de euro kregen ook postzegels ineens een andere waarde. Deze postzegel uit 2001 toont beide bedragen ter vergelijking.

Onveranderd bleef in de jaren 1990 de inzet voor meer Europese samenwerking. Nederland was nauw betrokken bij de totstandkoming van het **Verdrag van Maastricht** (1992), dat de basis legde voor de **Europese Unie**, zoals het Europese samenwerkingsverband ging heten. In Maastricht werd ook besloten tot de invoering van een Europese munt, de euro (in 2002). In de jaren daarna werd de Europese Unie verder uitgebreid met enkele Oost-Europese landen. Door de groei van de Europese Unie werd de invloed van Nederland in Europa kleiner. ★ 47

Economische veranderingen

In 1973 besloten enkele Arabische staten om geen olie meer te leveren aan westerse landen die tijdens een oorlog Israël hadden gesteund. Daardoor ontstond een wereldwijde **oliecrisis**. Deze crisis maakte een einde aan jarenlange economische groei. Nederland kon de gevolgen daarvan nog enkele jaren opvangen, maar rond 1980 begon een economische crisis. Tijdens deze economische crisis ontstond kritiek op de verzorgingsstaat, die volgens velen te bureaucratisch en te duur was. Door de hoge werkloosheid was de verzorgingsstaat veel duurder dan hij in de jaren 1970 was geweest.

In de jaren 1980 werd Ruud Lubbers minister-president van Nederland. Hij koos voor een liberaal beleid, waarbij de overheid zich zo min mogelijk bemoeit met de samenleving. De verzorgingsstaat werd daarom ingeperkt: zo werden het minimumloon en de uitkeringen lager. Ook koos de regering voor **privatisering** van staatsbedrijven: bedrijven die voorheen door de overheid in stand werden gehouden, zoals het postbedrijf PTT en de spoorwegmaatschappij NS, moesten nu op eigen benen staan. Meer concurrentie zou volgens liberalen leiden tot meer kwaliteit en lagere prijzen. Bovendien kon de overheid door deze maatregelen bezuinigen.

Ondanks deze ingrijpende maatregelen bleef het in Nederland politiek en economisch vrij rustig. Dat was te

danken aan het **poldermodel**. Overheden, werkgevers en werknemers probeerden conflicten te voorkomen door over economisch beleid met elkaar te overleggen tot er overeenstemming was. Dit model was uniek in Europa: in andere Europese landen leidden arbeidsconflicten meestal tot stakingen.

Aan het einde van de jaren 1980 herstelde de Nederlandse economie zich. Zij kende daarna een bloeiperiode die bleef duren tot de economische crisis van 2008. Nederland profiteerde vooral van de toenemende Europese samenwerking en de **globalisering**. Globalisering is het verschijnsel dat landen over de hele wereld politiek, economisch en cultureel steeds meer verbonden raken. Dit gebeurde onder meer door de komst van het internet. Binnen de EU werd het steeds gemakkelijker om een periode in een ander land te studeren of te werken. Voor Nederland, een handelsland, was het voordelig dat landen steeds meer gingen samenwerken, omdat daardoor ook de handel toenam.

BRON 5 Toen in 1973 de oliecrisis uitbrak, voerde Nederland 'autoloze zondagen' in om benzine te besparen. Op zondag waren de snelwegen dus compleet verlaten, wat kon leiden tot foto's als deze.

Sociaal-culturele veranderingen

In de politiek had het idee van de maakbare samenleving langzamerhand plaatsgemaakt voor een liberaal vertrouwen in de zelfredzaamheid van burgers. Burgers en bedrijven moesten zichzelf kunnen redden en de rol van de overheid moest klein blijven. Burgers werden gezien als kritische consumenten, die zelf wel konden uitmaken wat het beste voor hen was en dus weinig bescherming nodig hadden. Het idee van zelfredzaamheid versterkte de **individualisering**, een ontwikkeling die al op gang was gekomen door de ontzuiling vanaf de jaren 1960. Dit betekende dat mensen steeds zelfstandiger werden en steeds minder afhankelijk van gemeenschappen als hun familie of hun kerk.

In lijn met het idee van de zelfredzame burger vond de regering ook dat burgers zoveel mogelijk vrijheden moesten krijgen. Zij zette bijvoorbeeld het gedoogbeleid voor softdrugs voort. De Algemene wet gelijke behandeling stelde (in 1994) vast dat voortaan geen onderscheid mocht worden gemaakt op basis van onder meer godsdienst, seksuele voorkeur of geslacht. Nederland liep internationaal voorop met onder andere de openstelling van het huwelijk voor partners van een gelijk geslacht (het zogeheten 'homohuwelijk', 2001) en de euthanasiewetgeving (2002). Het leverde het beeld op van een welvarende, vrije en zeer tolerante samenleving.

BRON 6 Reclameposter voor de European Gay and Lesbian Pride in Amsterdam in 1994.

De individualisering had ook gevolgen voor de jeugdcultuur na 1978. Die raakte steeds meer versnipperd. Jongeren vormden groepen op basis van muzieksmaak of hun sociale of etnische achtergrond. Zulke groepsculturen waren bijvoorbeeld:

- de punkbeweging en de kraakbeweging. Deze ontstonden tijdens de economische crisis van de jaren 1980 en bestonden vooral uit jongeren die leden onder de economische teruggang. Veel jongeren waren werkloos of kregen geen volledige of vaste baan. Punkers hadden daarom weinig geloof in de toekomst en verzetten zich tegen de autoriteiten. De kraakbeweging bekritiseerde vooral de woningnood. Krakers bezetten leegstaande panden en verzetten zich soms met geweld tegen de overheid.
- de rapcultuur van de jaren 1990. De rapmuziek ontstond in de Verenigde Staten. Afro-Amerikaanse jongeren maakten zich in hun rapteksten onder andere boos over armoede en racisme.
- de gabbercultuur uit de jaren 1990. Gabbers hielden zich niet bezig met politieke of maatschappelijke problemen. Deze jongeren vormden vooral een groep dankzij hun gedeelde interesse: dansen op keiharde beats.

Door de introductie van internet, de doorbraak van de mobiele telefoon en de komst van digitale sociale netwerken veranderde de samenleving. Al deze veranderingen op technologisch gebied worden ook wel de **digitale revolutie** genoemd. De veranderingen hadden gevolgen voor de leefstijl van zowel jongeren als ouderen. De technologie zorgde er bijvoorbeeld voor dat mensen nog zelfstandiger werden. Via de computer konden ze nu allerlei zaken met overheidsinstanties en bedrijven zelf afhandelen. Ook konden mensen zonder hulp van derden informatie achterhalen. Technologie droeg zo verder bij aan individualisering. ★ 48

BRON 7 Punkers probeerden onder andere via een opvallende kledingstijl te laten zien dat ze tegen 'mainstream' waren en zich niet wilden aanpassen aan de massa. (Foto uit 1984.)

Veranderingen in de bevolking

Ook na 1978 bleef Nederland een migratieland. Onrust en armoede in de wereld zorgden er regelmatig voor dat mensen naar Nederland trokken en hier asiel (bescherming) zochten. Tot in de jaren 1990 waren politieke partijen en burgers over het algemeen positief over het idee van een **multiculturele samenleving**: een samenleving die bestaat uit mensen met verschillende culturele achtergronden. Rond 2000 veranderde dit. Het werd steeds duidelijker dat de kinderen van Turkse en Marokkaanse immigranten aanzienlijke achterstanden hadden ten opzichte van Nederlandse leeftijdgenoten zonder immigratieachtergrond. Er vond ook weinig vermenging plaats: groepen leefden meer langs elkaar heen dan met elkaar. De multiculturele samenleving was volgens sommigen mislukt.

In dezelfde periode groeide bij een deel van de bevolking het onbehagen over de Europese Unie. Vooral Nederlanders die economisch zwak stonden en niet van de economische groei hadden geprofiteerd, voelden zich bedreigd door de Europese samenwerking. Zij kregen op de arbeidsmarkt concurrentie van mensen uit minder welvarende EU-landen, die bereid waren om voor een laag loon te werken. Heel wat mensen maakten zich zorgen over hun eigen kansen op de arbeidsmarkt en vonden dat de politiek geen aandacht had voor hun problemen. Zij ervoeren een kloof tussen burgers en politiek.

Deze problematiek werd nog versterkt door internationale ontwikkelingen. Op 11 september 2001 pleegde de islamitische terreurgroep Al Qaida aanslagen in de Verenigde Staten, waarbij zo'n 3.000 mensen om het leven kwamen. Daardoor groeide in Nederland de angst voor de islam in de samenleving.

Al deze economische, politieke en culturele ontwikkelingen bij elkaar zorgden ervoor dat in Nederland sinds ongeveer 2000 sprake was van **polarisatie**; dat wil zeggen: van toenemende tegenstellingen tussen politieke en maatschappelijke groepen. Zo waren in de politiek en in de samenleving de meningen over migratie en integratie sterk verdeeld. Nederlandse politici discussieerden steeds meer over deze onderwerpen. In aanloop naar de verkiezingen van 2002 zette de politicus Pim Fortuyn zich sterk af tegen de bestaande partijen. Die hadden volgens hem door de versoering van de verzorgingsstaat en de privatiseringen de 'gewone' Nederlander in de steek gelaten. Ook had Fortuyn een negatieve kijk op de multiculturele samenleving en de islam. Vlak voor de verkiezingen werd hij vermoord door een links-radicalen activist. Ondanks de dood van Fortuyn won zijn partij bij de verkiezingen veel zetels. Zijn standpunten kregen dus veel steun. Daardoor begonnen ook andere partijen hun beleid hierop aan te passen. Het overheidsbeleid richtte zich vanaf dat moment veel meer op de integratie

en assimilatie van groepen migranten: voortaan moesten immigranten zich zoveel mogelijk aanpassen aan de Nederlandse maatschappij. Als hun waarden en normen niet pasten bij de Nederlandse cultuur, moesten ze die bijstellen.

De bankencrisis die in 2008 uitbrak, vergrootte opnieuw de tegenstellingen die in de samenleving waren ontstaan. Een aantal grote banken en ook overheden raakten toen in financiële moeilijkheden. Deze economische crisis leidde vooral tot onvrede over de Europese samenwerking. Kiezers in rijke eurolanden wilden niet opdraaien voor de schulden van lidstaten als Griekenland. Ondanks deze crisis waren de sociale verschillen in Nederland in de eerste decennia van de 21e eeuw nog altijd bijzonder klein en behoorde Nederland tot de welvarendste en gelukkigste landen van de wereld. ★ 49

Hollandse Gastvrijheid ...

... Met Beperkingen.

BRON 8 Spotprent van Fritz Behrendt uit 1971. In de bovenste afbeelding staat een bordje met het woord 'welkom' in verschillende talen en op de fabriek staat 'hoogconjunctuur' (een periode waarin het economisch goed gaat).

VRAGEN

- 3** Beide paragrafen in de historische context over Nederland bestaan uit vier onderdelen, elk met een tussenkopje.

Neem de tabel over en vul bij elk tussenkopje vier begrippen uit de tekst in die volgens jou de ontwikkelingen per periode het best kenmerken: twee begrippen uit de periode '1948-1978' en twee begrippen voor de periode '1978-2008'.

	1948-1978	1978-2008
Nederland in de wereld		
Economische veranderingen		
Sociaal-culturele veranderingen		
Veranderingen in de bevolking		

- 4** Nederland zag zichzelf lange tijd als gidsland.
- Leg uit waarom, aan de hand van een voorbeeld.
 - Beredeneer waarom de val van Srebrenica ervoor kon zorgen dat het beeld van 'Nederland, gidsland' veranderde.
- 5** Nederland speelde een actieve rol in de eenwording van Europa, omdat het daar zelf voordeel van had. Leg dit uit.
- 6**
- Leg uit wat het poldermodel inhoudt.
 - Leg uit welk voordeel het poldermodel in de jaren 1980 had voor de Nederlandse samenleving.
- 7** In Nederland voerden de kabinetten onder Ruud Lubbers in de jaren 1980 een liberaal beleid.
- Leg uit met welk groot economisch probleem Nederland in de jaren 1980 te maken kreeg.
 - Noem twee economische maatregelen die de regeringen onder Ruud Lubbers namen en leg per maatregel uit waarom deze past bij het liberalisme.
 - Lubbers en kabinetten na hem voerden ook op sociaal-cultureel gebied een liberaal beleid. Noem twee maatregelen die hierbij passen en leg per maatregel uit waarom deze past bij het liberale beleid.
- 8** Ook na 1978 ontstonden nieuwe jeugdculturen.
- Leg uit dat het ontstaan van een rapcultuur in Nederland een voorbeeld is van globalisering.
 - Leg in je eigen woorden uit wat 'kraken' in de praktijk inhoudt.
 - Leg uit dat jongeren met kraken ook een politiek doel hadden.
- 9**
- Bedenk een voorbeeld van een culturele verandering in de maatschappij die ontstond door de digitale revolutie.
 - Bedenk een voorbeeld van een economische verandering in de maatschappij die ontstond door de digitale revolutie.
 - Bedenk twee voorbeelden van manieren waarop de digitale revolutie bijdroeg aan individualisering.
- 10** Na 2000 traden steeds meer Oost-Europese landen toe tot de Europese Unie.
- Leg uit dat dit historisch gezien een bijzondere ontwikkeling was.
 - Leg uit welk nadeel deze uitbreiding had in de ogen van sommige West-Europese burgers.
- 11**
- Beschrijf hoe de kijk op de multiculturele samenleving veranderde tussen 1990 en 2008.
 - Noem drie oorzaken voor de toenemende polarisatie in Nederland na 2000.
- 12** Wat is volgens jou de belangrijkste oorzaak van de veranderingen in de Nederlandse maatschappij tussen 1978 en 2008? Kies uit: *digitale revolutie* • *economische neergang* • *Europese eenwording*. Beargumenteer je keuze door minstens drie gevolgen te noemen voor de maatschappij.

EXAMENVRAGEN

Gebruik bron 9.

- 3p **13** Leg uit:
- met een verwijzing naar de bron, over welke gebeurtenis deze spotprent gaat en
 - dat de uitspraak ‘Wij hebben niks gedaan!’ hier een dubbele betekenis heeft.

Gebruik bron 10.

Een bewering: ‘De standpunten in dit verkiezingsprogramma sluiten aan bij het politieke beleid van de Nederlandse regering in de jaren 1980.’

- 4p **14** Leg uit:
- met twee verwijzingen naar de bron, welke kritiek deze partij had op de overheid en
 - waarom deze kritiek aansluit bij het politieke beleid in Nederland in dezelfde periode.
- 2p **15** Noem twee maatregelen die de overheid in de jaren 1980 nam om haar rol in de samenleving te verkleinen.

Het relatief lage aantal stakingen in Nederland in de jaren 1980 was te danken aan de cultuur onder werkgevers en werknemers.

- 3p **16** – Geef met één woord aan hoe deze cultuur heet en
- leg uit waarom deze cultuur juist in het politieke klimaat van de jaren 1980 van belang was.

Vanaf de jaren 1980 had de Nederlandse regering als uitgangspunt dat de burger zelfredzaam moest zijn.

- 2p **17** Leg uit dat dit uitgangspunt:
- deels voortkwam uit de economische neergang in de jaren 1980, maar
 - tegelijkertijd aansloot bij een al bestaande situatie als gevolg van een economische ontwikkeling in de periode daarvoor.

Gebruik bron 11.

Een bewering: ‘De punkbeweging was een reactie op de economische situatie in de jaren 1980.’

- 2p **18** Ondersteun deze bewering met behulp van de bron.

Gebruik bron 12.

Een conclusie: ‘Deze bron laat zien dat de Nederlandse samenleving in 1984 positief keek naar de multiculturele samenleving.’

- 2p **19** Geef een argument vóór en een argument tegen deze conclusie.

Gebruik bron 13.

- 2p **20** Leg uit dat de bron past bij twee kenmerkende aspecten uit de 20e eeuw.

Door de terreuraanslagen van 11 september 2001 stortten in New York twee kantoorgebouwen van het Wereldhandelscentrum in. Daarbij stierven ongeveer 3.000 mensen, afkomstig uit meer dan negentig landen, waaronder Nederland. Deze gebeurtenis had wereldwijd grote impact en had grote gevolgen.

- 3p **21** Licht dit toe door:
- uit te leggen hoe globalisering heeft bijgedragen aan de grote impact en
 - te beschrijven welk gevolg deze aanslagen hadden voor het debat rond integratie in Nederland en
 - te beschrijven welk gevolg deze aanslagen hadden voor de NAVO.

Onderstaande gebeurtenissen uit de geschiedenis van Nederland tussen 1948 en 2008 staan in willekeurige volgorde.

- A De AOW werd ingevoerd als onderdeel van de nieuwe verzorgingsstaat.
- B De handelingsonbekwaamheid van de vrouw werd afgeschaft.
- C De politicus Pim Fortuyn werd vlak voor de verkiezingen vermoord.
- D Door de oliecrisis kwam een einde aan de economische bloei van Nederland.
- E Een nieuwe bankencrisis leidde tot onvrede over de Europese samenwerking.
- F Nederland reageerde geschokt op Al Qaida-aanslagen in New York.

- 2p **22** Zet de gebeurtenissen in de juiste chronologische volgorde, van vroeger naar later. Noteer alleen de letters.

 Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

BRON 9 Spotprent van Len Munnik die in 1995 werd gepubliceerd in het Nederlandse dagblad *Trouw*. Een Nederlandse soldaat ligt op de divan bij de psychiater. Op zijn tas staat 'Dutchbat', de naam van de groep soldaten die in Bosnië was gelegerd.

BRON 10 Fragment uit een verkiezingsprogramma uit 1986.

Steeds meer wordt getwijfeld aan de effectiviteit van de overheid. De huidige overheid is uit zijn krachten gegroeid en werkt daardoor belemmerend en zelfs verstikkend. Het vastleggen van problemen op een formulier lost ze niet op. Wetten en regels zijn alleen zinvol als we ze kunnen uitvoeren. Het niet handhaven ondermijnt het vertrouwen in de overheid. Door gebrek aan coördinatie wordt er vaak langs elkaar heen gewerkt of veel dubbel werk gedaan, wat voor ambtenaar en burger frustrerend is en uiteraard de kosten verhoogt.

BRON 11 Fragment uit de Nederlandse vertaling van het oorspronkelijk in het Limburgs gezongen lied *Sollicitere* van de Janse Bagge Bend uit 1982.

De perspectieven voor de toekomst die zijn nul komma nul
 Al heb je na veel zweten een universitaire bul*
 Al ben je onderwijzer, bankwerker of psycholoog
 De komende jaren ben je waarschijnlijk werkloos
 Je moet sollicitere, sollicitere!
 [...]
 's Avonds als het donker wordt, begin je pas te leven
 Je kijkt eens rond, is niet ergens iets te beleven?
 Je gaat naar een punkband, misschien wel naar een louche tent**
 Misschien ga je wel kijken naar de Janse Bagge Bend
 Maar je moet sollicitere, sollicitere!
 * diploma; ** een fout café

BRON 12 Poster uit 1984.

BRON 13 Fragment uit het dagblad *Trouw* van 27 september 1988.

Met het 'Europa van de burger' komt ook het vrije personenverkeer tussen de twaalf EG-lidstaten dichterbij. Maar voor migranten lijkt de wereld er slechts kleiner op te worden. Nederland bereidt al een verscherping van de visumplicht voor. Al jaren protesteren in Nederland gevestigde Turken en Marokkanen ertegen dat zij voor elk bezoek aan het buitenland soms een dag of langer in de rij moeten staan. [...] De Schengen-landen streven naar een gemeenschappelijk visumbeleid. Wie in één van de vijf landen een visum krijgt, mag straks vrij door het Schengen-gebied reizen. De angst om de controle op illegale immigratie te verliezen is echter groot. Reden voor Duitsland en vooral Frankrijk om strengere controles aan de buitengrenzen te laten gelden. En dat betekent in feite dat de binnengrenzen opengaan, maar niet voor migranten, ook niet als zij al in één van de vijf Schengen-landen wonen.

Epiloog

• BETEKENIS VOOR NU

BRON 1 Onder Nederlandse jongeren is Chersonissos razend populair. In deze badplaats op het Griekse eiland Kreta kunnen ze na het eindexamen even helemaal uit hun dak gaan. (Foto uit 2021.)

Zestig jaar Nederland: een verbazingwekkend verschil

Je ziet het steeds vaker: jongeren die na hun eindexamen gaan feesten aan de Middellandse Zee. Of gaan backpacken in Thailand. Of Bali gaan verkennen. Natuurlijk heeft niet iedereen daar iets mee en zijn er ook jongeren die dat niet kunnen betalen. Maar het is beslist niet uitzonderlijk om het vliegtuig te pakken en buiten het zicht van je ouders even te genieten van het leven.

Wie in 1948 een kijkje in deze toekomst had kunnen nemen, zou zijn ogen niet hebben geloofd. Vliegen bijvoorbeeld was toen alleen weggelegd voor de allerrijksten. Schiphol verwerkte zo'n 900 passagiers per dag, tegen bijna 144.000 in 2022. In 1948 waren heel veel volwassen Nederlanders nog nooit in het buitenland geweest: de meesten hadden geen auto en treinreizen waren duur.

Ook de vrijheid die jongeren nu hebben, was in 1948 ongekend. 'Jongelui' moesten zich netjes gedragen, zeker de meisjes. Seks vóór het huwelijk was volstrekt taboe, zelfs voor wie verloofd was. Je kon naar de kroeg en op feestjes werd wel gedronken, maar in de meeste kringen was het geen gebruik om elke dag alcohol te drinken. Drugs waren nauwelijks bekend. Jongeren ontmoetten elkaar op dansles of in jeugdkampen. Maar daar waren altijd volwassenen bij om toezicht te houden.

Iemand uit 1948 zou zich ook hebben verbaasd over de danceparty's en muziekfestivals van nu. Rond 1950 werd hier en daar al voorzichtig iets zichtbaar van een eigen jeugdcultuur, met jazzmuziek en opvallende kleding. Maar verder leefden de meeste jongeren nog in de wereld

van hun ouders. In de huiskamer luisterden ze samen naar de radio – televisie bestond nog niet – en op zondag bezochten ze gezamenlijk de kerk.

Verder was Nederland in 1948 nog heel wit. Er woonden inmiddels mensen die afkomstig waren uit Indonesië, dat in Nederland officieel nog 'Nederlands-Indië' heette. Maar niemand beseftte dat dit nog maar het bescheiden begin was van de komst van 'nieuwe Nederlanders' van over de hele wereld. Ook vrouwen waren in het openbare leven veel minder zichtbaar dan nu: in de politiek, journalistiek en leidinggevende functies waren ze vrijwel afwezig.

Kortom, Nederland is sinds de Tweede Wereldoorlog onherkenbaar veranderd. Het is goed af en toe stil te staan bij de ongelooflijke welvaart, vrijheid en verscheidenheid van nu. Waar hebben we die aan te danken? Dat is in essentie waar het examenonderwerp 'Nederland 1948-2008' om draait.

OPDRACHT

Zoek op internet drie verschillende foto's van het leven in Nederland in 1945-1950. Probeer foto's te vinden die iets zeggen over de thema's die in deze context aan de orde komen. Zet bij elke foto een bijschrift, waarin je uitlegt wat er tussen 1945-1950 en nu in Nederland is veranderd – of wat misschien toch hetzelfde is gebleven.

Tip: je kunt veel historische foto's vinden bij het Nationaal Archief (nationaalarchief.nl/onderzoeken/fotos), Het Geheugen (geheugen.delpher.nl) en het stads- of streekarchief in jouw buurt.

Afsluiting

Samenvatten

OPDRACHT

Je gaat de historische context Nederland samenvatten met behulp van het thematische schema. Neem daarvoor het schema over op een apart papier (bijvoorbeeld een A3) of vraag je docent om het schema. Vul het verder in.

Tips:

- gebruik zoveel mogelijk steekwoorden;
- gebruik voor elk thema (bijvoorbeeld economie of bevolking) een andere kleur.

Op die manier ontstaat een overzichtelijke samenvatting die je later kunt gebruiken bij het leren van de stof. Dat kan bijvoorbeeld zo: beschrijf voor jezelf of voor een medeleerling welke grote veranderingen in Nederland plaatsvonden tussen 1948 en 1978. Dat doe je met behulp van de steekwoorden in je schema. Probeer deze veranderingen ook te verklaren. Lukt dat niet? Lees dan terug in de deelcontext hoe het zat.

Wereld	
1948-1978	1978-2008
Verandering in buitenlandse politiek, namelijk:	Verandering in buitenlandse politiek, namelijk:
NAVO:	Srebrenica:
Europese samenwerking:	NAVO:
	Europese samenwerking:

Economie	
1948-1978	1978-2008
Uitgangspunt beleid van de Rooms-rode regeringen:	Uitgangspunt van de regeringen onder Lubbers:
Oorzaken economische groei:	Maatregelen die daarbij passen:
Gevolgen economische groei:	Poldermodel:
	Invloed globalisering:

Nederland
1948-2008

Bevolking	
1948-1978	1978-2008
Bevolking verandert: – na 1945 door:	Bevolking verandert: – vanaf jaren 1980 door:
– vanaf jaren 1960 door:	Oorzaken van polarisatie vanaf 2000:
	Gevolg voor regeringsbeleid:

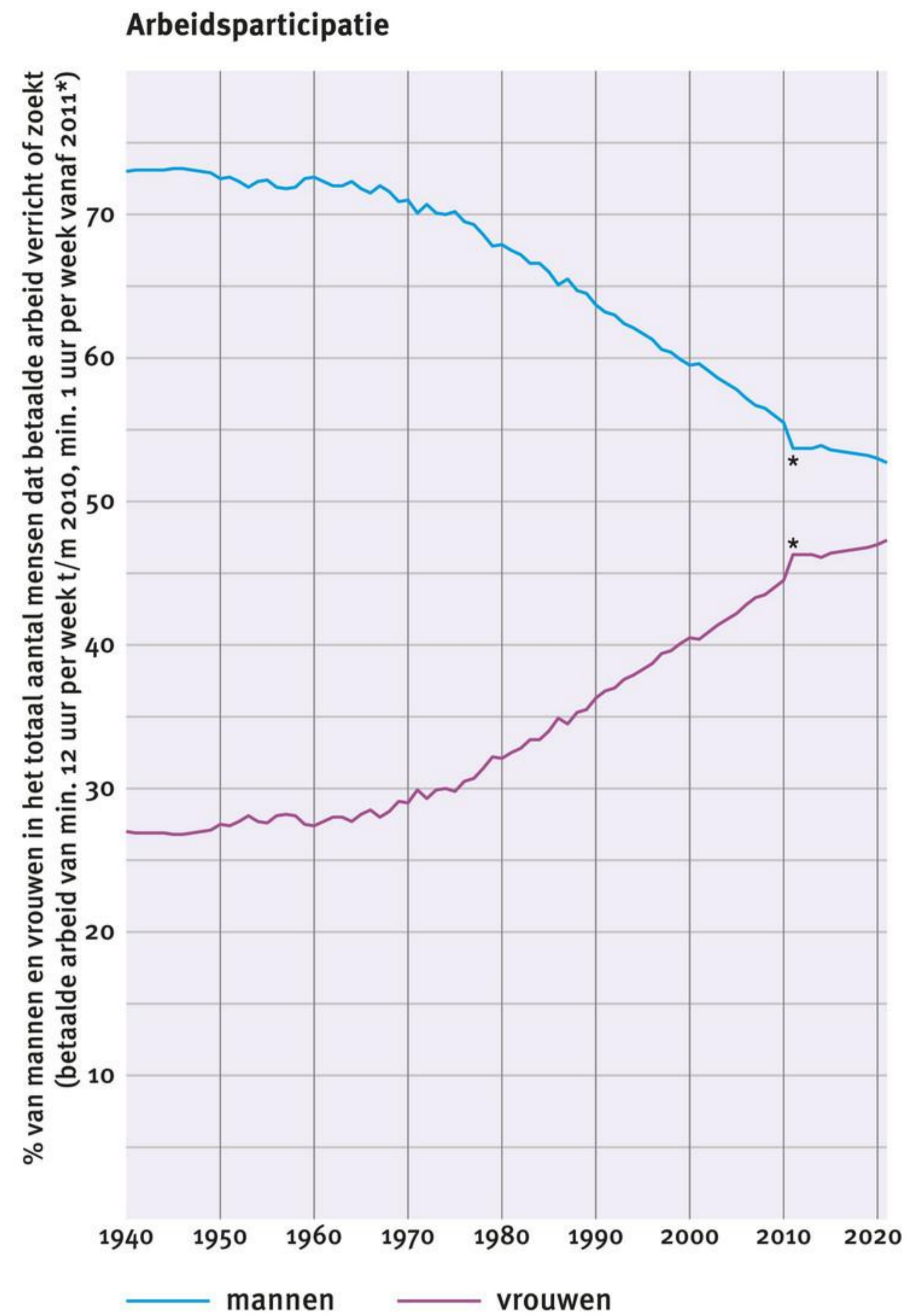
Sociaal-cultureel	
1948-1978	1978-2008
Verzuiling → Ontzuiling in jaren 1960. Oorzaken:	Ontzuiling → verdere individualisering. Oorzaken:
Positie vrouwen verandert:	Maatregelen die daarbij passen:
Jeugdculturen:	Jeugdculturen:

Nederland in grafieken

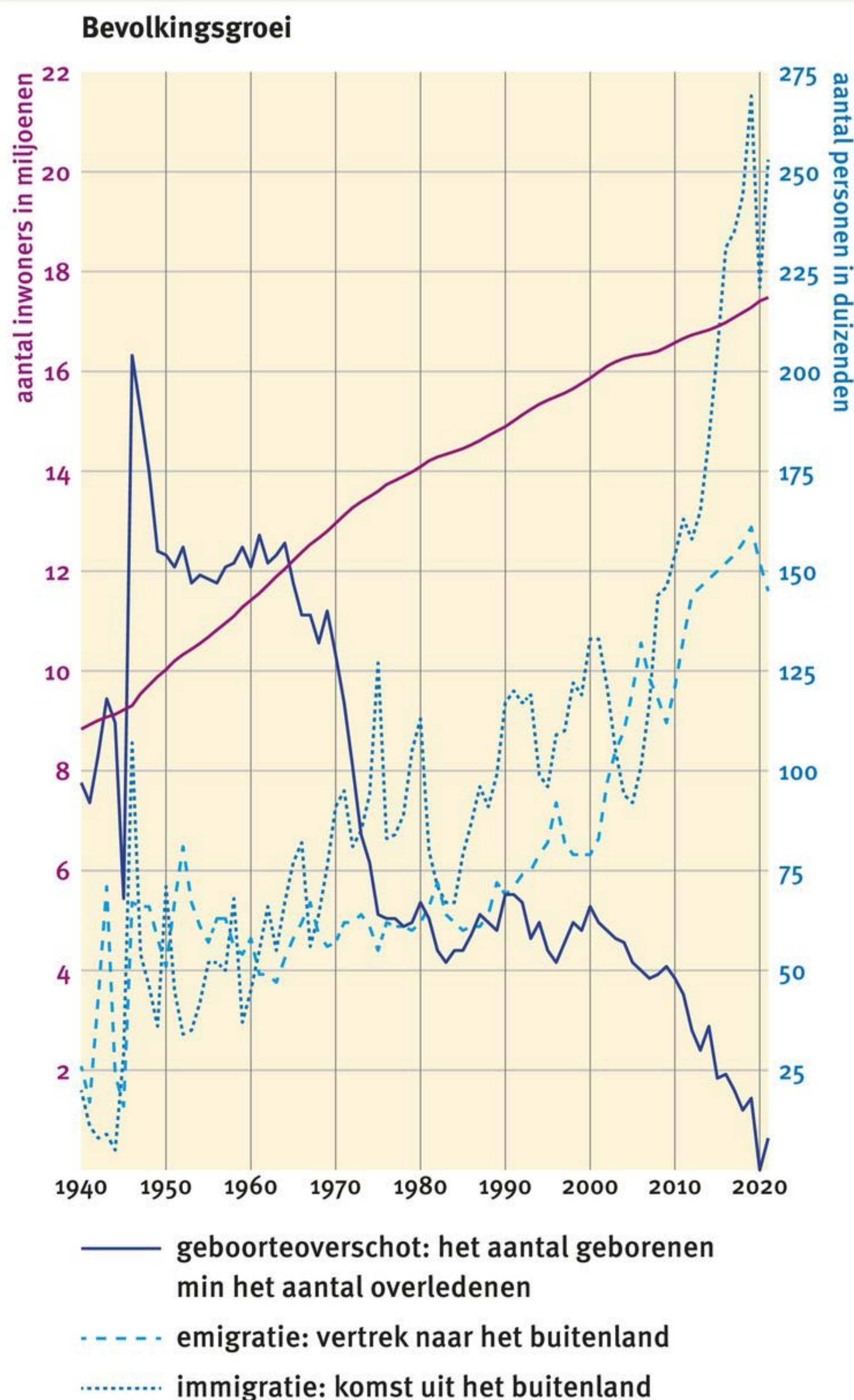
Zoals uit dit hoofdstuk blijkt, is Nederland in de periode 1948 tot 2008 behoorlijk veranderd op politiek, cultureel, sociaal en economisch gebied. Regeringen van uiteenlopende kleur hadden elk op hun eigen wijze grote impact op de samenleving. De economische pieken en dalen speelden in hun beleid een grote rol en zorgden voor culturele veranderingen. Nederland kreeg een nieuwe positie in de wereld door de onafhankelijkheid van voormalige koloniën en het ontstaan van Europese samenwerkingsverbanden.

Al die veranderingen zijn af te lezen in grafieken over deze periode. Zo laat de toenemende arbeidsparticipatie van vrouwen zien dat hun rol in de samenleving sterk veranderde. De grafiek over energieverbruik vertelt het verhaal over de snelgroeïende welvaart, de vondst van aardgas en de opkomst van hernieuwbare energie (zonnepanelen en wind), maar laat ook de oliecrisis zien. En in de grafiek over de bevolkingsgroei zijn de onafhankelijkheid van Indonesië en Suriname terug te zien, evenals de komst van arbeidsmigranten en vluchtelingen.

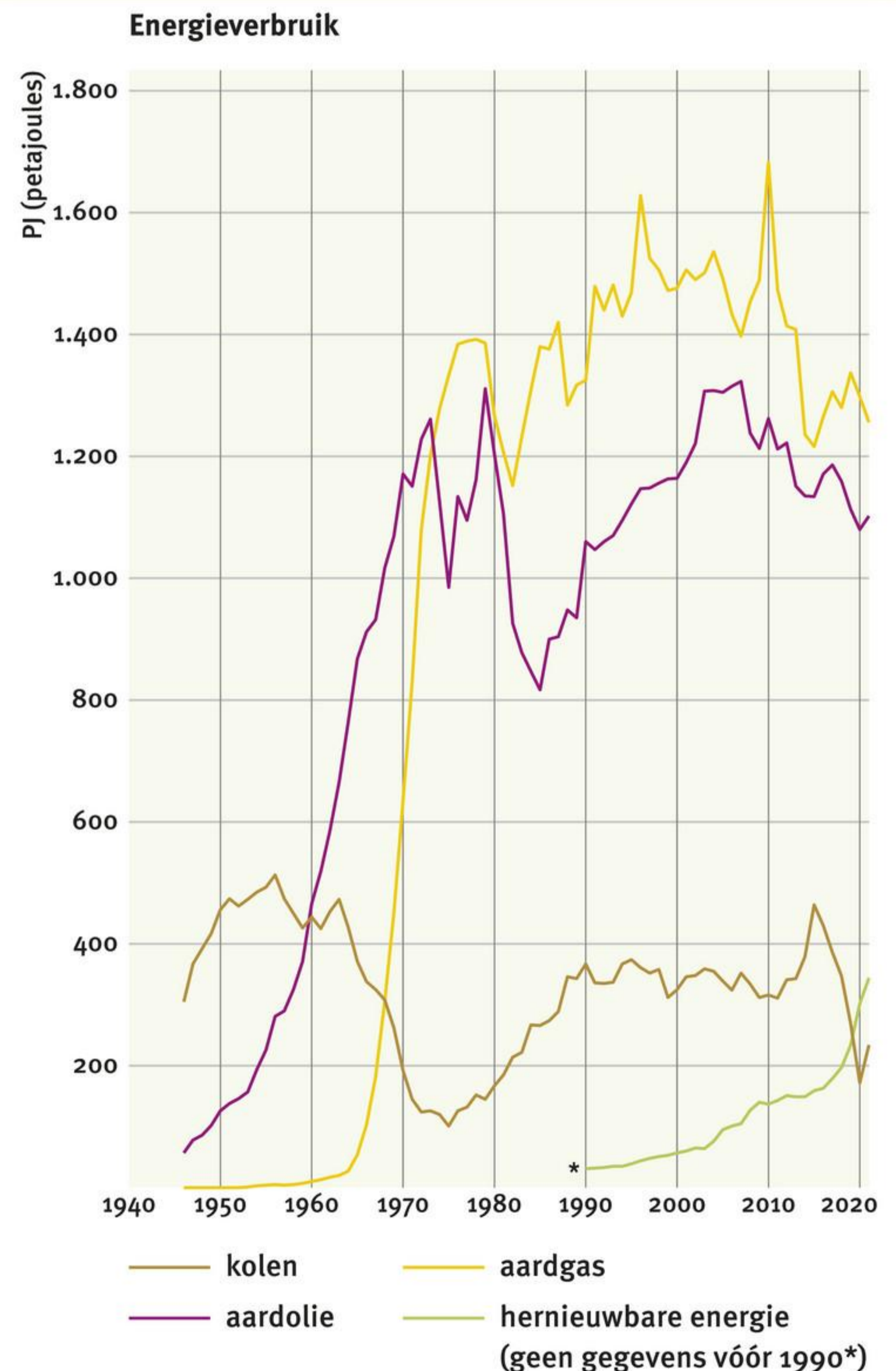
BRON 2 Arbeidsparticipatie in Nederland, 1940-2021.

BRON 1 Bevolkingsgroei in Nederland, 1940-2021.

BRON 3 Energieverbruik in Nederland, 1940-2021.

Personen

Ruud Lubbers (1939-2018)

Minister-president van Nederland (1982-1994) namens het christendemocratische CDA. Tijdens zijn regeerperiode voerde hij een liberaal beleid.

Pim Fortuyn (1948-2002)

Nederlandse politicus die zeer kritisch was over onder meer de multiculturele samenleving en een eigen partij oprichtte. In 2002 werd hij vermoord door een links-radicalen activist.

Jaartallen

3.1 De Nederlandse maatschappij (1948-1978)

- 1956 Afschaffen handelingsonbekwaamheid van de vrouw
- 1957 Invoering van de AOW

3.2 De Nederlandse maatschappij (1978-2008)

- 1973 Oliecrisis
- 2001 Terreuraanslagen in de Verenigde Staten op 11 september
- 2002 Moord op Pim Fortuyn, aanpassing migratiebeleid
- 2008 Bankencrisis

Begrippen

3.1 De Nederlandse maatschappij (1948-1978)

babyboom

Een periode waarin in korte tijd veel kinderen worden geboren.

consumptiemaatschappij

Een samenleving met een hoog percentage middenklassehuishoudens die voldoende inkomen hebben om naast onderdak, voeding en kleding allerlei luxeproducten aan te schaffen.

dekolonisatie

Proces waarbij de koloniën onafhankelijk worden van het land dat de kolonie stichtte.

Europese Economische Gemeenschap (EEG)

Van 1958 tot 1992 een economisch samenwerkingsverband tussen een groeiend aantal Europese landen met als doel het wegnemen van handelsbelemmeringen tussen de aangesloten staten.

Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal (EGKS)

De eerste supranationale organisatie voor economische samenwerking in Europa, in 1951 opgericht door zes Europese landen om te zorgen voor meer stabiliteit in Europa.

gastarbeider

Een uit het buitenland afkomstige arbeider die tijdelijk in het land verblijft om er te werken.

geleide loonpolitiek

Het beleid van enkele Nederlandse regeringen na de Tweede Wereldoorlog waarbij de politiek de hoogte van de lonen bepaalde.

handelingsonbekwaamheid (van de vrouw)

De wettelijke bepaling dat gehuwde vrouwen niet zelfstandig een rechtshandeling konden verrichten, zoals het tekenen van een overeenkomst.

jeugdcultuur (ook: jongerencultuur)

De eigen stijl van een groep jongeren die tot uiting komt in hun favoriete muziek, dans en kleding, in hun taal en in hun idealen.

Koude Oorlog

De permanente oorlogsdreiging tussen 1945 en 1989 tussen het communistische Oosten onder leiding van de Sovjet-Unie en het kapitalistische Westen onder leiding van de Verenigde Staten; beide blokken streden wereldwijd om invloed.

maakbare samenleving

Het idee dat de mens de samenleving in sterke mate kan bepalen en dus dat de overheid door politiek ingrijpen de samenleving kan verbeteren.

Marshallhulp (ook: Marshallplan)

Economisch hulpplan van de Verenigde Staten om Europa na de Tweede Wereldoorlog economisch weer op de been te krijgen.

Noord-Atlantische Verdragsorganisatie (NAVO)

Militair bondgenootschap tussen westerse landen die hebben afgesproken dat als een van de lidstaten wordt aangevallen, de andere militair te hulp zullen schieten.

ontzuiling

Het proces waarbij er een eind komt aan de verzuiling, dat wil zeggen aan een maatschappelijke en politieke situatie waarin katholieken, protestanten, socialisten en liberalen zich hebben teruggetrokken in hun eigen organisaties en waarin alleen de leiders van deze organisaties nog onderling contact hebben.

rooms-rode regering

Benaming voor een regering uit de periode na de Tweede Wereldoorlog waarin katholieke en sociaaldemocratische partijen samenwerkten.

tweede feministische golf

Een feministische beweging waarbij (onder andere door Dolle Mina en MVM) werd gestreden voor meer gelijkheid tussen man en vrouw.

verzorgingsstaat

Een samenleving met een dermate hoog niveau van door de staat georganiseerde maatschappelijke voorzieningen, dat mensen hun leven lang zijn verzekerd van een behoorlijk inkomen en behoorlijke zorg.

wederopbouw

De periode van herstel van de Europese landen na de Tweede Wereldoorlog (1945-1960).

3.2 De Nederlandse maatschappij (1978-2008)

digitale revolutie

Grote veranderingen in de samenleving als gevolg van de nieuwe digitale technologieën.

Europese Unie (EU)

Sinds 1993 het voornaamste orgaan waarin Europese landen samenwerken; is sinds de oprichting aanmerkelijk uitgebreid (27 lidstaten in 2022).

gidsland

Een land dat een voorbeeld kan zijn voor andere landen.

globalisering

Het verschijnsel dat landen over de hele wereld politiek, economisch en cultureel steeds meer verbonden raken.

individualisering

Een proces waarbij mensen steeds minder afhankelijk zijn van gemeenschappen als hun familie of hun kerk en steeds meer zelfstandig in de samenleving staan.

multiculturele samenleving

Een samenleving die bestaat uit mensen met verschillende culturen en geloven.

oliecrisis

Een wereldwijde crisis die in 1973 ontstond doordat enkele Arabische landen de levering van olie staakten aan landen die Israël in een oorlog hadden gesteund.

polarisatie

Het toenemen van tegenstellingen tussen politieke en maatschappelijke groepen.

poldermodel

Een maatschappelijke situatie waarin overheden, werkgevers en werknemers met elkaar overleggen om over economisch beleid tot een overeenkomst te komen, zodat arbeidsconflicten zoveel mogelijk worden voorkomen.

privatisering

Proces waarbij staatsbedrijven zelfstandige ondernemingen worden.

val van Srebrenica

De inname van de Bosnische stad Srebrenica, die op dat moment onder bescherming stond van Nederlandse soldaten.

Verdrag van Maastricht

Verdrag dat de basis legde voor de Europese Unie en de euro.

Verdrag van Schengen

Verdrag dat het vrije verkeer tussen lidstaten van de Europese Unie mogelijk maakte.

Controleer jezelf

3.1 De Nederlandse maatschappij (1948-1978)

- Ik kan met behulp van een voorbeeld uitleggen dat Nederland na 1945 zijn neutraliteitspolitiek opgaf.
- Ik kan oorzaken noemen voor de groeiende welvaart in Nederland na 1948.
- Ik kan uitleggen welk verband er bestaat tussen de groeiende welvaart en de komst van de verzorgingsstaat en de consumptiemaatschappij in Nederland.
- Ik kan oorzaken noemen van migratie uit en naar Nederland tussen 1948 en 1975.
- Ik kan beschrijven hoe de groeiende welvaart leidde tot sociaal-culturele veranderingen, waaronder ontzuiling en het ontstaan van jongerenculturen.
- Ik kan beschrijven hoe de verhoudingen tussen man en vrouw veranderden na 1948.

3.2 De Nederlandse maatschappij (1978-2008)

- Ik kan uitleggen waardoor Nederland zijn plaats in de wereld rond 1990 opnieuw moest bepalen en waardoor het idee van Nederland als gidsland minder belangrijk werd.
- Ik kan beschrijven wat er na 1978 veranderde in de Europese samenwerking.
- Ik kan oorzaken noemen van de crisis in de jaren 1980 en een politiek, economisch en sociaal gevolg daarvan noemen.
- Ik kan met voorbeelden beschrijven welke invloed globalisering heeft op Nederland op economisch, politiek en cultureel gebied.
- Ik kan met voorbeelden uitleggen hoe een liberaal regeringsbeleid en de digitale revolutie individualisering versterkten.
- Ik kan de veranderingen in de jongerenculturen vanaf de jaren 1980 verklaren.
- Ik kan uitleggen wat economische, politieke en sociale oorzaken waren van de polarisatie na 2000.

 Ga naar de *Flitskaarten*, de *Test jezelf* en de *Oefentoets*.

Examentraining

Aan het einde van 5 havo doe je centraal examen. Het examen geschiedenis toetst:

- de oriëntatiekennis: je moet de kenmerkende aspecten bij tijdvak 5 tot en met 10 in de tijd kunnen plaatsen, kunnen beschrijven met behulp van een voorbeeld en kunnen herkennen (in bronnen);
- het historisch denken, dat wil zeggen: je kunt historische concepten toepassen in relatie tot een voorbeeld of bron, zoals oorzaken en gevolgen, continuïteit en verandering, historisch perspectief en de bruikbaarheid van bronnen;
- de drie historische contexten: het Britse Rijk, Duitsland en Nederland.

TIP Alle kenmerkende aspecten die je voor het examen moet kennen, staan voor in dit katern.

Het centraal examen geschiedenis

- Het centraal schriftelijk examen duurt 3 uur en bestaat uit zo'n 25 tot 28 vragen. Je hebt gemiddeld 6 minuten per vraag. Let op: een vraag met een bron kost vaak meer tijd dan een vraag zonder bron.
- Ongeveer 35% van de vragen gaat alleen over de oriëntatiekennis. Zorg dus dat je elk kenmerkend aspect in de tijd kunt plaatsen én kunt uitleggen.

Tips bij beantwoorden examenvragen

- Kijk altijd hoeveel punten je krijgt voor een vraag. Het aantal punten geeft vaak aan uit hoeveel elementen een antwoord moet bestaan.
- Staan er in de vraag aandachtsstreepjes? Gebruik in je antwoord dan ook streepjes om de verschillende delen van je antwoord aan te geven.
- Herhaal (een deel van) de vraag in je antwoord. Dat helpt om de vraag gericht en volledig te beantwoorden. Dus: 'Waarom werd de Berlijnse Muur gebouwd?'
Antwoord: 'De Muur werd gebouwd, omdat ...'
- Moet je iets uitleggen of aantonen met behulp van een bron? Verwijs in je antwoord dan duidelijk naar de bron, bijvoorbeeld door te schrijven: 'In de bron staat ...' of 'Uit de bron blijkt ...'
- Wordt er om twee redenen gevraagd? Schrijf er dan ook twee op. Een derde reden mag je docent niet nakijken én het opschrijven kost jou veel tijd.

TIP Je mag bij het examen een woordenboek Nederlands gebruiken.

In deze examentraining oefen je heel gericht met een aantal vraagtypen die in een examen altijd voorkomen. Zo kun je controleren of je over de juiste kennis en vaardigheden beschikt. Daarbij leer je ook hoe je een bepaalde examenvraag moet aanpakken en hoe je ervoor zorgt dat je een vraag volledig beantwoordt. Veel vragen in deze examentraining komen uit recente examens.

Inhoud van de examentraining

Je oefent de volgende soorten examenvragen:

- **kenmerkende aspecten**
Je herhaalt de kenmerkende aspecten die niet in de historische contexten zitten en je oefent met het herkennen van kenmerkende aspecten in een voorbeeld of bron.
- **volgordevraag**
Je leert gebeurtenissen in de juiste tijd te plaatsen en zo een reeks gebeurtenissen in de juiste volgorde te zetten.
- **historisch perspectief**
Je oefent met het herkennen van een vraag over historisch perspectief. Daarbij verplaats je je in mensen uit het verleden en redeneer je vanuit dit historisch perspectief.
- **bruikbaarheid**
Je oefent met het bepalen van de bruikbaarheid en betrouwbaarheid van een bron.
- **spotprent**
Je leert welke stappen je moet zetten om de boodschap van de maker van een prent te begrijpen.

Proefexamen

De examentraining sluit je af met een:

- **proefexamen**
Bij elke historische context hoort een proefexamen. Daarmee controleer je of je voldoende kennis hebt. Ook oefen je in elk examen met het historisch denken.

Scholieren doen eindexamen in de gymzaal van de Lorentz HBS in Arnhem, 21 mei 1959.

Kenmerkende aspecten

In elk examen zitten vragen die toetsen of je kenmerkende aspecten kunt herkennen. In de eerste opdracht bekijk je hoe je zo'n vraag het beste kunt aanpakken en tot een volledig antwoord kunt komen. Daarna volgen enkele vragen over kenmerkende aspecten uit recente examens. Daarmee kun je nagaan of je dit examenonderdeel voldoende beheerst.

TIP Verder oefenen met de kenmerkende aspecten kan online in de *Trainer kenmerkende aspecten*.

OPDRACHT

- 1** Gebruik de voorbeeldvraag. Er zijn ook vier voorbeeldantwoorden bij deze vraag. Bedenk voor elk antwoord hoeveel punten je zou geven: 0, 2 of 4 punten. Leg je antwoord telkens uit. Let op: *je krijgt alleen punten voor een juist kenmerkend aspect als daarbij ook een juiste uitleg is gegeven.*

VOORBEELDVRAAG

Gebruik bron 1.

Na de dood van Bismarck (in 1898) worden deze beeldjes in zeer grote aantallen geproduceerd en verkocht in Duitsland.

De grote aantallen beeldjes die geproduceerd en verkocht werden, kunnen gekoppeld worden aan twee verschillende kenmerkende aspecten van de 19e eeuw.

- 4p 1** Noem beide kenmerkende aspecten en geef bij elk kenmerkend aspect aan, waardoor dit bij een van deze gegevens past.

BRON 1 Een beeldje van Bismarck van ongeveer 35 cm hoog, gefabriceerd rond 1900. *Toelichting: Op het aambeeld staat 'unitas' (eenheid). Op het schild is de keizerlijke adelaar afgebeeld.*

VOORBEELDANTWOORDEN

- A** – 'De industriële revolutie die in de westerse wereld de basis legde voor een industriële samenleving'.
– 'De opkomst van politiek-maatschappelijke stromingen: liberalisme, nationalisme, socialisme, confessionalisme en feminisme'.
- B** – 'De industriële revolutie', omdat die massaproductie mogelijk maakte. De productie van dit beeldje in grote aantallen past daarbij.
– 'De opkomst van het nationalisme', omdat aanhangers van het nationalisme streefden naar een gezamenlijke staat voor hun volk. Dit beeldje past daarbij, want het laat zien hoe Bismarck, de stichter van het Tweede Duitse Rijk, het Duitse volk tot een sterke eenheid smeedt (een adelaar is een sterke vogel; het woord 'eenheid' op het aambeeld).
- C** – 'De industriële revolutie die in de westerse wereld de basis legde voor een industriële samenleving.' Ook in Duitsland was er een industriële revolutie, maar die begon daar later dan in Groot-Brittannië, waar al in de 18e eeuw fabrieken werden gesticht.
– 'De opkomst van politiek-maatschappelijke stromingen, zoals het nationalisme.' In Duitsland was het nationalisme sterk, want Duitsland was ooit verdeeld over heel veel staatjes en landjes, die allemaal verschillende bestuurders en wetten hadden. In 1871 versloeg de Pruisische bestuurder Otto von Bismarck de Fransen en verenigde hij de Duitse staten tot één groot en sterk Duits keizerrijk. Bismarck bleef tot 1890 als rijkskanselier aan de macht. Hij was tegen een Duits koloniaal rijk, omdat hij bang was dat de Britten en de Fransen zich dan gezamenlijk tegen Duitsland zouden keren.
- D** – 'De uitvinding van de stoommachine in de westerse wereld', omdat fabrikanten met zulke machines grote aantallen producten konden maken, zoals dit soort beeldjes.
– 'De opkomst van politiek-maatschappelijke stromingen', waardoor mensen trots waren op hun land en graag dit soort beeldjes wilden hebben van hun leiders, zoals Bismarck.

Aanpak bij kenmerkende aspecten

Een examenvraag over een kenmerkend aspect pak je als volgt aan.

- Lees eerst de vraag en ga na over welke periode de vraag gaat. Bedenk welke kenmerkende aspecten bij die periode passen.
- Ga in de vraag of bron op zoek naar informatie die bij een kenmerkend aspect uit die periode zou kunnen horen.
- Noteer in je antwoord het kenmerkend aspect van je keuze op een duidelijke manier.
 - Je hoeft het kenmerkend aspect niet letterlijk op te schrijven: een omschrijving in je eigen woorden is voldoende. Maar het kenmerkend aspect moet uiteraard wel herkenbaar zijn.
 - Soms gaat een kenmerkend aspect over meer dan één ontwikkeling. Zo staan feminisme en nationalisme samen in hetzelfde kenmerkend aspect. Je hoeft alleen de ontwikkeling te noemen die voor de vraag van belang is.
- Leg bij elk kenmerkend aspect uit waarom je dit hebt gekozen. Dat doe je door te verwijzen naar een of meer onderdelen van de bron of het voorbeeld in de vraag.

TIP De kenmerkende aspecten van oudheid en middeleeuwen hoef je niet te kennen voor het centraal schriftelijk examen.

EXAMENVRAGEN

In 1538 stierf de Maastrichtse geleerde Mattheus Herbenus. Zijn bibliotheek bevatte een kostbare uitgave van de *Geographica* van de Griekse historicus en geograaf Strabo (64 v.C.-23 n.C.), een soort encyclopedie van de toen bekende wereld.

De belangstelling van Herbenus past bij twee verschillende kenmerkende aspecten van zijn tijd.

2p **2** Toon dit aan.

De Nederlandse arts Jacobus de Bondt (1592-1631) was als geneesheer in dienst van de Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC). Hij schreef zijn observaties van tropische ziekten en hield aantekeningen bij van zijn pogingen om zieken onder VOC-personeel in India te genezen.

2p **3** Verklaar dat de regenten in het bestuur van de VOC het onderzoek van De Bondt noodzakelijk vonden voor hun onderneming, waarbij je je antwoord met een kenmerkend aspect uit de 17e eeuw ondersteunt.

Gebruik bron 2.

De opvatting van Frederik de Grote in deze bron past bij een kenmerkend aspect uit de 18e eeuw.

2p **4** Toon dit aan.

Gebruik bron 3.

Met deze tabel kun je een kenmerkend aspect van de 19e eeuw en een kenmerkend aspect van de 20e eeuw illustreren.

2p **5** Noem beide kenmerkende aspecten en maak telkens met een gegeven uit de tabel duidelijk waardoor dit kenmerkend aspect geïllustreerd wordt.

Gebruik bron 4.

Deze foto kan gebruikt worden als illustratie van de gevolgen van de manier van oorlogvoering in de eerste helft van de 20e eeuw.

1p **6** Leg uit met behulp van een kenmerkend aspect dat de foto illustratief voor die gevolgen is.

In 1916 opende het gemeentebestuur van Amsterdam een badhuis aan de Zaanstraat, waar mensen voor vijf cent een bad konden nemen.

Drie gegevens over dit badhuis:

- 1 In de winter van 1944-1945 werd het badhuis wegens gebrek aan brandstof gesloten.
- 2 In 1985 werd het badhuis gesloten vanwege sterk teruglopende bezoekersaantallen.
- 3 In 1993 werd het gebouw heropend als hamam (een Arabisch badhuis).

Elk gegeven past bij een ander kenmerkend aspect uit de 20e eeuw.

2p **7** Leg voor twee van de gegevens uit welk kenmerkend aspect uit de 20e eeuw erbij past.
Let op: je mag een kenmerkend aspect maar één keer gebruiken.

BRON 2 In 1777 schrijft de Pruisische koning Frederik de Grote over de manier waarop een land moet worden bestuurd.

De koning is de vertegenwoordiger van de staat. Hij en zijn volk vormen samen één lichaam, dat alleen gelukkig kan zijn als de afzonderlijke delen door eensgezindheid bij elkaar worden gehouden. De vorst is voor de samenleving wat het hoofd is voor het lichaam: hij moet voor de hele gemeenschap zien, denken en optreden om haar alle gewenste voordelen te verschaffen. Als men wil dat het koningschap het wint van de republikeinse staatsvorm, dan staat de opdracht van de koning vast: hij moet energiek en eerlijk zijn, en al zijn krachten gebruiken om de taak die hem is opgelegd te vervullen.

BRON 3 Een tabel met bevolkingsgegevens: Europeanen in Indonesië 1870-1960 (in duizendtallen).

jaar	1870	1880	1900	1905	1920	1930	1940	1950	1955	1960
aantal	44	57	91	95	168	240	300	135	86	0

BRON 4 Op 6 oktober 1944 wordt een foto gemaakt van schuilende burgers in een oud keldergewelf in Nijmegen.

Volgordevraag

In elk examen zitten vragen die toetsen of je bepaalde gebeurtenissen in chronologische volgorde kunt zetten.

Het examen bevat twee soorten volgordevragen:

- een volgordevraag ‘door de tijd heen’. Zo’n vraag gaat over een grote periode, van vroegmoderne tijd tot heden. De gebeurtenissen in deze vraag kun je koppelen aan kenmerkende aspecten.
- een of meer volgordevragen bij de historische contexten. Deze staan verderop in het examen. Hierbij moet je wat preciezer weten in welke volgorde bepaalde ontwikkelingen uit een context zich hebben afgespeeld.

TIP Bij het examen mag je in het boekje met opgaven schrijven. Maak daar gebruik van.

OPDRACHT

Door de tijd heen

- 8** Gebruik de voorbeeldvraag.
- Onderstreep in elke zin de woorden die je in verband kunt brengen met een kenmerkend aspect.
 - Schrijf bij elke zin een bijpassend kenmerkend aspect (in steekwoorden) en het bijbehorende tijdvak. Je kunt ook een globale tijdsbepaling geven (een eeuw bijvoorbeeld).
 - Zet de gebeurtenissen in chronologische volgorde.

VOORBEELDVRAAG

- De volgende gebeurtenissen uit de geschiedenis, waarin torens een rol hebben gespeeld, staan in willekeurige volgorde:
- 1 De aanslagen op de torens van het World Trade Centre in New York verhevigden in Nederland de discussies over de multiculturele samenleving.
 - 2 De bouw van de Eiffeltoren hoorde bij de wereldtentoonstelling in Parijs, waarin uitvindingen van het industriële tijdperk te zien waren.
 - 3 Een menigte brak de Toren van de Vrijheid af, die bij de Parijse gevangenis de Bastille hoorde en gezien werd als symbool van het ancien régime.
 - 4 Portugese ontdekkingsreizigers, zoals Vasco da Gama, startten hun tochten bij de Toren van Belém.

- 5 Tijdens de bezetting veranderde pretpark Julianatoren van naam, want verwijzingen naar levende leden van het koningshuis waren verboden.
 - 6 Tijdens de bloeitijd van de Republiek staken Amsterdamse regenten geld in een nieuw stadhuis, en niet in een toren voor de Nieuwe Kerk.
- 2p **8** Zet deze zes gebeurtenissen in de juiste chronologische volgorde, van vroeger naar later. Noteer alleen de nummers.

OPDRACHT

Volgordevraag context

- 9** Gebruik de voorbeeldvraag. Deze hoort bij de context ‘Duitsland in Europa 1918-1991’.
- Onderstreep in elke zin de woorden die helpen bij het dateren van de gebeurtenis. Schrijf er – zo mogelijk – een tijdsbepaling bij.
 - Bepaal de juiste chronologische volgorde.

VOORBEELDVRAAG

- De volgende wetten en decreten uit Duitsland staan in willekeurige volgorde:
- 1 Adolf Hitler bracht vlak na de Duitse aanval op Frankrijk het Prinsendecreet uit: een verbod op de inzet aan het front van leden van Duitse vorstenhuizen.
 - 2 Bij het opstellen van de grondwet van het herenigde Duitsland werd uitgegaan van de grondwet van de Bondsrepubliek Duitsland.
 - 3 De SED, de communistische partij van de DDR, nam een nieuwe grondwet aan, die was gebaseerd op de grondwet van de Sovjet-Unie.
 - 4 In de nieuwe grondwet van Duitsland werd bepaald dat niet langer de keizer het staatshoofd was, maar dat een rijkspresident werd gekozen.
 - 5 Na de Rijksdagbrand nam het parlement van de Weimarrepubliek de ‘Wet tot lenigen van de nood van volk en Rijk’ aan, waarmee het zichzelf buiten spel zette.
 - 6 Om steun van het Dawesplan te verkrijgen, kwam er een nieuwe Bankwet, waardoor de Rijksbank onafhankelijk van de regering werd.
- 2p **9** Zet deze wetten en decreten in de juiste chronologische volgorde, van vroeger naar later. Noteer alleen de nummers.

Historisch perspectief

Bij sommige examenvragen wordt gevraagd je in te leven in mensen uit het verleden. Daarvoor moet je wel iets weten over dat verleden en over de mensen die toen leefden. Alleen dan kun je begrijpen vanuit welk perspectief zij naar een gebeurtenis of ontwikkeling keken.

OPDRACHT

- 10** Lees de voorbeeldvraag en bekijk de bijbehorende bron.
- a** Leg uit dat deze vraag past bij de vaardigheid ‘historisch perspectief’.
 - b** Onderstreep in de voorbeeldvraag de mensen in wie je je moet inleven.
 - c** Onderstreep het jaar of de tijd waarin je je moet inleven.
 - d** Schrijf kort op wat je weet over de historische situatie waarin de twee groepen (vraag b) zich toen (vraag c) bevonden.
 - e** Geef antwoord op de voorbeeldvraag.

VOORBEELDVRAAG

Gebruik bron 5.

Deze foto kon zowel door de nazi's als door de geallieerden gebruikt worden om een propagandaboodschap over te brengen.

4p **10** Toon dit aan door:

- met een verwijzing naar de bron aan te geven welke boodschap de nazi's met deze foto konden overbrengen en
- met een verwijzing naar de bron aan te geven welke boodschap de geallieerden met deze foto konden overbrengen.

Aanpak bij historisch perspectief

Bij een vraag over historisch perspectief moet je het gedrag of het denken van mensen in het verleden verklaren. Of je moet beredeneren hoe mensen in het verleden op iets gereageerd zouden hebben. Voordat je aan een antwoord begint, moet je eerst het volgende bedenken:

- Wie is de persoon of de groep in wie je je moet inleven?
- In welk jaar of welke tijd moet je je inleven?
- Wat weet je over de omstandigheden, de opvattingen of het handelen van die persoon of die groep mensen op dat moment?

EXAMENVRAAG

Een anekdote: in 1904 promoveerde de historica Florence Baudet op het proefschrift *De maaltijd en de keuken in de Middeleeuwen*. Een recensent in het tijdschrift *De Amsterdammer* schreef hierover: ‘Waarlijk een aardig idee voor een meisje om een wetenschappelijke opleiding te besluiten met een proefschrift over de “keuken” en zo in haar geleerdheid zich aangetrokken te voelen tot het huismoederlijke terrein.’

- 2p **11** Beredeneer welke kritiek feministen zouden hebben op de redenering van deze recensent.

BRON 5 Een foto uit maart 1945. Daarop feliciteert de Duitse minister Joseph Goebbels de 16-jarige Willi Hübner voor het ontvangen van het IJzeren Kruis 2e klasse, een hoge Duitse militaire onderscheiding. Hübner ontving de onderscheiding vanwege zijn getoonde moed aan het Oostfront.

Bruikbaarheid

Het examen bevat altijd één of meer vragen waarbij je de *bruikbaarheid* van een bron moet beoordelen. In dit onderdeel oefen je eerst hoe je een vraag over bruikbaarheid kunt aanpakken. Daarna oefen je met veelgebruikte argumenten bij het beoordelen van betrouwbaarheid.

OPDRACHT

- 12** Gebruik de voorbeeldvraag en de bijbehorende bron.
- Onderstreep in de voorbeeldvraag het onderzoeksonderwerp.
 - Onderstreep in het bronbijschrift belangrijke informatie over de bron en de maker.
 - Lees de voorbeeldantwoorden (A t/m C) en zo nodig de uitleg 'Aanpak bruikbaarheidsvraag'. Elk voorbeeldantwoord bestaat uit twee argumenten. Neem de tabel over. Geef voor elk argument aan of dit past bij relevantie, betrouwbaarheid of representativiteit.

	Eerste argument	Tweede argument
Antwoord A		
Antwoord B		
Antwoord C		

- Lees de voorbeeldvraag nogmaals. Beoordeel voor elk antwoord hoeveel punten je zou geven en leg je keuze telkens uit. Kies uit: 0, 2 of 4 punten.

VOORBEELDVRAAG

Gebruik bron 6.

Stel, je doet onderzoek naar 'de uitbouw van de Europese overheersing, met name in de vorm van plantagekoloniën, in de 18e eeuw in de Amerika's'.

Je concludeert dat de bron in één opzicht bruikbaar is voor je onderzoek, maar in een ander opzicht twijfel je aan de bruikbaarheid.

- 4p **12** Leg beide delen van je conclusie uit.

BRON 6 In 1781 schrijft de arts Jacobus Reichard een brief vanuit de suikerplantage Vreedestein in de Nederlandse kolonie Demerary (in Zuid-Amerika) aan zijn werkgever in Amsterdam:

De hemel zij dank: Wij zijn na een voorspoedige en gezegende reis op uw plantage Vreedestein aangekomen. [...] Ik zal deze maand op de plantage gaan wonen zodra de apotheek en de woning klaar zijn. Op uw plantage zijn feitelijk geen zieken, op vier negers¹ na die aan de jas of zogenaamde Indiaanse pokken² lijden. En Quacu, de suikerkoker, die veertien dagen kwakkelde door de beliac³, is hersteld. Een meid⁴, Henrietta, is bevallen van een mulat⁵. Zij heeft de bevalling overleefd maar het kind is overleden. Ik heb de medicijnen gecontroleerd maar die zijn niet in goede staat zoals de bijgevoegde monsters laten zien. Ik heb gevraagd om extra medicijnen maar slechts een klein gedeelte ontvangen. Wilt u mij de gevraagde medicijnen alsnog opsturen zodat ik er straks geen tekort aan heb?

¹ Het woord 'neger' werd in de 18e eeuw gebruikt om mensen met een Afrikaanse herkomst aan te duiden.

² Jas of Indiaanse pokken is een huidziekte.

³ Beliac is een vorm van loodvergiftiging.

⁴ Met 'meid' wordt hier een slavin bedoeld die in huis werkte.

⁵ Een mulat is iemand met een witte ouder en een ouder van kleur.

VOORBEELDANTWOORDEN

- A** – De informatie in deze bron is juist, want de bron is van een ooggetuige.
– Maar de bron is misschien niet bruikbaar want hij is uit 1781.
- B** – De bron is deels bruikbaar voor het onderzoek, omdat hij gaat over de situatie op een plantagekolonie in 1781 in een kolonie in Zuid-Amerika.
– De bron is misschien niet bruikbaar voor het onderzoek, omdat hij is geschreven door een Nederlander die slavernij op de plantages normaal vond. Het is dus een eenzijdig beeld.
- C** – De bron is bruikbaar voor het onderzoek, want hij is geschreven door iemand die een ooggetuige was van wat er op een Europese plantage in de 18e eeuw allemaal gebeurde.
– De bron geeft informatie over een plantage in een Nederlandse kolonie in 1781. In andere perioden tijdens de 18e eeuw of in koloniën van andere westerse landen ging het misschien heel anders. Deze bron alleen is dus niet voldoende om iets te zeggen over 'plantagekoloniën in de Amerika's in de 18e eeuw'.

Aanpak bruikbaarheidsvraag

Een examenvraag over bruikbaarheid bestaat meestal uit een vraag en een bron.

- Lees eerst alleen de vraag heel nauwkeurig: voor *welk historisch onderwerp* (of welke vraagstelling) moet je de bron op bruikbaarheid beoordelen? Onderstreep *wie of wat* moet worden onderzocht, *waar* en in *welke tijd*.
- Lees daarna de bron. Onderstreep informatie over de maker van de bron, waar en wanneer de bron is gemaakt, en wat voor soort bron het is.
- Beoordeel dan de bron op de drie criteria voor bruikbaarheid, met het historisch onderwerp of de vraagstelling in gedachten:
 - Is de bron wel of niet relevant?
Dus: geeft een bron informatie over het onderwerp, de periode en de plaats die je onderzoekt?
 - Is de bron meer of minder betrouwbaar?
Dus: is de informatie in de bron juist voor jouw onderzoeksonderwerp?
 - Is de bron meer of minder representatief?
Dus: is de maker van de bron of de informatie in de bron een gemiddeld voorbeeld van de groep of het onderwerp dat je onderzoekt, of is deze juist uitzonderlijk?

OPDRACHT

- 13** De voorbeeldvraag gaat over de betrouwbaarheid van een bron.
- Markeer in de voorbeeldvraag de twee onderwerpen die je onderzoekt.
 - Markeer in het bronbijschrift belangrijke informatie over de bron en de maker.
 - Lees de uitleg ‘Aanpak betrouwbaarheidsvraag’. Daarin staan drie argumenten die je vaak kunt gebruiken bij een vraag over betrouwbaarheid. Ga voor elk argument na of het van toepassing is bij de voorbeeldvraag en de bron. Leg je antwoord telkens uit.
 - Formuleer zelf een antwoord op de voorbeeldvraag. Let op: geef telkens een argument vóór of tegen de betrouwbaarheid van de bron én leg dat argument uit met een voorbeeld.

VOORBEELDVRAAG

Gebruik bron 7.

Stel, je schrijft een verslag van je onderzoek naar de Britse overheersing van India en je vindt deze bron. Je hebt twee hoofdstukken:

- De acceptatie van het Britse gezag door de bevolking van India
- Het superioriteitsgevoel van de Britse bestuurders

4p **13** Leg uit, telkens met een andere verwijzing naar de bron, dat je de bron:

- voor het eerste hoofdstuk minder betrouwbaar vindt en
- voor het tweede hoofdstuk meer betrouwbaar vindt.

BRON 7 William Sleeman, generaal-majoor in het Britse leger in India, schrijft in zijn memoires, die worden gepubliceerd in 1844.

De vrouw van kolonel Faithful reisde samen met haar dochter [...] van Calcutta naar Ludhiana, een afstand van meer dan 1200 mijlen met hun draagstoelen en dragers, zonder ook maar één dienaar. Ze reisden veertien dagen dag en nacht, zonder het minste gevaar op letsel of beledigingen. Er zijn dagelijks voorbeelden van dames die op dezelfde manier [...] naar elk deel van het land reizen, en ik heb nooit gehoord dat zij gewond raakten of beledigd werden. Zegt dit niet genoeg over onze heerschappij in India? Zouden mannen hun vrouwen en dochters onbeschermd toevertrouwen aan mensen die zich verzetten tegen onze heerschappij in India? We hebben geen garnizoenen, of ommuurde vestigingen in ons rijk, behalve in de drie hoofdsteden Calcutta, Madras en Bombay.* We weten en voelen dat mensen overal tegen ons opkijken en ons respecteren, ondanks al onze fouten, en we vinden het belangrijk dat zij voelen dat wij hen vertrouwen.

* *Calcutta, Madras en Bombay: Kolkata, Chennai en Mumbai*

Aanpak betrouwbaarheidsvraag

Betrouwbaarheid is een criterium voor de bruikbaarheid, maar soms wordt in een examen ook gevraagd om specifiek iets te zeggen over de betrouwbaarheid. Om zo'n vraag te beantwoorden kun je de eerste twee stappen van de ‘Aanpak bruikbaarheidsvraag’ volgen. Bij de derde stap wordt de aanpak anders. Je let dan op het volgende, telkens met de onderzoeksvraag in gedachten:

- Een bron kan minder of niet betrouwbaar zijn als de maker een reden heeft om bewust iets weg te laten, te liegen of een combinatie daarvan (zoals bij propaganda).
- Een bron kan minder betrouwbaar zijn als de maker ‘gekleurde’ informatie geeft, omdat hij of zij vanuit een bepaald (historisch) perspectief kijkt. De maker geeft een situatie dan onbewust anders weer dan iemand anders zou doen.
- De bron kan minder betrouwbaar zijn als de maker van de bron niet in een positie lijkt te zijn om over de juiste informatie te beschikken, bijvoorbeeld omdat de maker zelf geen ooggetuige was (maar ergens anders was of veel later leefde).

Spotprenten

In vrijwel elk examen zitten vragen waarbij je een spotprent moet bekijken. In zo'n prent geeft de tekenaar een boodschap of mening. Hier staan enkele voorbeelden van zulke vragen uit recente examens. Daarmee kun je nagaan of je dit examenonderdeel voldoende beheerst. Ook lees je hoe je zo'n vraag het beste kunt aanpakken.

OPDRACHT

- 14 Gebruik de voorbeeldvraag en de bijbehorende bron.
- Lees de vraag. Wat zijn de 'beide delen van de bewering' waarover wordt gesproken?
 - Lees de vraag. Hoeveel verwijzingen naar de prent moet je geven?
 - Lees het bijschrift. Onderstreep daarin informatie over de maker, en over het jaar en de plaats van publicatie.
 - Bekijk de prent. Zet bij de verschillende (groepen) personen een pijl. Beschrijf ook kort wat zij doen.

- Bekijk de prent. Omcirkel de teksten in de prent. Vertalingen vind je in het bijschrift én in de toelichting.
- Bekijk de prent. Welke objecten zie je? Noem er drie. Beschrijf wat opvallend is aan de manier waarop deze objecten zijn getekend.
- Gebruik je antwoorden op vraag a tot en met f. Formuleer een antwoord op de examenvraag: eerst op het eerste deel, dan op het tweede deel.

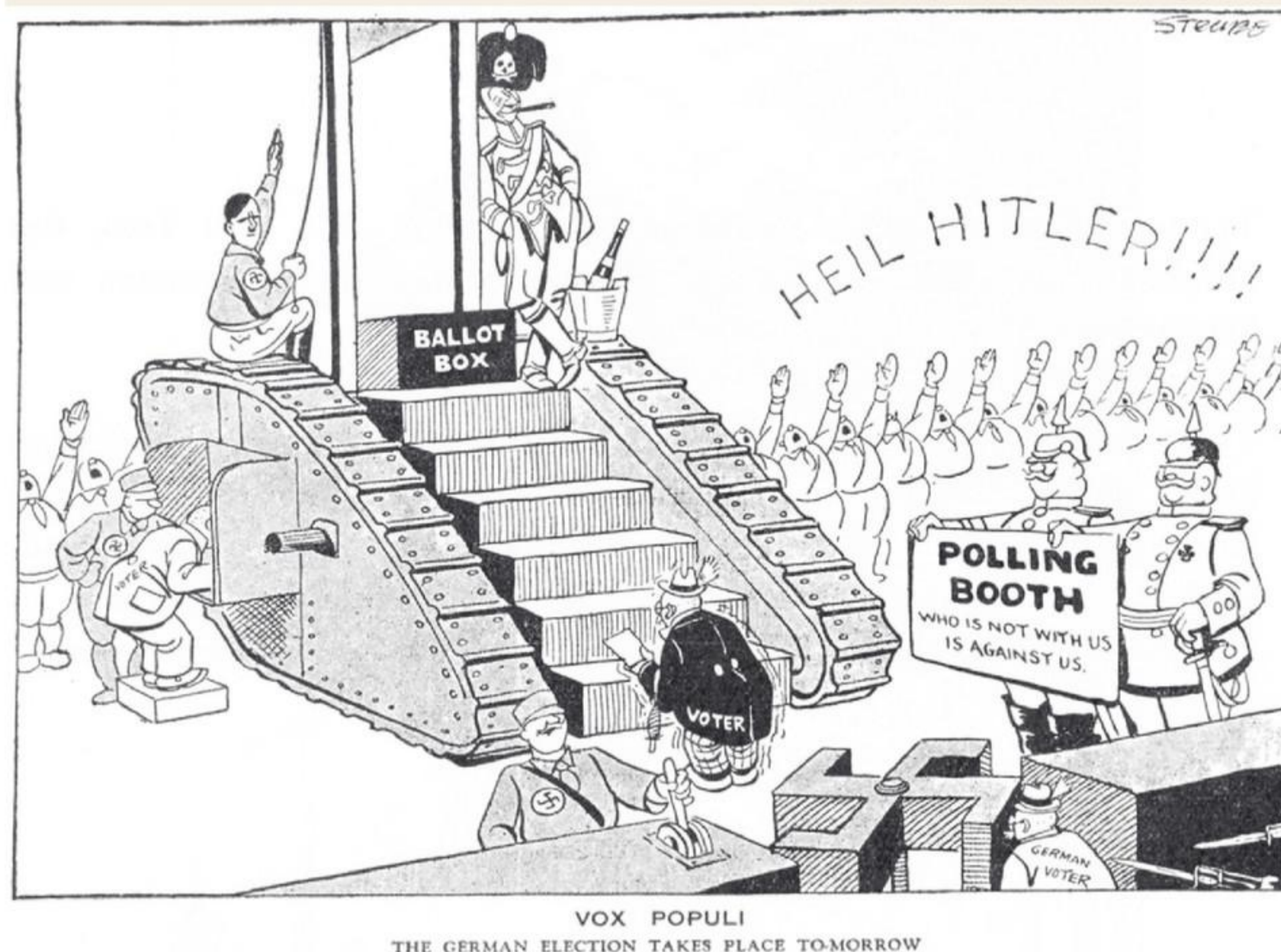
VOORBEELDVRAAG

Gebruik bron 8.

Een bewering: 'Strube geeft met deze cartoon een verwachting weer over het verloop van de verkiezingen en over de toekomst van de democratie in Duitsland.'

- 4p 14 Leg voor beide delen van de bewering uit welke verwachting Strube weergeeft, waarbij je je antwoord ondersteunt met telkens een andere verwijzing naar de bron.

BRON 8 Op 4 maart 1933, één dag voor de verkiezingen voor de Duitse Rijksdag, publiceert de Britse krant *The Daily Express* deze prent van Sidney Strube, met het ondertekening 'De stem van het volk. De Duitse verkiezingen vinden morgen plaats.'

Vertaling teksten:

Bovenaan de trap staat: 'stembus'.

Op de man onderaan de trap, de man bij het stemhokje links en de man bij de ingang staat: '(Duitse) stemgerechtigde'.

Op het bord rechts staat: 'Stemhokje. Wie niet voor ons is, is tegen ons.'

Toelichting:

De man met het touw van de guillotine in de hand is Hitler.

Aanpak bij spotprenten

- Lees de vraag. Bekijk wat je precies moet doen: moet je bijvoorbeeld een mening, boodschap of voorspelling herkennen? Hoeveel verwijzingen naar de bron moet je geven?
- Lees het bronbijschrift. Hier staat meestal informatie over de maker, de periode en de plek van publicatie. Soms geeft dit je aanwijzingen over de boodschap van de prent. Een prent in een communistisch blad heeft bijvoorbeeld vaak een andere boodschap dan een prent in een katholiek blad.
- Bekijk de prent zelf. Welke personen, voorwerpen en teksten zie je? Zie je de persoon zelf (zoals Hitler) of staat de persoon symbool voor een groep (zoals de Duitse stemgerechtigde) of zelfs een abstract concept (zoals dictatuur)? Ook objecten zijn vaak symbolisch. De teksten zijn soms cynisch bedoeld. Kortom, veel elementen in een spotprent moet je dus niet letterlijk nemen.
- Vergeet de toelichting niet! Hier staat uitleg over wat je precies ziet. In het examen staat deze informatie onder de prent.

TIP Je mag op het examenblad schrijven. Maak daar gebruik van door bijvoorbeeld belangrijke informatie in de vraag en het bronbijschrift te onderstrepen.

EXAMENVRAGEN

Gebruik bron 9.

Deze prent gaat over de situatie in de DDR in 1989.

- 4p **15** Leg uit, telkens met een verwijzing naar de bron:
- welke mening over de politieke koers van de DDR-leiding de tekenaar weergeeft en
 - welke voorspelling over de toekomst van de DDR de tekenaar weergeeft.

Gebruik bron 10.

In deze prent geeft Van Straaten een mening weer over een economische ontwikkeling in Nederland vanaf de jaren 1960.

- 2p **16** Leg uit welke mening Van Straaten weergeeft, waarbij je je antwoord ondersteunt met een verwijzing naar de bron.

BRON 9 Op 10 juli 1989 publiceerde de West-Duitse krant *Frankfurter Allgemeine Zeitung* deze prent van tekenaar Fritz Behrendt.

Toelichting:

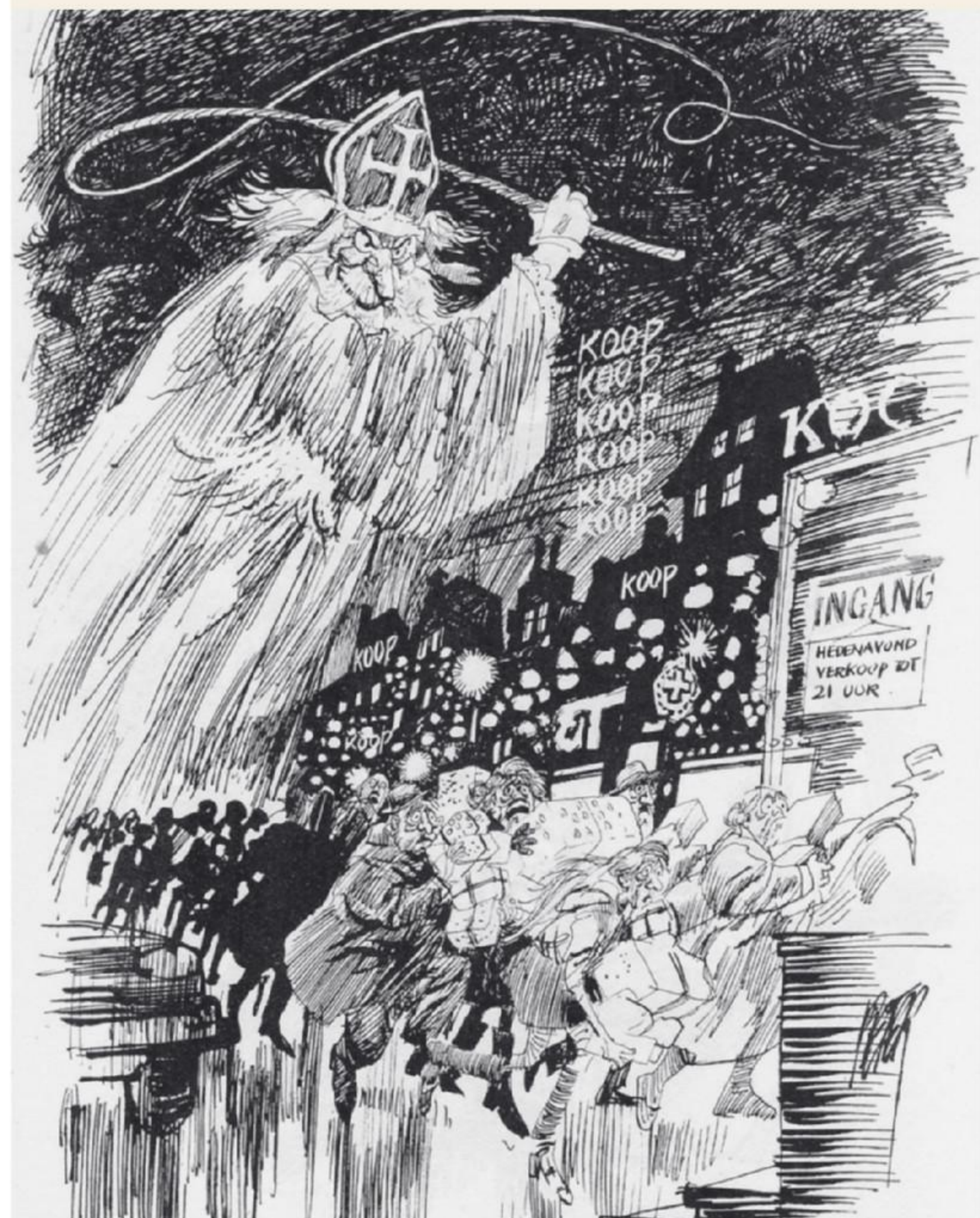
De man in het midden is DDR-leider Erich Honecker. Op de vlaggen op de achtergrond staat *Freiheit* (Duits voor: vrijheid), *Glasnost*, *Perestrojka*, *Szabadsag* (Hongaars voor: vrijheid), *Solidarność* (Pools voor: solidariteit), *Unabhängigkeit* (Duits voor: onafhankelijkheid) en *Demokratie* (Duits voor: democratie).

BRON 10 Deze prent van Peter van Straaten verscheen op 4 december 1969 in het dagblad *Het Parool*.

Toelichting:

In het midden van de prent staat 'koop, koop, koop, koop, koop, koop, koop'. Op de gevel rechts staat: 'INGANG, hedenavond verkoop tot 21 uur.'

Proefexamens

Bij elke historische context hoort een proefexamen. Voor elke vraag staat hoeveel punten je ermee kunt behalen. Als bij een vraag om uitleg of een verklaring wordt gevraagd, krijg je **geen** punten als die ontbreekt.

Geef niet meer antwoorden dan er worden gevraagd. Deze worden **niet** beoordeeld.

Het Britse Rijk 1585-1900

De volgende zes gebeurtenissen hebben te maken met de ontwikkeling van het Britse Rijk. Ze staan in willekeurige volgorde:

- A Dadabhai Naoroji wordt namens het Indian National Congress lid van het Britse parlement.
- B De Britse regering verwerft volledige politieke macht over India.
- C De East India Company vestigt zijn eerste factorij in het westen van India.
- D De Engelse koning laat ontdekkingsreiziger John Cabot het in Europa onbekende noorden van Amerika verkennen.
- E Dertien Britse koloniën in Amerika verklaren zich onafhankelijk van Groot-Brittannië.
- F In de meeste Britse koloniën wordt de slavernij afgeschaft.

2p **1** Zet de gebeurtenissen in de juiste chronologische volgorde, van vroeger naar later. Noteer alleen de letters.

Sommige historici vinden dat er vanaf de 17e eeuw een genocide heeft plaatsgevonden op de oorspronkelijke bevolking van Noord-Amerika. Anderen trekken dit oordeel in twijfel. Zo stelt de Amerikaanse onderzoeker Guenter Lewy dat het lot van de oorspronkelijke Amerikaanse bevolking eerder een tragedie was dan een misdaad.

2p **2** Onderbouw beide visies met een argument.

Gebruik bron 1.

Een interpretatie: 'Het is opvallend dat mannen en vrouwen in de bron als gelijkwaardige partijen zijn afgebeeld.'

4p **3** Ondersteun deze interpretatie door:

- met twee verwijzingen naar de bron uit te leggen welke politiek-bestuurlijke verandering de bron verbeeldt en
- met behulp van deze politiek-bestuurlijke verandering uit te leggen waarom het opvallend is dat mannen en vrouwen daarbij als gelijkwaardige partijen zijn verbeeld.

Gebruik bron 2.

Stel, je doet onderzoek naar de religieuze en sociale aspecten van de Indiase samenleving in de 19e eeuw. Je hebt twee onderzoeksvragen:

- In hoeverre was het gebruik van weduweverbranding in India in de 19e eeuw een geaccepteerd gebruik onder de inlandse bevolking?
- Welke visie hadden de Britten op de culturele ontwikkeling van de oorspronkelijke inwoners van India?

Je vindt de bron bruikbaar voor één onderzoeksvraag, maar minder bruikbaar voor je andere onderzoeksvraag.

4p **4** Leg per onderzoeksvraag uit, telkens met een verwijzing naar de bron, of de bron bruikbaar is.

Drie economische gegevens over het Britse Rijk:

- Vanaf het einde van de 18e eeuw tot ongeveer 1830 stijgt in Groot-Brittannië de prijs van ruwe katoen tot grote hoogte.
- In Groot-Brittannië is tussen 1794 en 1856 sprake van een sterke daling in de import van textielproducten uit India.
- In India stijgt de aanschaf van textielproducten afkomstig uit Groot-Brittannië tussen 1810 en 1890 met meer dan 50%.

3p **5** Leg met behulp van deze gegevens uit hoe de economische ontwikkeling van Groot-Brittannië en de economische ontwikkeling van zijn koloniën in de 19e eeuw elkaar beïnvloedden.

Gebruik bron 3.

In 1851 keek de wereld met bewondering naar het economische succes van Groot-Brittannië. De tekenaar van deze spotprent plaatste daar een kritische kanttekening bij.

3p **6** Leg deze kritiek uit door:

- met een verwijzing naar de bron de aanleiding van deze spotprent te noemen;
- met verwijzing naar de bron uit te leggen welke kritiek de tekenaar had op de Britse economie;
- het kenmerkend aspect te noemen dat bij deze prent past.

BRON 1 Prent uit de 19e eeuw. Bovenaan staat een dertien-letterige Latijnse uitspraak die betekent: 'Uit velen één'. Onder de koepel van het gebouw staat 'vrijheid', in de berg de tekst 'grondwet en wetten'.

BRON 2 In bepaalde gemeenschappen in India bestond tot in de 19e eeuw een bijzonder religieus gebruik. Wanneer een man was overleden, werd niet alleen zijn lichaam verbrand, maar ook dat van zijn nog levende echtgenote (de weduwe). In 1821 sprak Thomas Fowell Buxton erover in het Britse parlement. De tekst is een fragment uit het officiële verslag van de parlementsitzing.

Gisteren nog maar had hij [Buxton] een gesprek over dit onderwerp met een zeer gerespecteerde heer, de eerwaarde heer Thompson, een van de kapelaans van de East India Company. Hij [Thompson] vertelde dat toen hij op een rivier in de buurt van Calcutta voer, hij een menigte zag op de oever, en erachter kwam dat deze mensen zich hadden verzameld om getuige te zijn van de verbranding van een weduwe, die toen net haar laatste wassing aan het verrichten was. Toen dat gedeelte van de ceremonie was volbracht, werd ze naar de brandstapel geleid. Maar ze viel herhaaldelijk flauw. De mensen begonnen ongeduldig te worden; en uiteindelijk werd ze in gevoelloze toestand op de brandstapel geplaatst en aan het dode lichaam van haar man vastgesjord. Maar het ongelukkige schepsel kreeg haar bewustzijn terug en worstelde om te ontsnappen. Een brahmaan* plaatste onmiddellijk een fakkel in de hand van een van haar kinderen, dat de stapel in brand stak, en het geheel ging in een paar minuten in vlammen op. [...]

Al deze kwade zaken hadden één oorzaak – de onwetendheid van de inlanders – en het enige geneesmiddel is hen te onderwijzen. Iedereen moet er daarom van worden doordrongen hoe noodzakelijk het is dat de regering van het land [Groot-Brittannië] zoveel mogelijk inlanders van India in contact brengt met de zegeningen van het onderwijs.

* geestelijke in het Indiase hindoeïsme

BRON 3 Spotprent van John Leech die in 1851 werd gepubliceerd in het Britse satirische tijdschrift *Punch*. De prent is getiteld 'Proefstukken van Mr. Punch's industriële tentoonstelling van 1850 (te verbeteren in 1851)'. De vitrines tonen volgens de opschriften van links naar rechts 'een ijverige naaivrouw', 'een arbeider van 75 jaar', 'een gekwelde schoenmaker' en 'een zwoegende kleermaker'.

SPECIMENS FROM MR. PUNCH'S INDUSTRIAL EXHIBITION OF 1850.
(TO BE IMPROVED IN 1851).

Duitsland in Europa 1918-1991

Gebruik bron 1.

Met deze spotprent laat de maker zien hoe de Rijksdagbrand volgens hem is ontstaan.

- 2p **1** Deelt hij de visie van de NSDAP op het ontstaan van de Rijksdagbrand, of niet? Leg je antwoord uit met behulp van twee elementen uit de bron.

Gebruik bron 2.

Deze redevoering past bij:

- het in praktijk brengen van een totalitaire ideologie en
- de opvatting van Hitler over een Duitse *Volksgemeinschaft*.

- 2p **2** Toon dit voor beide aan.

Stel, je doet historisch onderzoek naar de vraag waarom de nationaalsocialistische propaganda succes had in de Weimarrepubliek. Je kunt daarbij kiezen uit een van de onderstaande bronnen uit de jaren 1930:

- A de verzamelde toespraken van Adolf Hitler;
- B een collectie dagboeken van Duitse burgers;
- C een database met alle verkiezingsuitslagen in Duitsland;
- D een verzameling journalistieke beschouwingen over de propaganda van de nationaalsocialisten;
- E een verzameling nationaalsocialistische posters.

- 2p **3** Welke bron is het meest bruikbaar voor je onderzoek? Geef een argument voor je keuze.

Twee gegevens:

- Tussen 1950 en 1954 probeerden Nederland, België, Italië en met name Frankrijk een Europees leger op te richten, waaraan ook West-Duitsland zou moeten meedoen.
- Eind jaren 1950 veranderde hun mening door politieke beslissingen van West-Duitsland in de jaren 1950: Europese landen vonden de oprichting van zo'n Europees leger met deelname van West-Duitsland niet meer noodzakelijk.

- 2p **4** Beredeneer waarom Europese landen:
- eerst vóór een Europees leger met West-Duitsland waren, maar
 - dat op den duur niet meer nodig vonden.

Gebruik bron 3.

De maker van de bron had een duidelijke mening over de leiders van de DDR.

- 3p **5**
- Leg met twee verwijzingen naar de bron uit of deze mening positief of negatief was en
 - geef voor deze mening een waarschijnlijke verklaring.

Gebruik nogmaals bron 3.

In het bijschrift staat niet wanneer deze tekening is gemaakt.

- 2p **6** Beredeneer in welke periode deze bron is gemaakt. Doe dat door toe te lichten:
- wat het vroegste jaartal is waarin deze bron kan zijn gemaakt en
 - wat het laatste jaartal is waarin deze bron kan zijn gemaakt.

Gebruik bron 4.

Een stelling: 'Op basis van dit fragment is niet te zeggen of deze tekst is geschreven voor Konrad Adenauer of voor Willy Brandt.'

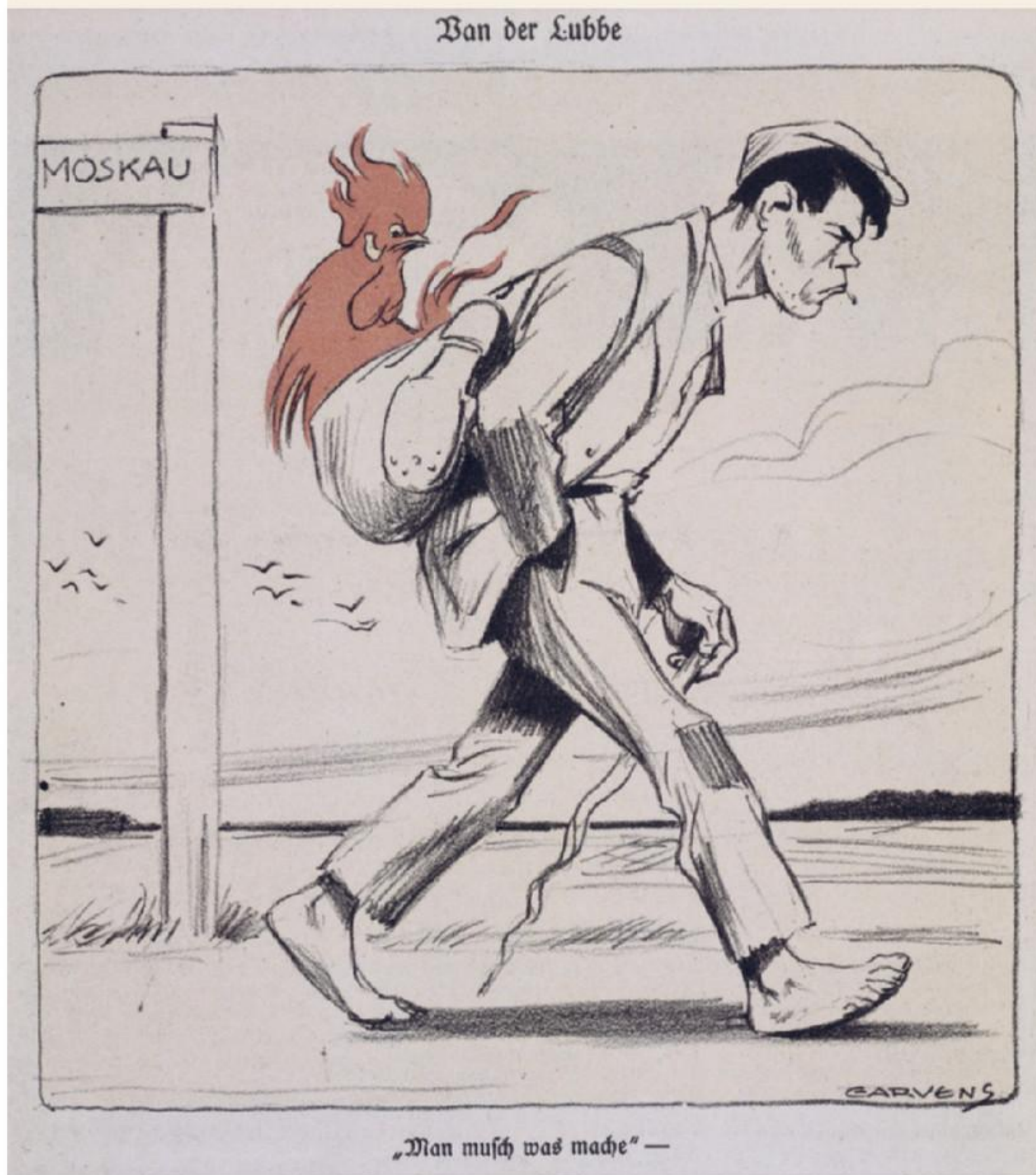
- 3p **7** Beredeneer of deze stelling juist of onjuist is door:
- (zonder bron) een belangrijke overeenkomst te noemen tussen de ideeën van Adenauer en Brandt over de toekomst van Duitsland en
 - met een verwijzing naar de bron aan te tonen of de stelling wel of niet klopt.

De volgende historische gebeurtenissen hebben te maken met de stad Berlijn. Ze staan in willekeurige volgorde.

- A De DDR en de Sovjet-Unie besloten een muur te bouwen tussen Oost- en West-Berlijn.
- B In Potsdam bevestigden de geallieerden dat het bezette Berlijn werd opgedeeld in vier militaire zones.
- C Na invoering van de Duitse mark in de westelijke bezettingszone besloot Stalin West-Berlijn te blokkeren.
- D Sovjettroepen slaagden erin Hitlers leger tot staan te brengen en begonnen hun opmars richting Berlijn.
- E Tijdens de viering van het 40-jarige bestaan van de DDR riepen demonstranten in Oost-Berlijn 'Gorbi, Gorbi'.
- F Willy Brandt was bereid in Oost-Berlijn het verdrag te ondertekenen waarin de DDR en de BRD elkaar erkenden.

- 2p **8** Zet deze historische gebeurtenissen in de juiste chronologische volgorde, van vroeger naar later. Noteer alleen de letters.

BRON 1 Spotprent uit 1933 over Marinus van der Lubbe uit het Duitse satirische tijdschrift *Kladderadatsch*. Van der Lubbe was een Nederlandse communist, die werd gearresteerd in verband met de brand in het gebouw van de Rijksdag. Hij zou later ter dood worden veroordeeld. De Duitse uitdrukking ‘een rode haan op iemands dak zetten’ betekent: zijn huis in brand steken. De tekst onderaan luidt: ‘Je mot iets doen ...’

BRON 2 Fragment uit een toespraak van Adolf Hitler over de Duitse jeugd, 1938.

Deze jongens komen op 10-jarige leeftijd bij onze organisatie [...], en dan, vier jaar later, gaan ze van het *Jungvolk* naar de *Hitlerjugend* en daar houden we ze voor nog eens vier jaar. En dan zijn we nog minder bereid hen terug te geven aan diegenen die klassen- en statusbarrières opwerpen en nemen we hen liever op in de SA of de SS, in NSKK* enzovoort. En als ze daar achttien maanden of twee jaar zijn en nog altijd geen echte nationaalsocialisten zijn geworden, dan gaan ze naar de *Arbeitsdienst* en worden ze daar zes of zeven maanden bijgewerkt [...]. En als er [dan] nog altijd restanten van klassenbewustzijn of trots op status overgebleven zijn, dan zal de *Wehrmacht* de verdere behandeling voor twee jaar overnemen. En als ze dan na twee of vier jaar terugkeren, dan nemen we hen, om te voorkomen dat ze in oude gewoonten terugvallen, onmiddellijk op in de SA, SS enzovoort en zullen ze de rest van hun leven niet meer vrij zijn.

* De SA, de SS en de NSKK waren paramilitaire organisaties van de NSDAP.

BRON 3 Deze tekening werd gemaakt door de bekende Nederlandse cartoonist Fritz Behrendt. Links staat Perestrojka. De mannen zijn DDR-politici. Onder de bron staat: ‘Houd gewoon de deuren dicht!’ Op de hoed van de man staat *Neues Deutschland*, de naam van de belangrijkste partijkrant in de DDR.

BRON 4 Tekst van een persvoorlichter van de West-Duitse regering.

Gezien de huidige situatie is wel duidelijk dat de aanpak die de oppositie al meer dan twintig jaar propageert, niets heeft opgeleverd voor de nationale belangen van het Duitse volk. [...] Door te zorgen voor vrede, ontspanning en samenwerking wordt de weg naar zelfbeschikking van het Duitse volk vergemakkelijkt. Aan de instandhouding van conflicten en spanningsbronnen heeft het Duitse volk als geheel niets. De enige realistische aanpak is te gaan onderhandelen. Het uitgangspunt van een actieve politiek om tot een vergelijk te komen, is noodzakelijkerwijs het respecteren van de grenzen van de DDR en de onschendbaarheid van haar grondgebied. Anders is een onderhandelingspolitiek niet vol te houden en zonder onderhandelingspolitiek bestaat de roep om zelfbeschikking en hereniging uit niets dan holle woorden.

Nederland 1948-2008

Gebruik bron 1.

Deze bron:

- past bij de werkwijze van de provo's,
- maar doet ook denken aan een jeugdcultuur uit de jaren 1980.

2p **1** Onderbouw beide beweringen, steeds met een verwijzing naar de bron.

In 1967 publiceerde Joke Smit het artikel 'Het onbehagen bij de vrouw'. Het wordt wel gezien als het startsein van de tweede feministische golf in Nederland. Smit stelde in dit artikel onder meer dat mannen en vrouwen in 1956 weliswaar voor de wet gelijk waren geworden, maar dat van vrouwen nog steeds werd verwacht dat zij niet buitenshuis werkten.

2p **2** Leg uit:

- welke wettelijke verandering in 1956 Smit bedoelt en
- met een verwijzing naar de uitspraken van Smit, waarom zaken als een betere kinderopvang en het gratis beschikbaar stellen van de anticonceptiepil belangrijke strijdpunten waren van de tweede feministische golf.

Gebruik bron 2.

Een interpretatie: 'Deze bron uit 1983 past bij een verandering in de positie van gastarbeiders in de Nederlandse samenleving.'

3p **3** Onderbouw deze interpretatie door uit te leggen:

- met de bron, wat de tekenaar bedoelt met de vraag 'Nederland ... thuisland?';
- (zonder bron) waarom veel Nederlanders dat in 1963 waarschijnlijk een vreemde vraag zouden hebben gevonden en
- (zonder bron) door welke verandering de tekenaar die vraag in 1983 niet vreemd vond.

Aan het begin van de jaren 1980 besloot de Nederlandse regering om (voorlopig) geen Amerikaanse kruisraketten op Nederlandse bodem te plaatsen.

Een historicus bedenkt hiervoor verschillende verklaringen:

- 1 De positie van Nederland als neutraal land leidde tot deze beslissing.
- 2 De positie van Nederland als gidsland leidde tot deze beslissing.

2p **4** Beredeneer welke verklaring historisch zou kunnen kloppen en welke zeker niet.

Gebruik bron 3.

Aan het begin van de 21e eeuw veranderde het Nederlandse regeringsbeleid ten aanzien van migranten die naar Nederland kwamen.

2p **5** Leg uit:

- hoe het regeringsbeleid ten aanzien van migranten veranderde en
- of deze bron bij die verandering past.

Gebruik bron 4.

In 1983 waren er demonstraties tegen het beleid van het eerste kabinet-Lubbers.

3p **6**

- Leg met verwijzing naar de bron uit waarom de demonstranten tegen de regering-Lubbers protesteerden en
- geef (zonder bron) twee argumenten die Ruud Lubbers zou geven om zich tegen deze beschuldigingen te verdedigen.